

DOI: 10.18030/socio.hu.2013.1.1

ABSZTRAKT:

Tanulmányunkban az azonos nemű párok általi örökbefogadással és a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi attitűdöket vizsgáljuk elsősorban a *European Values Study* (EVS) – egy nagymintás, többlépcsős valószínűségi mintavételt alkalmazó longitudinális *survey*-kutatás – 2008-as magyar adatainak a főlhasználásával. Elemzésünk során először a homoszexualitás „megengedhetőségét” tekintjük át a szexuális moralitással kapcsolatba hozható (további) tényezők – abortusz, prostitúció, alkalmi szexuális kapcsolat, házasságon kívüli viszony – megítélésével összefüggésben, majd a homoszexuális szomszédválasztási preferenciákat más társadalmi csoportokkal összehasonlítva vizsgáljuk és röviden áttekintünk két gyermekvállalással kapcsolatos magyarországi attitűdkérdés eredményeit is („*egy férfinak szüksége van gyermekre a teljes élethez*”; „*a gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség*”). Végül lineáris regressziós modellek segítségével vizsgáljuk, hogy milyen tényezők magyarázhatják az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök alakulását Magyarországon. E kérdések vizsgálata több szempontból is aktuális. Egyrészt számos európai országban lehetővé vált az azonos nemű párok általi örökbefogadás, ezért érdemes megvizsgálni, hogy a magyar társadalom miként viszonyul ehhez a kérdéshez. Másrészt Magyarországon 2009 óta létezik a bejegyzett élettársi kapcsolat, ami (mai formájában) egyetlen lényegi aspektusban tér el a házasságtól: regisztrált élettársi kapcsolatban élő párok nem fogadhatnak örökbe közösen gyermeket, ami az azonos nemű párok által nevelt gyermekeket különösen hátrányosan érintheti.

KULCSSZAVAK: örökbefogadás, homoszexualitás, gyermekvállalási attitűdök, *European Values Study*

---

1. BEVEZETÉS

Tanulmányunkban az azonos nemű párok általi örökbefogadással és a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi attitűdöket vizsgáljuk elsősorban a *European Values Study* nemzetközi kutatás 2008-as magyar adatai alapján. Sok európai országban az azonos nemű párok általi örökbefogadás kérdése sokkal nagyobb ellenállást vált ki a társadalomból, mint általában a melegek és leszbikusok elfogadásának vagy a „melegházasságnak”, illetve az azonos nemű párok regisztrált élettársi

---

¹ Takács Judit: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Szalma Ivett: Budapesti Corvinus Egyetem

² A szerzők köszönetet mondanak a gondolatébresztő bírálatokért, valamint Polgári Eszternek hozzáértő – és türelmes – jogmagyarázataiért.

kapcsolatának témakörei (EC 2006). Ugyanakkor például az Egyesült Államokban a „melegek általi örökbefogadást” (*gay adoption*) a társadalom nagyobb hányada tartja elfogadhatónak, mint a „melegházasságot” (*gay marriage*) (Pew 2006).

Az Európai Unión belül nagy változatosság tapasztalható abban a tekintetben, hogy hol engedélyezik az azonos nemű párok házasságkötését, élettársi kapcsolatuk hivatalos bejegyzését, illetve az azonos nemű párok általi közös örökbefogadást. Az 1. táblázatban összefoglaltuk, hogy 19 európai országban az 1989 és 2012 közötti időszakban mikor vezették be a jogintézményeket. A meleg és leszbikus párok számára a világon először 2001-ben vált lehetővé a házasságkötés és a közös örökbefogadás, amikor a holland jogalkotók úgy döntöttek, hogy a házasság intézményét egyenlő mértékben kell hozzáférhetővé tenni a különböző és az azonos nemű párok számára Hollandiában. A holland házasság „megnyitása” az azonos nemű párok előtt egyúttal – a házassággal járó – szülői jogok kiterjesztését is jelentette. Ugyanakkor például Portugáliában az azonos nemű házasság jogintézményének 2010-es bevezetése nem járt együtt a szülői jogok kiterjesztésével.

Az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos magyarországi társadalmi attitűdök vizsgálatának aktualitását többek között az adja, hogy Magyarországon 2009 óta létezik az azonos nemű párok számára a bejegyzett élettársi kapcsolat jogintézménye, amely egyetlen lényegi aspektusban tér el a házasságtól: regisztrált élettársi kapcsolatban élő párok nem fogadhatnak örökbe közösen gyermeket.³ Ez a jogi megkülönböztetés különösen hátrányosan érintheti az azonos nemű párok által nevelt gyermekeket, amikor például a pár egyik tagjának biológiai gyermekét nincs módja a pár másik tagjának örökbe fogadni. Emellett a mai magyar politikai döntéshozók által egyre szűkebb értelemben használt – illetve egyelőre csak használni kívánt⁴ – családfogalom arra is főlhívhatja a figyelmet, hogy e kérdéskör megközelítése a (heteronormatív) házasságon kívüli gyermekvállalás és gyermeknevelés kontextusában kezd egyre erősebben átpolitizálódni.

A leszbikus, a meleg, a biszexuális és a transznemű (LMBT) emberek jogi emancipációjának még mindig egyik talán legproblematikusabb területe világszerte a szülői jogok kérdésköre. Az azonos nemű párok általi gyermekvállalás kérdése különösen heves vitákat gerjeszt, mivel sokan féltik az ilyen szülői háttérrel nevelkedő gyermekeket – többek között éppen a szüleiket sújtó társadalmi előítéletek hatásaitól. Jelenleg még nem túl sok empirikus adat áll rendelkezésre azzal kapcsolatban, hogy milyen előnyöket, illetve hátrányokat jelenthet LMBT-szülők gyermekeként felnőni,⁵ ám a témával régóta behatóan foglalkozó amerikai társadalomkutatók arra hívják föl a figyelmet, hogy a családi jogok és köteleességek közpolitikai elosztásánál a szülők szexuális irányultsága, illetve a gyermeket nevelő pár nemi összetétele szerinti különbségtétel társadalomtudományi kutatások eredményei alapján nem igazolható (Stacey–Biblarz 2001; Biblarz–Stacey 2010). Azt is fontos hangsúlyozni, hogy általánosan az örökbefogadás kérdéskörével kapcsolatban világszerte hiányosak a rendszerezetten gyűjtött adatok: egy friss

³ Továbbá regisztrált élettársi kapcsolatban élő leszbikus párok tagjai ki vannak zárva a mesterséges megtermékenyítési eljárások igénybevételének lehetőségéből.

⁴ Lásd: az Alkotmánybíróság 2012. december 17-i döntését a családok védelméről szóló 2011. évi CXVI. törvény családfogalmának és öröklési szabályának megsemmisítéséről: „Ha a jogalkotó a családokra nézve kíván jogokat és kötelezettségeket megállapítani, akkor azoktól a személyektől, akik a családalapítást házasságkötés nélkül, más tartós érzelmi és gazdasági életközösségben kívánják megvalósítani, jogokat nem vonhat vissza, a társkapcsolati forma meglévő védelmi szintjét nem csökkentheti. A házasságot és a családot érintő intézményvédelmi kötelezettség továbbá nem vezethet a gyermekek bármilyen, közvetlen vagy közvetett jellegű hátrányos megkülönböztetéséhez azon az alapon, hogy szüleik házasságban, vagy más típusú életközösségben nevelik őket. Minderre tekintettel az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a Cstv.-ben foglalt család-fogalom az Alaptörvényhez képest leszűkítő definíciót ad, ezért a rendelkezést megsemmisítette”. Forrás: <http://www.mkab.hu/sajto/kozlemenyek/a-csaladok-vedelmerol-szolo-2011-evi-cxvi-torveny-csalad-fogalmanak-es-oroklesi-szabalyanak-megsemmisiteserol> – Letöltve: 2013-03-02

⁵ A témával kapcsolatos friss németországi eredményeket Elke Jansen dolgozta föl (2011). A kétanyás családokkal kapcsolatos szakirodalom magyar nyelvű áttekintését lásd Borgos Anna (2011) tanulmányában.

ENSZ jelentés például azt hangsúlyozza, hogy a hozzáférhető adatok korlátozottsága jelenti a legfőbb akadályát annak, hogy az örökbefogadás meghatározó tényezőit, idő- és térbeli mintázatait és fő trendjeit azonosítani lehessen (UN 2009:19).

Tanulmányunkban az azonos nemű párok általi örökbefogadás témakörére fókuszálunk, melyen belül megkülönböztethetjük az egyik fél biológiai gyermekének a pár másik tagja általi örökbefogadását (ez a forma az angol nyelvű szakirodalomban több néven ismert: *second-parent adoption*, *step-parent adoption* vagy *co-parent adoption*), illetve a harmadik személy biológiai gyermekének azonos nemű pár általi közös örökbefogadásától (*joint adoption*). Robert Wintemute, a londoni King's College jogászprofesszora szerint az utóbbi esetben egy elméleti versenyhelyzet állhat elő: „Az alapelgondolás ugyanis az, hogy létezik valahol egy ideális heteroszexuális házaspár, akiknél a gyermekre csodálatos élet vár... S hát hogyan lehet azt elképzelni, hogy a gyermeket egy olyan borzalmas helyzet elé állítják, hogy egy azonos nemű párral [...] kelljen élnie? Ez a helyzet nem jön létre a társszülős [vagy második szülős] (*second parent adoption*) esetben, mert a gyermek [...] abban a családban marad, ahol addig is volt és senki mással nem jön létre versenyhelyzet. Így az egyetlen kérdés az marad, hogy jobb-e a gyermeknek, ha jogilag két szülője van, mint hogy ha egy” (Wintemute-ot idézi Takács 2007:81). Az Egyesült Királyságban például a téma gyermekjogi aspektusának hangsúlyozása – annak felismerésével, hogy a gyermek érdeke az, hogy több felnőtt viselje gondját – járulhatott hozzá ahhoz, hogy az azonos nemű párok előtt előbb nyílt meg a közös örökbefogadás lehetősége, mint a házasságkötése.

Ma számos európai országban létezik az azonos nemű partnerek intézményesített párkapcsolatának valamilyen formája, ám ennél jóval kevesebb államban teszik lehetővé a törvények az azonos nemű párok általi örökbefogadást. Ugyanakkor Nyugat-Európa szerte az utóbbi néhány évben egyfajta jogi nyitás tapasztalható az azonos nemű párok gyermekvállalásának megközelítésében. Ezt támasztja alá például az Emberi Jogok Európai Bírósága 2013. február 19-i döntése, mely diszkriminatívnak találta, hogy Ausztriában a különnemű élettársak örökben fogadhatták partnerük biológiai gyerekét, míg az azonos nemű élettársak ezt eddig nem tehették meg.⁶

---

⁶ Forrás: X and Others v. Austria (Application no. 19010/07) – http://www.echr.coe.int/ECHR/Homepage_EN. Letöltve: 2013-03-02.

1. táblázat: Az azonos nemű párkapcsolati formák és az azonos nemű párok általi közös örökbefogadás jogintézményeinek bevezetése 19 európai országban (1989–2012)

Ország	Azonos nemű partnerek házassága	Azonos nemű partnerek regisztrált élettársi kapcsolata	Azonos nemű párok általi közös örökbefogadás
Ausztria	–	2010	–
Belgium	2003	2000	2006
Csehország	–	2006	–
Dánia	2012	1989	2007/2009
Egyesült Királyság ⁷	–	2005	2002 ⁸
Finnország	–	2002	2009 ⁹
Franciaország ¹⁰	–	1999	–
Hollandia	2001	1998	2001
Írország	–	2010/2011 ¹¹	–
Izland	2010	1996	2006
Luxemburg	–	2004	–
Magyarország	–	2009 ¹²	–
Németország	–	2001	2004 ¹³
Norvégia	2008/2009 ¹⁴	1993	2009
Portugália	2010	–	–
Spanyolország	2005	–	2005
Svájc	–	2004	–
Svédország	2009	1994	2003
Szlovénia	–	2005	2011 ¹⁵

2. ELMÉLETI HÁTTÉR

Az örökbefogadás jogintézményének modern történetét – melynek kezdete az Egyesült Államokban a 19. század közepére, az Egyesült Királyságban az 1920-as évekre, míg Magyarországon a 20. század közepére tehető – sokáig a „megtervezett rokonság” vagy az „(össze)passzolás paradigmája” (Herman 2002) jellemezte. Azaz: az örökbefogadásra vállalkozók – a társadalmi környezet elvárásaihoz igazodva – arra törekedtek, hogy az örökbefogadottak külsőleg és belsőleg minél jobban hasonlítsanak az örökbefogadókhöz, s így minél kevésbé legyen feltűnő, hogy nincsenek közöttük biológiai

⁷ 2013-ban a Brit és a Skót Parlamentben is foglalkoznak a házasság intézményének (az azonos nemű párok számára is elérhető) kiterjesztésével. Lásd például: Marriage (Same-sex Couples) Bill – http://www.publications.parliament.uk/pa/bills/cbill/2012-2013/0126/cbill_2012-20130126_en_2.htm#pt1-pb1-l1g1

⁸ Az *Adoption & Children Act* bevezetésével Angliában és Walesben; Skóciában csak 2009-től.

⁹ Azonos nemű partnerkapcsolat keretein belül csak a másik partner saját (biológiai) gyermekének örökbefogadása engedélyezett.

¹⁰ Várhatóan 2013. június 1-i hatállyal bevezetik az azonos nemű párok házasságát és közös örökbefogadását lehetővé tevő jogintézményt.

¹¹ Írországban a regisztrált élettársi kapcsolat jogintézményének bevezetéséről szóló, 2010-ben elfogadott törvény (*Civil Partnership and Certain Rights and Obligations of Cohabitants Act*) 2011 januárjában lépett hatályba.

¹² Magyarországon a jogintézményt a bejegyzett élettársi kapcsolatról szóló 2007/CLXXXIV. törvény hozta létre, ám csak a 2009/XXIX. törvény (a bejegyzett élettársi kapcsolatról, az ezzel összefüggő, valamint az élettársi viszony igazolásának megkönnyítéséhez szükséges egyes törvények módosításáról című) bevezetésével lépett hatályba.

¹³ Azonos nemű partnerkapcsolat keretein belül csak a másik partner saját (biológiai) gyermekének örökbefogadása engedélyezett.

¹⁴ A Norvég Parlament 2008 júniusban fogadta el az erre vonatkozó törvényt, ami 2009 januárban lépett hatályba.

¹⁵ Szlovénia helyzete különleges, mert itt az eredetileg 1976-ban bevezetett (az örökbefogadó szülők neméről nem rendelkező) szabályozást értelmezték újjá: 2011-ben szlovén jogi szakértők kimutatták, hogy az 1976 óta érvényben lévő törvényi keretek valójában megengedik az azonos nemű partnerkapcsolat keretein belül is a másik partner (biológiai) gyermekének örökbefogadását.

kötélékek. Mára ugyan már a világ sok országában nem ez a legjellemzőbb megközelítés, amit jól illusztrálnak azok az észak-nyugat-európai adatok, melyek az adott országokon belül a hazai örökbefogadás arányának csökkenését és a nemzetközi, illetve az interetnikus vagy multikulturális örökbefogadás arányának növekedését jelzik (Hoksbergen 1998). Több európai országban például a nemzetközi örökbefogadás aránya már meghaladja az országon belüli örökbefogadás arányát: ez a tendencia tapasztalható például Belgiumban (ahol 95% a nemzetközi örökbefogadás aránya az összes örökbefogadást tekintve), Franciaországban (89%), Hollandiában (78%), Norvégiában (76%) és Svédországban (65%), illetve néhány dél-európai országban is, köztük Olaszországban (68%) és Spanyolországban (82%). Ezzel szemben az Egyesült Királyságban (94%) és az Egyesült Államokban (85%) Magyarországhoz hasonlóan (87%) továbbra is a hazai örökbefogadás túlsúlya a jellemző (UN 2009).

Az örökbefogadás kulturális devianciaként való észlelése és a – gyakran kényszermegoldásként látott és láttatott – örökbefogadásban résztvevők stigmatizálása azonban ma is még sok fejlett társadalomban tapasztalható. Weegar (2000) például a mai amerikai társadalom örökbefogadási gyakorlatainak és normáinak kritikájaként azt hangsúlyozza, hogy az örökbefogadáshoz kötődő társadalmi stigma fölszámolása érdekében érdemes lenne az etnikai és más társadalmi kisebbségi közösségektől eltanulni az általuk követett rugalmasabb családideológia és gyakorlatiasabb rokonságdefiníció alkalmazását – annak ellenére, hogy nem ritkán éppen ők azok, akiknek az örökbefogadási lehetőségei a többséghez képest jóval korlátozottabbak lehetnek.

Érdemes fölidézni, hogy az Egyesült Államokban az „etnikailag kevert” – vagy interetnikus – örökbefogadási gyakorlatokkal kapcsolatban milyen parázs viták folytak az 1970-es években. Míg egyesek a társadalmi sokszínűsödést elősegítő folyamatként üdvözölték, mások pedig a „kulturális genocídium” egyik formájaként azonosították (Esposito–Biafora 2007), a vita folyamán mindkét oldal a gyermekek – más-más szempontból megközelített – elsődlegesen kezelt érdekeit hangsúlyozta. Mára ugyan az „etnikailag kevert” örökbefogadás kérdése az Egyesült Államokban is nagyrészt elvesztette vitatott jellegét, az interetnikus örökbefogadással szemben használt érvrendszer bizonyos elemei azonban ma is fölfedezhetőek például az azonos nemű párok örökbefogadása ellen érvelők táborában; főként azok között, akik a többszörös stigmatizációtól féltik az érintetteket, amikor azt hangoztatják: ezekben az esetekben az örökbefogadás bélyegét a homofób megbélyegzés csak tovább fokozza. Az azonos nemű párok örökbefogadását ellenző érvek között ugyanis hangsúlyos az a megközelítés, ami elsődlegesen az azonos nemű párok ellen irányuló előítéletek és megkülönböztetési formák „átsugárzásától” szeretné óvni az általuk nevelt gyermekeket – tulajdonképpen azt a téves logikát követve, mintha a homofób megkülönböztetés felnőtt áldozatai lennének főként felelősek a velük élő gyermekeket is érintő társadalmi homofóbia negatív hatásaiért (Stacey–Biblarz 2001).

Másrészt azonban ebben a kontextusban az azonos nemű párok általi örökbefogadás potenciális előnyei is előkerülhetnek: Boyer (2007) például kiemeli, hogy az azonos nemű párok jellemzően „igazi családként” – és nem valamilyen másodlagos pótmegoldásként – tekintenek az örökbefogadás által létrejövő családra, mely fontos értéket közvetít az örökbefogadottak számára (is). Emellett az örökbefogadásra vállalkozó azonos nemű párok eleve párkapcsolatuk, illetve családi kapcsolataik társadalmi érvényességének gyakran megkérdőjelezett voltának tudatában – és az ezzel kapcsolatos tapasztalatok által némileg megedződve – indulnak neki e folyamatnak, így az örökbefogadási gyakorlataik esetlegesen kedvezőtlen társadalmi fogadtatását is valószínűleg felkészültebben tudják kezelni, mint mások. A támogatók azzal is érvelhetnek, hogy az azonos nemű párok által nevelt gyermekek védelmét sokkal inkább szolgálná az előítéletek elleni hatékony fellépés, mint az azonos nemű

párok általi örökbefogadás akadályozása. Judith Stacey egy 1984-es amerikai Legfelső Bírósági ítélet¹⁶ kapcsán állapította meg, hogy egy demokratikus társadalomban a jogi szabályozás célja a diszkrimináció és a stigmatizáció elleni küzdelem: hosszú távon az egyenlő tiszteleten és egyenlő jogokon alapuló társadalom kialakítására kell törekednünk mégpedig olyan elvárások nélkül, hogy mindenkinek ugyanolyanná kellene válnia (Stacey-t idézi Kuhar–Takács 2011:140).

Az azonos nemű párok általi örökbefogadás kérdése elválaszthatatlan a család és a rokonsági kapcsolatok társadalmi definíciójától, melyek az érintett egyének, párok és az általuk nevelt gyermekek életére esetenként komoly gyakorlati hatású szociálpolitikai, illetve családpolitikai intézkedésekben is tükröződnek. Az azonos nemű párok általi örökbefogadás ellenzésének egyik fő oka éppen a normatív család- és rokonságdefiníciók kritikai tágítási kísérleteinek elvetésében keresendő. Emellett az is fontos szempont, hogy míg az egyén szexuális beállítottsága (talán) kezelhető magánügyként, a partnerkapcsolatok – a családi kapcsolatok pedig még inkább – már társadalmi vonatkozásokkal bíró ügyek. S mivel ez utóbbiak társadalmi észlelhetősége is magasabb szintű, mint az egyéni – nyíltan vagy kevésbé nyíltan megélt vagy vállalt – vonzalmaké, így erőteljesebb társadalmi elutasítást is gerjeszhetnek.

Egy 2010-es, az európai családformákról és családpolitikákról szóló átfogó kutatási jelentésben a „szivárványcsaládok” (*rainbow families*) az új és ritka családtípusok között szerepeltek, melyeknek a kutatása ma még alacsony – ám vélhetően a jövőben növekvő – arányuk ellenére is a „családok tudományos értelmezésének fontos lehetőségét” kínálja (Kuronen 2010:32). A jelentésben használt meghatározás szerint a szivárványcsaládokat két vagy több – azonos nemű partner iránti vonzalommal jellemezhető – ember (például egy azonos nemű pár) vagy egy gyermeke(ke)t nevelő leszbikus, illetve meleg felnőtt alkothatja (Allen–Demo 1995). E definíciót egy olyan tanulmányból kölcsönözték, mely éppen azt vizsgálta, hogy az 1980-as években, illetve az 1990-es évek első felében, milyen korlátozott mértékben foglalkozott a családokra vonatkozó pszichológiai és társadalomtudományi szakirodalom a leszbikusok és meleg család kapcsolataival. Bár az 1990-es évek óta e téren jelentősen megnőtt a tudományos közlések száma mind Európában, mind az Egyesült Államokban (lásd például Golombok 1999, Stacey–Biblarz 2001, Lambert 2005, Patterson 2005, Ryan–Flood 2009, Gartrell–Bos 2010, Biblarz–Stacey 2011, Takács–Kuhar 2011, Brodzinsky – Pertman 2012), a szerzők akkori egyik fő konklúziója továbbra is érvényesnek tűnik: „A leszbikusok, meleg és családjaik nem demográfiai anomáliák. Ha nem veszünk róluk tudomást, akkor a családkutatás félreértelmezi az összes családra jellemző sokszínűséget” (Allen–Demo 1995:123-124).

3. ADATOK ÉS VÁLTOZÓK

E tanulmány az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos magyarországi attitűdöket vizsgálja azzal a céllal, hogy rávilágítson azokra a tényezőkre, melyek hatással lehetnek az örökbefogadás e formájának társadalmi elfogadására, illetve elutasítására. Vizsgálatunk a leszbikus nők, a meleg férfiak és a részvételükkel zajló örökbefogadási gyakorlatok társadalmi fogadtatásával foglalkozó európai társadalomtudományi szakirodalomhoz járul hozzá elsősorban a *European Values Study* (EVS) 2008-as adatállományának felhasználásával.

---

¹⁶ Utalás a *Palmore vs. Sidoti* ügyre, melyben egy fehér elvált apa akarta elperelni a volt feleségével közös gyermekük felügyeleti jogát, miután a volt feleség újból férjhez ment egy fekete férfihez.

Az EVS egy nagymintás, többlépcsős valószínűségi mintavételt alkalmazó longitudinális *survey*-kutatás, amely 1981 óta kilencévente méri fel egységes szempontrendszer alapján a kontinens országaiban élők értékválasztásait, attitűdjeit, normáit. Az első három EVS hullámban (1981, 1990, 1999) két olyan változó szerepelt, mely a homoszexualitással, illetve a homofóbiával kapcsolatos attitűdök mérésére szolgált. Az egyik egy tízes fokú egyetértési skálán megválaszolható kérdés: „Kérem, mondja meg a következő állításokról, hogy azokat mindig megengedhetőnek tartja-e, vagy soha meg nem engedhetőnek tartja, vagy valami a kettő között: Homoszexualitás”.¹⁷ A másik kérdés pedig így hangzott: „Ezen a listán különböző típusú emberek vannak. [Büntetett előéletűek; Más fajhoz tartozó emberek; Szélsőbaloldaliak; Erősen iszákosak; Szélsőjobboldaliak; Nagycsaládosok; Érzelmileg bizonytalan emberek; Muzulmánok; Bevándorlók, külföldi vendégmunkások; AIDS-esek; Kábítószeresek; Homoszexuálisok; Zsidók; Cigányok; Keresztények] Ki tudná választani azokat, akiket Ön nem szeretne szomszédainak, ha vannak ilyenek?”. A 2008 és 2010 közötti időszakban lezajlott negyedik EVS adatfelvételbe pedig bekerült egy új kérdés is, mely a homoszexuális párok örökbefogadására vonatkozott.

Az EVS egy szigorú standardok szerint megtervezett nemzetközi összehasonlító kutatás, amelynek keretében minden résztvevő országnak pontosan olyan formában kell(ene) a kérdéseket lefordítania és lekérdeznie, ahogy azok a központi kérdőívben megtalálhatók. Ennek ellenére a magyar kérdőívben egy jelentős eltérés figyelhető meg az általunk vizsgálni kívánt központi kérdés tekintetében. Az eredeti angol nyelvű változó helyett – ami így szólt: „*Homosexual couples should be able to adopt children*”, azaz: „Lehetővé kellene tenni, hogy homoszexuális párok gyermekeket fogadhassanak örökbe” – a kérdőív magyar változatába az eredetivel ellentétes értelmű állítás került: „Homoszexuális pároknak nem szabadna gyermekeket örökbe fogadni”.¹⁸ Módszertani szempontból ez a két állítás nem összehasonlítható – abban az esetben sem, ha a skálákat megfordítjuk. Ennek következtében nem állt módunkban összehasonlítani a magyar adatokat a felvételben szereplő többi ország adataival, így csak a legutóbbi EVS hullám magyar adatait tudtuk használni. Tájékoztatásként közöljük a „*Lehetővé kellene tenni, hogy homoszexuális párok gyermekeket fogadhassanak örökbe*” kijelentéssel való egyetértés mértékét 28 európai országban (1. ábra).

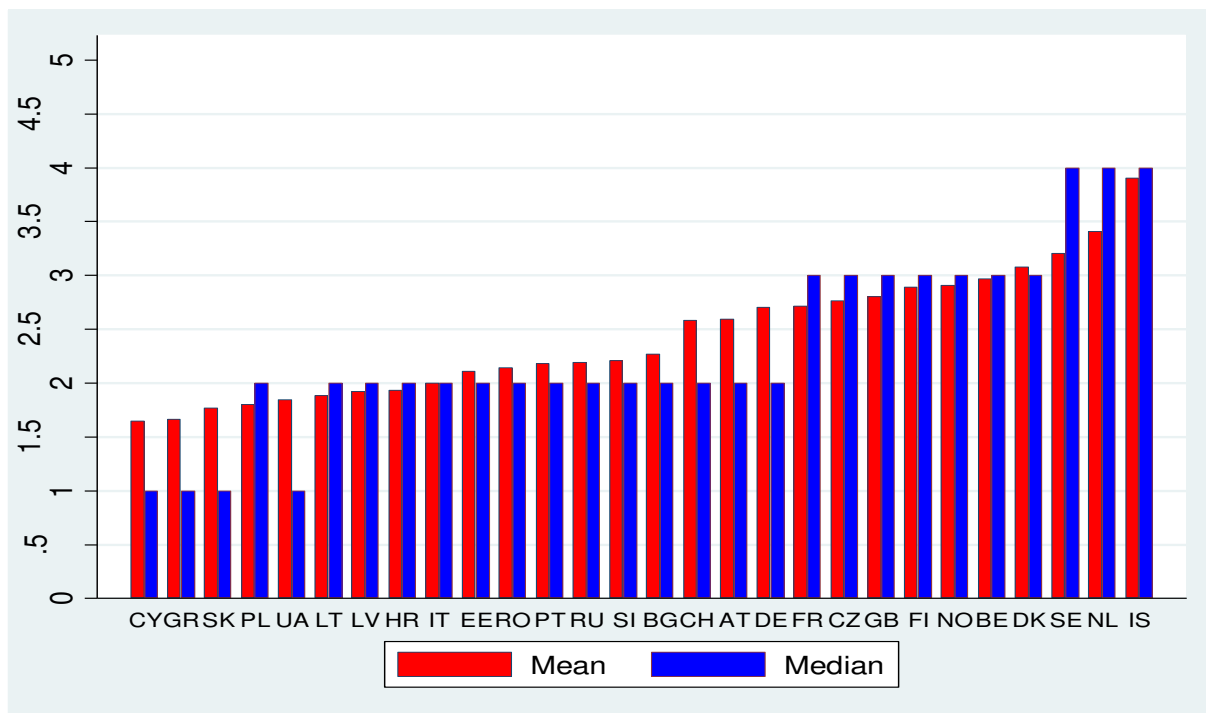
A 2008-as magyarországi EVS adatfelvételt a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal támogatásával a Pázmány Péter Katolikus Egyetem megbízásából a Forsense Közvéleménykutató Intézet végezte.¹⁹ A kérdőív felvétele kérdezőbiztosok alkalmazásával történt. A 18 évnél idősebb magyar lakosságra reprezentatív minta 1513 főből állt. Az örökbefogadással kapcsolatos kérdésre a válaszmegtagadók és a *nem tudom* választ adók aránya 1,8% volt: azaz a kérdezettek több mint 98%-a érvényes választ adott e kérdésre. Az ötfokú skálán – ahol eredetileg az 1-es érték jelölte a teljesen egyetértést, az 5-ös érték pedig a teljes egyet nem értést – a változó szórása 1,213. Az elemzésbe csak azokat a válaszadókat vontuk be, akik az általunk vizsgált függő változóra érvényest választ adtak, így az elemzéshez használt végső minta elemszáma 1486 lett.

¹⁷ Az e változó használhatóságával kapcsolatos fenntartásainkat egy korábbi tanulmányunkban már hangoztattuk: ld. „nehéz eldönteni, hogy a homoszexualitás fogalma [itt] milyen elméleti megfontolás(ok)ra, viselkedés- és/vagy identitásformákra vonatkozik” (Takács – Szalma 2012: 65).

¹⁸ Forrás: <http://www.europeanvaluesstudy.eu/evs/surveys/survey-2008/participatingcountries/Q47.C> – letöltve: 2010-11-26. A szerzők nem rendelkeznek arra vonatkozó információval, hogy pontosan kik és miért változtatták meg az eredeti EVS kérdőívben szereplő kérdés tartalmát. Az EVS 2008-as hullámában résztvevő országok közül még egy helyen, Spanyolországban fordult elő, hogy e változónak az eredetivel ellentétes értelmű változatát használták. Lásd: http://info1.gesis.org/EVS/Translation/EVS_Table_Translation2008.html – letöltve: 2013-03-05.

¹⁹ Forrás: <http://www.forsense.hu/?page=cikk&source=articles&id=70&p=1> – Letöltve: 2012-12-19

1. ábra: Egyetértés a „Lehetővé kellene tenni, hogy homoszexuális párok gyermekeket fogadhassanak örökbe” kijelentéssel 28 európai országban (1 – teljes elutasítás; 5 – teljes egyetértés)

4. AZ AZONOS NEMŰ PÁROK ÖRÖKBEOFODÁSÁVAL KAPCSOLATOS ATTITŰDÖKET POTENCIÁLISAN BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

Számos tényező hatással lehet arra, hogy az emberek miként vélekednek az azonos nemű párok általi örökbefogadásról: minden bizonnyal befolyásolja a kérdéssel kapcsolatos attitűdöket az adott ország kultúrája, demokratikus hagyományai, nemi szerepekkel és általában a homoszexualitással, illetve a meleg és leszbikus emberek elfogadásával kapcsolatos attitűdjei. Magyarország köztudottan azon országok közé tartozik, ahol a hagyományos családi és nemi szerepekkel kapcsolatos normák nagy szerepet játszanak a mindennapi élet szervezésében: a nők végzik a háztartási munkák jelentős részét és ők maradnak otthon viszonylag hosszú ideig a kisgyermekkel a szülést követően (Blaskó 2006; Hobson–Fahlén–Takács 2011; Plantenga–Remery–Takács 2012).

Bár országos szintű változók is minden bizonnyal jelentős szerepet játszhatnak az attitűdök formálásában, ezek tanulmányozásától most el kell tekintenünk. Itt csak az egyéni szintű változókra koncentrálunk, mivel azt vizsgáljuk, hogy egy országon belül milyen tényezők befolyásolhatják az azonos nemű párok általi örökbefogadás iránti elfogadás vagy elutasítás mértékét.

Ebben az alfejezetben először áttekintjük a rendelkezésre álló – főként nemzetközi – empirikus kutatások főbb eredményeit és leglényegesebb vizsgálati szempontjait. Mivel Magyarországon korábban nem készült hasonló kutatás a témában, így elsősorban azokra a magyar kutatási eredményekre támaszkodhatunk előzményként, amelyek a homofóbiával kapcsolatos attitűdök vizsgálatára koncentráltak (Takács–Szalma 2011, 2012).

A meleg és leszbikus örökbefogadási jogaival foglalkozó korábbi észak-amerikai vizsgálatok nem túl számosak és jellemző rájuk, hogy csak néhány változó hatását tanulmányozták behatóbban: például a válaszadók nemét, korát,

iskolázottságát, vallásosságát és politikai nézeteit, melyek hathattak az adott örökbefogadási gyakorlatokkal kapcsolatos attitűdökre (Herek 2002, Schwartz 2010). Készültek olyan nem reprezentatív mintás felmérések is, melyek egyetemisták, illetve az örökbefogadással foglalkozó gyakorlati szakemberek attitűdjeinek különböző dimenzióit vizsgálták: például a nemi szerepekre vonatkozó elképzelésekkel (lásd a nemiszerep-egyenlőség skálát – Spivey 2006) vagy a szexizmussal és a homoszexualitás etiológiájáról alkotott nézetekkel (Rye–Meaney 2010) összefüggésben. Emellett egy kanadai kvalitatív kutatás azokat az akadályozó tényezőket tekintette át, melyeket egyrészt az örökbefogadásra vállalkozó meleg és leszbikusok, másrészt az örökbefogadások lebonyolításában résztvevő szociális munkások észleltek: a szociális munkások közül többen például problematikusnak érezték egy hagyományosan stigmatizált társadalmi csoport tagjainak a potenciális részvételét az örökbefogadási folyamatban (Sullivan–Harrington 2009).

A rendelkezésre álló összehasonlító európai vizsgálatok eredményei szerint a válaszadók neme, kora, iskolázottsága, vallási háttere és politikai beállítottsága hatott a „homoszexuális örökbefogadással” kapcsolatos nézetekre: a nők, a fiatalabbak, az iskolázottabbak, a kevésbé vallásosak és a baloldali beállítottságúak elfogadóbbnak mutatkoztak, mint mások (EOS Gallup 2003). A támogató attitűdöket emellett az is befolyásolta, hogy az adott országban milyen jogi szabályozás működött: ahol már bevezették az adott területet szabályozó törvényt, ott a közvélemény is támogatóbbnak tűnt, mint máshol. Továbbá a homoszexualitás társadalmi megítélése azokban az országokban alakult a legkedvezőbben, ahol az adott ország törvényei lehetővé tették a homoszexuális párok házasodását és örökbefogadását (van den Akker–van der Ploeg–Scheepers 2012). Ugyanakkor még a melegjogok úttörőjeként ismert Hollandiában is jóval erőteljesebbnek tűnt a leszbikusok és a meleg általános elfogadására vonatkozó kérdés támogatottsága, mint például az azonos nemű párok általi örökbefogadása (Keuzenkamp 2011).

A leszbikusok és a meleg általános társadalmi fogadtatása vonatkozásában az előzőekhez képest jóval kiterjedtebb kutatásokról lehet beszámolni, melyek a válaszadók nemével, korával, iskolázottságával (lásd például Herek 1984, 2002; Agnew et al. 1993; Steffens–Wagner 2004; Andersen–Fetner 2008; Schwartz 2010; Takács–Szalma 2011), vallásosságával (lásd például Larsen–Cate–Reed 1983, Herek 1984, Agnew et al. 1993, Štulhofer–Rimac 2009, Gerhards 2010, Schwartz 2010; Takács–Szalma 2011; van den Akker–van der Ploeg–Scheepers 2012), tradicionális nemiszerep-felfogásával és heteroszexizmusával (lásd például Simon 1998, Kite–Whitley 1998, Hetzel 2011), a nemek közötti egyenlőségről és az abortuszról alkotott nézeteivel (Hicks–Lee 2006), valamint erkölcsi és politikai beállítódásaival (lásd például Herek 2004, Kon 2010; Gaines–Garand 2010; Schwartz 2010; Lee–Hicks 2011; Hadler 2012) összefüggésben tárgyalták a kérdéskört. Emellett néhányan kifejezetten az azonos nemű párok házasságával kapcsolatos attitűdöket vizsgálták többek között a nemi hovatartozás, a vallásosság és a homofóbia dimenzióiban (Herek 2002; Olson–Cadge–Harrison 2006; Moskowitz–Rieger–Roloff 2010).

5. MAGYARORSZÁGI EREDMÉNYEK

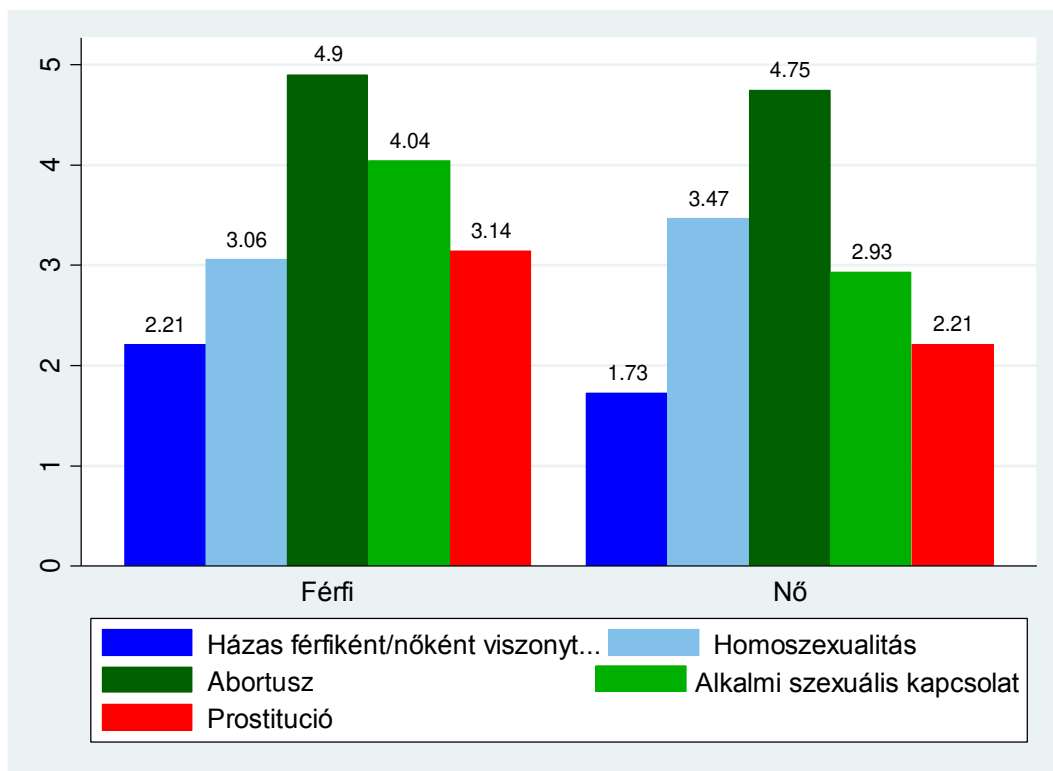
Elemzésünk során először a homoszexualitás „megengedhetőségét” tekintjük át a szexuális moralitással kapcsolatos további tényezők (abortusz, prostitúció, alkalmi szexuális kapcsolat, házasságon kívüli viszony) megítélésével összefüggésben, majd a homoszexuális szomszédválasztási preferenciákat más társadalmi csoportokkal összehasonlítva vizsgáljuk. Ezután térünk rá a leíró statisztikai eredmények ismertetésére, majd közelebbről tanulmányozzuk – többek között az *Életünk fordulópontjai* felmérés adatait is fölhasználva – a gyermekvállalással kapcsolatos magyarországi attitűdöket, melyek közül kettőt regressziós

modelljeinkbe is beépítettünk. Végül az azonos nemű párok általi örökbefogadásával kapcsolatos attitűdök magyarázó modelljeit tárgyaljuk.

5.1. A homoszexualitás, az abortusz, a prostitúció, az alkalmi szexuális kapcsolatok és a házasságon kívüli viszonyok „megengedhetőségéről”

Az EVS adatbázis alapján a homoszexualitás, az abortusz, a prostitúció, az alkalmi szexuális kapcsolatok és a házasságon kívüli viszonyok „megengedhetőségét” vizsgálni tudjuk egymással összefüggésben is. A kérdőívben ez az öt olyan változó szerepelt (húsz negatív vagy legalábbis vitatott megítélésű témakör között: mint például az eutanázia vagy az adócsalás), melyek – valószínűsíthetően – a szexuális moralitás látens fogalmát lehetnek hivatottak mérni.

2. ábra: A homoszexualitás, az abortusz, a prostitúció, az alkalmi szexuális kapcsolatok és a házasságon kívüli viszonyok „megengedhetősége” Magyarországon (1 = soha meg nem engedhető; 10 = mindig megengedhető)

Forrás: European Values Study 2008, saját számítás

Az 1. ábrán látható, hogy az öt vizsgált témakör közül az abortusz iránti attitűdök a leginkább megengedők Magyarországon, ezzel szemben a házasságtörés számít a legkevésbé tolerálható cselekménynek – különösen a női válaszadók körében. A nők a férfiakhoz képest jóval megengedőbbek a homoszexualitással kapcsolatosan, ugyanakkor kevésbé megengedők a prostitúcióval szemben.

A szexuális moralitással összefüggésbe hozható változók közötti Spearman-féle páronkénti korrelációs együtthatók minden esetben pozitív és szignifikáns kapcsolatot jeleznek (lásd a 2. táblázatot). A legerősebb az *alkalmi szexuális kapcsolat* és a *prostitúció*, valamint az *alkalmi szexuális kapcsolat* és a *házasságon kívüli viszonyt folytatni* változók közötti kapcsolat.

2. táblázat: A változók közötti kapcsolatot jelző Spearman-féle korrelációs együtthatók

	Házasként viszonyt folytatni	Homo-szexualitás	Abortusz	Alkalmi szexuális kapcsolat	Prostitúció
Házasként viszonyt folytatni	1				
Homoszexualitás	0,34***	1			
Abortusz	0,29***	0,43***	1		
Alkalmi szexuális kapcsolat	0,51***	0,42***	0,38***	1	
Prostitúció	0,48***	0,43***	0,43***	0,55***	1

Forrás: European Values Study 2008, saját számítás

Megjegyzés: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Mivel a változók közötti páronként korrelációk eredményei szerint a szexuális moralitáshoz köthető tényezők nem alkotnak egyértelműen zárt csoportokat, a változókra nem klaszter-, hanem faktorelemzést végeztünk (főfaktor módszer, varimax rotáció). Ennek eredményeként két jól elkülönülő faktort kaptunk, melyek a variancia 64%-át őrzik meg (ld. a 3. táblázatot).

3. táblázat: A vizsgált változók factorsúlyai

Változók	1. faktort (házasságon kívüli szexuális kapcsolatok)	2. faktor (homoszexualitás, abortusz)
Házasként viszonyt folytatni	0,59	0,17
Homoszexualitás	0,36	0,47
Abortusz	0,35	0,45
Alkalmi szexuális kapcsolat	0,63	0,31
Prostitúció	0,60	0,36

Forrás: European Values Study 2008, saját számítás

A 3. táblázatban látható, hogy két faktor különül el: az első faktorhoz a házasságon kívüli szexuális kapcsolatok tartoznak (házasként viszonyt folytatni, alkalmi szexuális kapcsolat, prostitúció). Ezzel szemben a második faktoron található az abortusz és a homoszexualitás „megengedhetősége”, melyek elkülönülnek a házasságon kívüli szexuális kapcsolatok megítélésétől.

A 4. táblázatban azt mutatjuk be, hogy ez a két faktor hogyan különül el egymástól nemi hovatartozás, korcsoportok és iskolai végzettség tekintetében. A nőkhöz képest a férfiak inkább megengedőek a házasságon kívüli szexuális kapcsolatok megítélésében, ugyanakkor a második faktor átlagértékei nem térnek el lényegesen egymástól nemi hovatartozás szerint. A fiatalabbak mindkét faktoron található változók tekintetében engedékenyebbek, mint az idősebb korcsoportok tagjai. Ugyanez a helyzet iskolai végzettségi csoportoknál: a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők szintén megengedőbbek, mint az érettségivel nem rendelkező társaik. Elmondható tehát, hogy a házasságon kívüli szexuális kapcsolatok iránti engedékenységet vizsgálva a nemi hovatartozás, a korcsoportok és az iskolai végzettség szerint is találhatunk különbségeket, míg a második faktor esetében csak a férfiak és a nők véleményei nem különülnek el egymástól.

4. táblázat: Faktorpontszámok átlagértékei nem, korcsoport és iskolai végzettség szerint

		1. faktor (házasságon kívüli szexuális kapcsolatok)	2. faktor (homoszexualitás, abortusz)
Nem	Férfi	0,18	0,02
	Nő	-0,13	0,006
Életkor	18-30	0,26	0,13
	30-45	0,14	0,11
	45-60	-0,07	-0,02
	60 felett	-0,28	-0,20
Iskolai végzettség	Nem rendelkezik érettségivel	-0,21	-0,18
	Érettségi	0,60	0,60
	Felsőfokú végzettség	0,19	0,11

5.2. Társadalmi távolságtartás a homoszexuálisoktól és más társadalmi csoportoktól

A homoszexualitás „megengedhetőségénél” jóval konkrétabb és ezért könnyebben értelmezhető változó a szomszédpreferenciákat firtató kérdés, mellyel a homoszexuálisoktól és más – többnyire elutasított – csoportoktól való társadalmi távolságtartás válik mérhetővé. Az 5. táblázatban összefoglalt eredmények szerint a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó emberekkel szembeni előítéletesség nagymértékben csökkent 1990 és 2008 között. A legnagyobb mértékben éppen a homoszexuálisokkal váltak elfogadóbbá a kérdezettek: míg 1990-ben a társadalom mintegy háromnegyede nem szeretne volna, ha a szomszédjában homoszexuális ember él, addig 2008-ra ezt a csoportot az emberek kevesebb, mint egyharmada sorolta azok közé, akiket nem szeretne szomszédjaul. A majdnem húsz éves időszakot tekintve továbbra is a kábítószer-fogyasztók, az erősen iszákosok és a büntetett előéletűek csoportjai szerepelnek a leginkább elutasítottak között:²⁰ a kérdezettek több mint fele 2008-ban sem szeretne ezekben a csoportokban tartozókat a szomszédjában látni.

²⁰ A vizsgált időszakban a kábítószer-fogyasztók iránt szintén csökkent az elutasítás: 84%-ról 64%-ra, az erősen iszákosok iránt 81%-ról 57%-ra, a büntetett előéletűek iránt pedig 77%-ról 50%-ra. Hasonló tendenciát tükröző magyar eredményeket közöl Paksi Borbála (2009).

5. táblázat: Kiket nem szeretne Ön szomszédjainak, ha vannak ilyenek?²¹
Nemek szerinti bontás (1990 és 2008)²²

	1990			2008		
	Átlag (%)	Nők (%)	Férfiak (%)	Átlag (%)	Nők (%)	Férfiak (%)
Büntetett előéletűek	77,3	81,2	73	50	53,5	46,1
Más fajhoz tartozók ²³	22,9	22,7	23,2	9	8,1	9,9
Szélsőbaloldaliak	21	16,9	25,5	11,5	8,4	14,9
Erősen iszákosok	81,5	84,9	77,8	57	59,3	54,5
Szélsőjobbaldaliak	20,3	16,3	24,7	12,7	9,1	16,6
Nagycsaládosok	7,4	6,5	8,3	4,7	5,8	3,4
Érzelmileg bizonytalan ²⁴	23,4	23	23,9	13,8	13,1	14,7
Muzulmánok	18,3	19,2	17,4	11	10,4	11,7
Bevándorlók, külföldi	22,2	23	21,3	15,2	15,1	15,4
AIDS-esek	65,9	68,9	62,6	30,6	30,1	31,2
Kábítószeresek	83,6	86,8	80,1	64	64,3	63,7
Homoszexuálisok	75,3	74,1	76,6	29,5	25,1	34,2
Zsidók	10,3	10,8	9,8	6,4	5,2	7,7
Cigányok	-	-	-	38,7	38,6	38,8
Keresztények ²⁵	-	-	-	2,1	2,4	1,8

Forrás: European Values Study 1990 és 2008, saját számítás

A férfiak és a nők között a következő esetekben mutatkozott szignifikáns eltérés abban, hogy milyen csoportba tartozó embereket nem szeretnék a szomszédjukban látni: a férfiak a büntetett előéletűekkel és az erősen iszákosokkal, miközben a nők a politikailag szélsőséges elveket vallókkal voltak toleránsabbak mindkét időpontban. A homoszexuálisokkal szembeni előítéletesség tekintetében az 1990-es felmérés időpontjában nem volt különbség nemi hovatartozás szerint, ez azonban 2008-ra megváltozott: a férfiakhoz képest a nők szignifikánsan nagyobb mértékben váltak elfogadóbbá e kérdésben.

Az időbeni változáson és a nemek szerinti különbségeken kívül azt is megvizsgáltuk, hogy létezik-e valamilyen látens kapcsolat a különböző társadalmi csoportok megítélése között. Ennek felderítéséhez faktorelemzést végeztünk (főfaktor módszer, varimax rotáció). Eredményül három jól elkülönülő faktort kaptunk, melyek a variancia 61%-át őrzik meg (ld. a 6. táblázatot).

²¹ Erre a kérdésre két lehetséges válaszkategória volt: 1 = említette; 2 = nem említette.

²² 1999-ben ezeket a kérdéseket nem tették fel a magyar kérdőívben. 1990-ben a minta elemszáma 999 volt.

²³ A nehezen értelmezhető „más fajhoz tartozó” kifejezést az EVS magyar kérdőívéből vettük át.

²⁴ A faktorelemzés során az érzelmileg bizonytalan változót kihagytuk a vizsgált változókészletből, mivel ennek a faktorpontszáma egyik létrejött faktorhoz sem tartozott.

²⁵ A keresztény változót azért kellett kihagynunk a faktorelemzésből, mert nagyon alacsony volt azoknak az aránya, akik nem szeretnék keresztényeket szomszédként, így ez torzította volna az elemzésünket.

6. táblázat: Faktorsúlyok

	Elfogadó a „(szenvedély)- betegekkel és bűnözőkkel”	„Idegenekkel” szemben elfogadó	Politikai nézetek alapján elfogadó
Büntetett előéletűek	0,57	0,15	0,11
Más fajhoz tartozó	0,22	0,49	0,20
Szélsőbaloldaliak	0,10	0,11	0,77
Erősen iszákosak	0,54	0,06	0,17
Szélsőjobboldaliak	0,10	0,07	0,76
Nagycsaládosok	0,04	0,28	0,06
Muzulmánok	0,19	0,55	0,21
Bevándorlók, külföldi vendégmunkások	0,25	0,53	0,14
AIDS-esek	0,51	0,38	0,09
Kábítószeresek	0,68	0,09	0,14
Homoszexuálisok	0,45	0,41	0,09
Zsidók	0,07	0,5	0,1
Cigányok	0,27	0,33	0,06

Forrás: European Values Study 2008, saját számítás

Az első faktorhoz tartozó válaszadók a szenvedélybetegekkel, a büntetett előéletűekkel és a homoszexuálisokkal szemben nem (vagy kevésbé) előítéletesek. A második faktorhoz tartozók az „idegenekkel” szemben elfogadó(bb)ak, míg a harmadik faktorhoz tartozók a politikai szélsőségeket tolerálják.

Fontos megjegyezni, hogy a nagycsaládosok is (leginkább) az „idegeneket” elfogadó faktorhoz tartoznak: ennek egyik oka feltehetően az, hogy a nagycsaládosokat többen a cigánysághoz tartozóként azonosíthatják. A homoszexuálisok csoportjához köthető változó az egyetlen, amely több faktoron (az elsőn és a másodikon) is helyet kapott. Ennek magyarázata lehet, hogy Magyarországon még ma is él többekben az a nézet, hogy a homoszexualitás betegség. Ugyanakkor az is köztudott, hogy az idegengyűlölet és a homofóbia a legtöbbször szoros szálakkal kötődik egymáshoz (sőt a homofóbia bizonyos tekintetben a xenofóbia egyik a eseteként is meghatározható).

Ezt követően megvizsgáltuk, hogy a három faktor hogyan különül el nem, életkor és iskolai végzettség szerint. A férfiak kevésbé elfogadóbbak mind a büntetett előéletűekkel és a „(szenvedély)betegekkel”, mind pedig a politikai nézetek tekintetében, miközben a nők az „idegenek” felé bizonyulnak kevésbé toleránsnak – bár egyik esetben sem tekinthető jelentősnek az átlagtól való eltérés. Életkori csoportok szerint szintén nem tekinthető jelentősnek az átlagtól való eltérés. Ellenben iskolai végzettség szerint lényeges különbséget találunk: a legalacsonyabb iskolai végzettségűek mind a „bűnözőkkel és (szenvedély)betegekkel”, mind az idegenekkel szemben kevésbé elfogadóbbak, mint magasabb iskolai végzettségű társaik. Politikai nézetek tekintetében azonban a magasabb iskolai végzettségűek azok, akik kevésbé elfogadóknak. Ezeket az eredményeket a 7. táblázatban foglaltuk össze.

7. táblázat: Faktorpontszámok átlagértékei nem, korcsoport és iskolai végzettség szerint

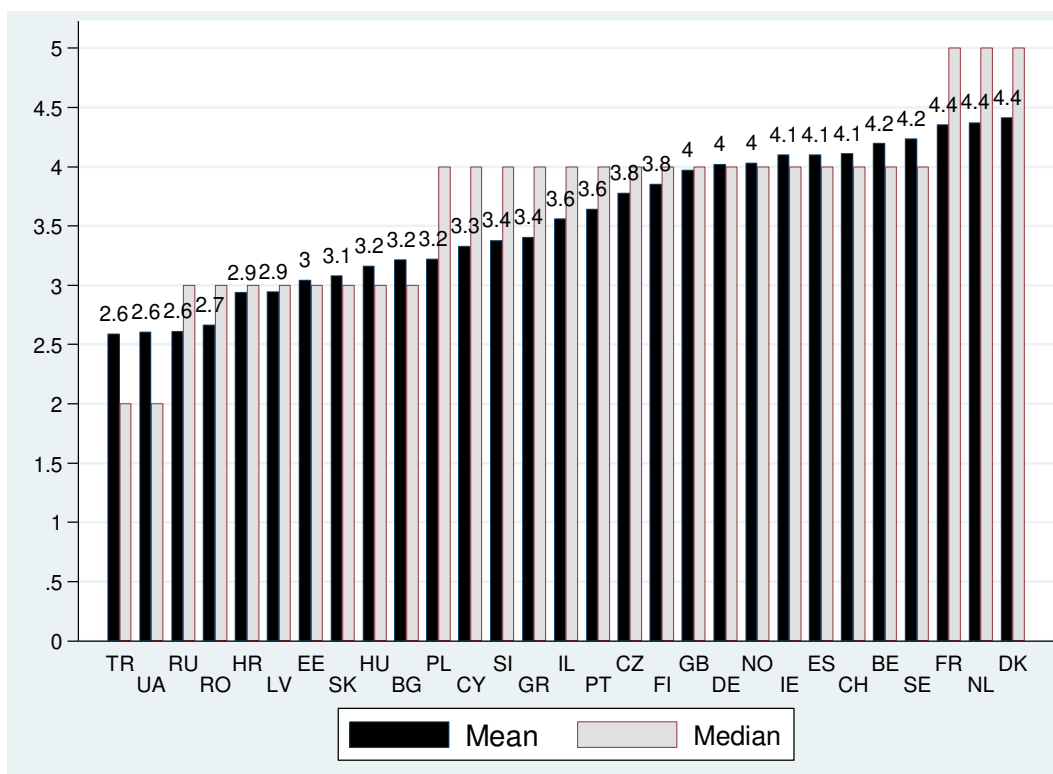
		Elfogadó a „(szenvédély)betegekkel és bűnözőkkel”	Elfogadó az „idegenekkel”	Politikai nézetek alapján elfogadó
Nem	Férfi	-0,03	0,04	-0,09
	Nő	0,04	-0,04	0,09
Életkor	18-30	0,001	-0,03	0,05
	30-45	0,08	0,02	0,03
	45-60	0,01	0,04	-0,06
	60 felett	-0,09	-0,03	-0,01
	Nem rendelkezik érettséggel	-0,12	-0,06	0,07
Iskolai végzettség	Érettségi	0,01	-0,02	0,01
	Felsőfokú végzettség	0,13	0,16	-0,12

5.3. Leíró statisztikák

A magyar társadalom mintegy fele elfogadóan tekint a melegekre és a leszbikusokra, míg a lakosság kevesebb, mint harmada jellemezhető teljes elutasítással – ez derült ki a *European Social Survey* (ESS) 2009-es magyarországi adatfelvételéből.²⁶ Itt a „Hagyni kell, hogy a meleg férfiak, és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják” kijelentéssel való egyetértést mérték egy ötfokú skálán (ahol az 5-ös érték teljes egyetértést, az 1-es pedig erős egyet nem értést jelentett) és a magyar átlagérték 3.2 lett. Ezzel az eredménnyel – ahogy ezt a 2. ábra is mutatja – Magyarország a kevésbé toleráns európai társadalmak közé sorolható (Takács 2011; Takács–Szalma 2011; 2012).

²⁶ Ez egy ESS standard kérdés, mely 2002 óta eddig mind az öt adatfelvételi hullámban szerepelt: 2002 és 2010 között a magyar válaszok nem tükröztek jelentős elmozdulást sem az elfogadás, sem az elutasítás irányában.

3. ábra: A meleg férfiak és a leszbikus nők társadalmi elfogadottságának átlagértékei 29 európai országban

Forrás: European Social Survey, 2008

Ugyanakkor a *European Values Study* (EVS) keretében a homoszexualitás „megengedhetőségére” vonatkozó – bármit is jelentsen ez – 2008-ban fölvert magyar adatok átlagértéke egy tízfokú skálán lett 3.2 (ahol az 1-es érték jelölte a „soha meg nem engedhető” választ, a 10-es érték pedig a „mindig megengedhető”). Ha azonban hosszabb időtávon akarjuk áttekinteni e témakört, akkor a „homoszexualitás megengedhetőségére” vonatkozó EVS kérdésre adott válaszokra kell támaszkodnunk. Az ESS adatai ugyanis nem alkalmasak hosszú távú trendek tanulmányozására, mivel csak 2002-ben került sor az első adatgyűjtésre. Ugyanakkor az EVS vizsgálathoz már 1990-ben (a második hullám felvételekor) csatlakozott Magyarország. A homoszexualitás „megengedhetőségére” vonatkozó európai adatokat a 8. táblázatban foglaltuk össze.

8. táblázat: A homoszexualitás „megengedhetősége” 26 európai országban (1990, 1999, 2008)²⁷

(1 = soha nem megengedhető; 10 = mindig megengedhető)

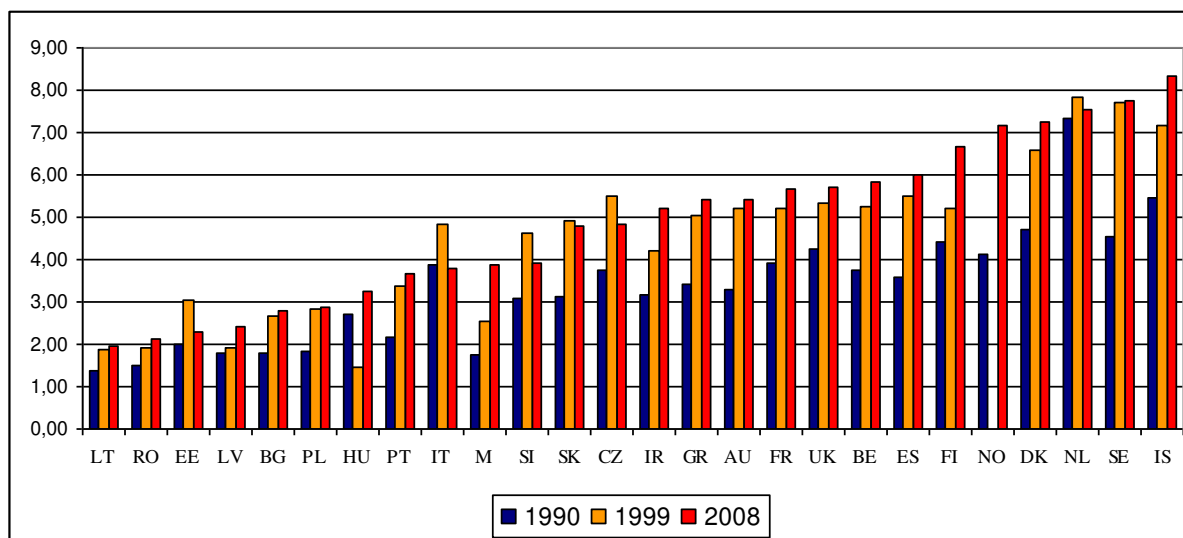
Ország	1990		1999		2008	
	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N
Ausztria	3,27	1416	5,21	1457	5,42	1430
Belgium	3,75	2595	5,25	1858	5,83	1490
Bulgária	1,77	985	2,66	896	2,78	1313
Csehország	3,76	2077	5,50	1829	4,85	1694
Dánia	4,69	994	6,59	964	7,25	1478
Észtország	2,00	989	3,02	879	2,30	1453
Finnország	4,40	560	5,20	997	6,67	1058
Franciaország	3,92	958	5,20	1506	5,65	1465
Hollandia	7,33	995	7,83	999	7,53	1521
Izland	5,45	665	7,19	1066	8,34	785
Írország	3,15	969	4,20	941	5,20	930
Lengyelország	1,85	946	2,84	1020	2,86	1433
Lettország	1,80	894	1,90	933	2,41	1415
Litvánia	1,35	961	1,86	1909	1,95	1356
Magyarország	2,71	967	1,44	1545	3,19	1471
Málta	1,77	350	2,55	1002	3,87	1298
Nagy-Britannia ²⁸	3,42	1433	5,06	980	5,40	1511
Németország	4,27	3125	5,34	1886	5,69	1999
Norvégia	4,14	1190	-	-	7,18	1071
Olaszország	3,86	1925	4,83	908	3,79	1391
Portugália	2,18	1151	3,36	942	3,68	1391
Románia	1,52	1080	1,91	1052	2,10	1413
Spanyolország	3,59	2539	5,51	1113	6,01	1415
Svédország	4,53	998	7,72	978	7,76	1047
Szlovákia	3,11	1037	4,92	1185	4,79	1317
Szlovénia	3,08	938	4,62	968	3,91	1325

E táblázatból kiderül, hogy a legtöbb európai országban 1990 és 2008 között megengedőbbé váltak a homoszexualitás irányában a válaszadók. A 3. ábrán az is látszik, hogy Magyarország – az ESS eredményekhez hasonlóan ebben a nemzetközi mezőnyben is – a kevésbé megengedő társadalmak között szerepel.

²⁷ A táblázat csak azokat az európai országokat tünteti fel, amelyek az első hullám felvételében is részt vettek.

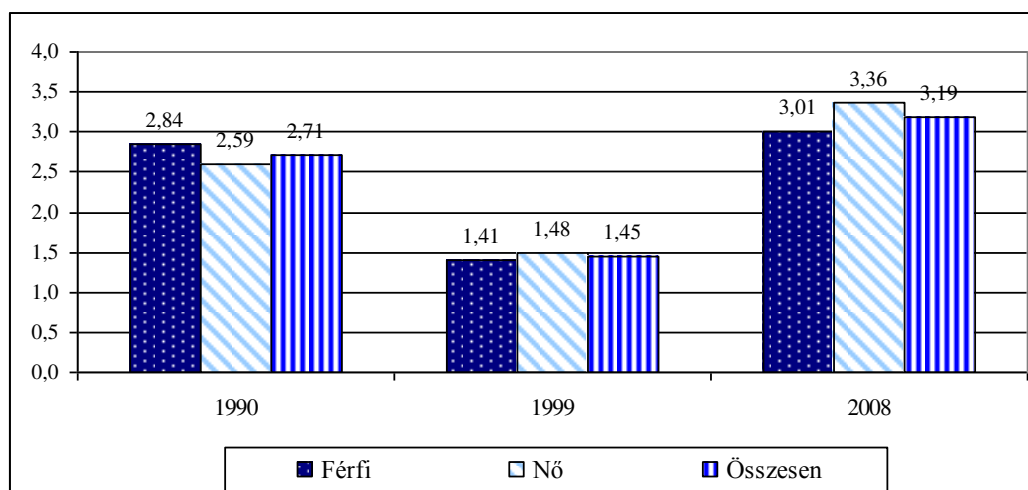
²⁸ Észak-Írország nélkül. Az észak-ír adatok: 1990-ben 2,42 (N=298), 1999-ben 3,9 (N=904), 2008-ban 4,3 (N=469).

4. ábra: A homoszexualitás „megengedhetősége” 26 európai országban (1990, 1999, 2008)²⁹
(1 = soha nem megengedhető; 10 = mindig megengedhető)

Az 4. ábrán jól követhető, hogy a homoszexualitás „megengedhetősége” tekintetében nem volt töretlen a magyarországi trend: 1999-ben³⁰ elutasítóbb álláspontot képviseltek a válaszadók, mint a rendszerváltás környékén, míg a 2008-as adatok tükrözik a legkevésbé elutasító attitűdöket. A férfiak és a nők nézetei is eltértek egymástól: 1990-ben a férfiak némileg elfogadóbbnak tűntek a nőknél, 1999-ben nem volt szignifikáns különbség a két nem között, míg 2008-ra a nők váltak elfogadóbbá.

5. ábra: A homoszexualitás „megengedhetősége” Magyarországon. Átlageredmények nemek szerinti bontásban (1990, 1999, 2008) (1 = soha nem megengedhető; 10 = mindig megengedhető)

Forrás: European Values Study 1990 (N=967),³¹ 1999 (941), 2008 (N=1471), saját számítás

²⁹ E táblázat (és a 3. ábra) csak azokat az európai országokat tünteti fel, amelyek az első hullám felvételében is részt vettek.

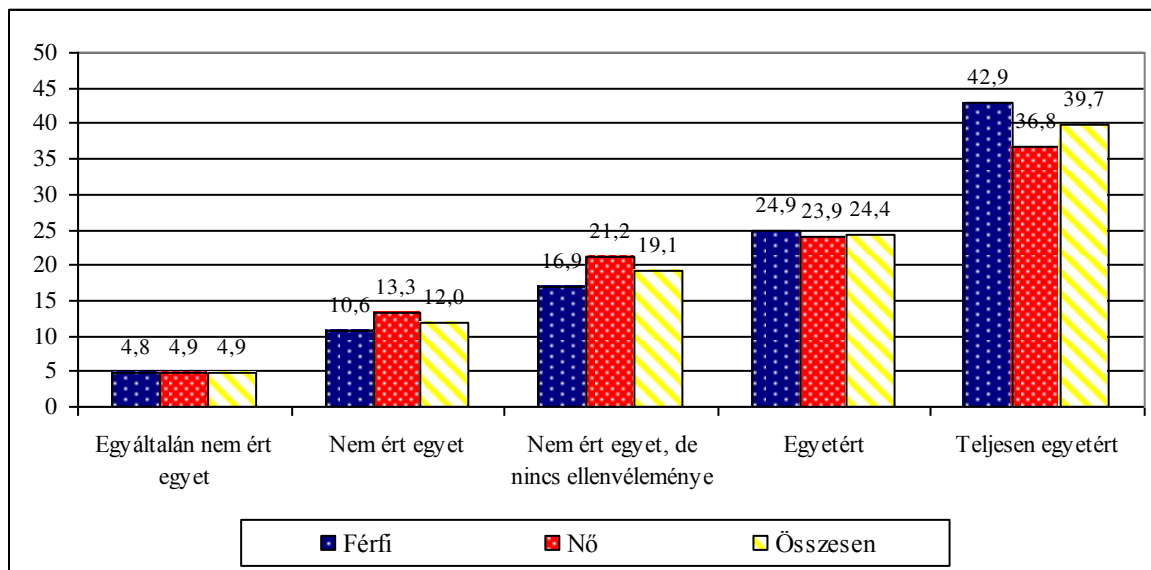
³⁰ 1999-ben a magyar EVS minta elemszáma 1000 volt.

³¹ A vizsgált kérdésre adott érvényes válaszok száma.

A „homoszexualitás megengedhetőségénél” általában kényesebb kérdésnek mutatkozik az azonos nemű párok gyermekvállalásával kapcsolatos témakör. Erre utal, hogy a magyar társadalom jelentős többsége (64%-a) elutasítja az azonos nemű párok általi örökbefogadás lehetőségét (azaz: egyetért vagy teljesen egyetért azzal a kijelentéssel, hogy a „homoszexuális pároknak nem szabadna gyermeket örökbe fogadni”), és – ahogy ez az 5. ábrán látható – a válaszadóknak csak kevesebb, mint egyötöde (17%-a) támogatja azt.

6. ábra: „Homoszexuális pároknak nem szabadna gyermeket örökbe fogadni.”³²

Az egyetértés mértéke (%) nemek szerinti bontásban

Sig=0,053

Forrás: European Values Study 2008, saját számítás, N=1486

A 9. táblázatban összefoglalt leíró statisztikai eredményekből kiderül, hogy átlagosan a kérdezettek mintegy 17%-a jellemezhető elfogadó attitűddel az azonos nemű párok örökbefogadásával kapcsolatban, azaz: nem ért egyet, vagy egyáltalán nem ért egyet azzal az állítással, hogy a „homoszexuális pároknak nem szabadna gyermeket örökbe fogadni”. Az eredmények azt mutatják, hogy nincs lényeges eltérés a kérdés megítélésében nem, iskolai végzettség, településnagyság, vallásosság, családi állapot és gyermektelenség szerint. A legfiatalabb korcsoportban az átlagosnál többen elfogadóak (21,2%), miközben a 45-60 év közöttiek, illetve a 60 év felettek az átlagosnál kevésbé elfogadóak (14,6-14,7%). Vallásosság tekintetében a felekezethez nem tartozók a vallási szertartásokon soha részt nem vevőkhöz hasonlóan némileg elfogadóbbak, mint a felekezethez tartozók és a vallási szertartásokat gyakrabban látogatók. Gyermektelenség tekintetében pedig a gyermekesek kevésbé elfogadóak (15,8%), mint a gyermektelenek (18,9%). Ellenben lényeges különbséget találtunk az eltérő politikai nézetű, illetve a gyermekvállalás két aspektusa tekintetében különböző attitűdökkel jellemezhető kérdezettek között. A baloldali nézeteket vallók az átlagosnál mintegy 8 százalékponttal nagyobb arányban nem értettek egyet azzal, hogy nem szabadna gyermeket örökbe fogadniuk a homoszexuális pároknak, miközben a jobboldali nézeteket vallók az átlagosnál 3 százalékponttal kisebb arányban nem értettek egyet az állítással. Azok, akik nem értenek egyet azzal az állítással, hogy *egy férfinak szüksége van gyermekre a teljes élethez*, az

³² Az eredeti kérdőívben az 1-es jelölte a teljes egyetértést a vizsgált állítással, míg az 5-ös jelölte a teljes egyet nem értést. Ezt a skálát megfordítottuk annak érdekében, hogy könnyebben lehessen értelmezni a regressziós modellek eredményeit.

átlagosnál jóval többen elfogadók (31,4%). Szintén elfogadóbbak azok, akik egyáltalán nem vagy nem értenek egyet (46,2%) azzal az állítással, hogy a gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség.

9. táblázat: Az azonos nemű párok általi örökbefogadás támogatottsága Magyarországon
Leíró statisztikák a vizsgált változók válaszkategóriái szerinti bontásban

Változó	Válaszkategória	Elfogadó attitűddel jellemezhető aránya(%) ³³
Nem	Nő	18,1
	Férfi	15,3
Korcsoport	18-30	21,2
	30-45	16,7
	45-60	14,7
	60 felett	14,6
Iskolai végzettség	Nem rendelkezik érettségivel	18,3
	Érettségi	15,6
	Felsőfokú végzettség	19,3
Lakóhely	5000 fő alatt	17,7
	5000-100.000 fő között	17,5
	100.000 ezer felett	14,9
Vallási felekezethez tartozás	Vallási felekezethez tartozik	15,5
	Nem tartozik felekezethez	18,3
Vallási szertartások látogatása	Egyszer egy hónapban	14,6
	Ritkábban	15,4
	Soha	18
Politikai nézetek	Baloldali nézeteket valló	25,9
	Mérsékelt baloldali nézeteket valló	16,1
	Semleges	16,5
	Mérsékelt jobboldali nézeteket valló	15,4
	Jobboldali nézeteket valló	14,2
Családi állapot	Házas	16,9
	Nem házas	16,7
Gyermektelenség	Gyermektelen	18,9
	Van gyereke	15,8
Egy férfinak szüksége van gyermekre ahhoz, hogy teljes legyen az élete	Egyetért	14,8
	Is-is	13,4
	Nem ért egyet	31,4
A gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség	Teljesen egyetért	12,3
	Egyetért	15,8
	Is-is	13,4
	Nem ért egyet	18,5
	Egyáltalán nem ért egyet	27,7

Forrás: European Values Study 2008, saját számítás, N=1486

³³ Az ötfokú egyetértési skála „egyáltalán nem ért egyet” és „nem egyetért” válaszait összevonva közöljük.

A korábbi főként nemzetközi kutatási eredmények rendre azt igazolták, hogy a meleg és leszbikusok elfogadására hajlamosabbak a nők, mint a férfiak. Így arra vonatkozott itt is az előzetes várakozásunk, hogy az azonos nemű párok általi örökbefogadást szintén a nők fogják nagyobb mértékben támogatni. Az – 5. ábrán és a 9. táblázatban már bemutatott – leíró statisztikai eredmények szerint azonban nincs szignifikáns különbség a férfiak és a nők között e tekintetben.

A homofóbia vizsgálatával foglalkozó korábbi hazai és nemzetközi kutatások eredményei azt jelezték, hogy életkori csoportok szerint jelentős különbségek lehetnek a meleggel és leszbikusokkal szembeni előítéletességben: általában a fiatalok kevésbé homofóbok, mint az idősebb generációk tagjai. Az életkori csoportok szerinti eltérés magyarázható kohorszhatással vagy életciklus-hatással. Kohorszhatás abból adódhat, hogy az eltérő kohorszokhoz tartozó emberek eltérő társadalmi, gazdasági és kulturális tapasztalatokat éltek meg az életük során, míg az életciklus-hatás megközelítés szerint a fiatalok az idősebbekhez képest azért rugalmasabbak és elfogadóbbak a különböző életformák iránt, mert a szocializációs folyamat korábbi szakaszában vannak, amikor értékrendszerük még kevésbé kiforrott. Inglehart (2000) amellett érvel, hogy kohorszhatásról van szó, amikor a fiatalok toleranciáját mérjük, mivel a fiatalabb generációkat inkább a posztmaterialista értékorientáció jellemzi, mely az anyagi javak előteremtésére fókuszáló materialista értékorientációhoz képest hosszabb távú gondolkodást feltételez és a társadalmi kisebbségek felé is nagyobb nyitottsággal fordul. Adataink nem teszik lehetővé, hogy az életkor hatása mögötti kétféle magyarázatot teszteljük: ehhez ugyanis arra lenne szükségünk, hogy longitudinális adatok álljanak a rendelkezésünkre: az EVS ugyan egy longitudinális adatfelvétel, a vizsgált kérdés felvételére azonban először 2008-ban (a negyedik adatfelvételi hullámban) került sor.

Az iskolai végzettség hatása a homofóbia kutatások során általában szignifikáns eredményt mutat: minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál elfogadóbb a meleg és leszbikusok felé. Az iskolai végzettség és a meleg, illetve leszbikusok iránti nagyobb tolerancia valószínűleg szélesebb körű ismereteiknek köszönhető. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők feltehetően nagyobb eséllyel találkoznak az átlagostól, illetve esetenként a sajátjuktól eltérő életformákkal és kevésbé ragaszkodnak a tradicionális normák kizárólagosságához, melyektől jobban tudják függetleníteni magukat, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű társaik.

A településtípus, illetve a települések nagysága és a homofóbia között a korábbi magyar kutatások sem találtak egyértelmű összefüggést (Takács–Szalma 2011, 2012). Világszerte megfigyelhető tendencia, hogy a 20. század második felétől a meleg és a leszbikus közösségek többnyire nagyvárosokban koncentrálódtak, ahol a közvetlen társadalmi kontroll nélküli, szabadabb és infrastrukturálisan fejlett városi környezet megfelelő teret adott a meleg és a leszbikus közösségi, társadalmi életének a kibontakozásához (D’Emilio 1993, Castells 1997). Korábbi magyar kvalitatív kutatási eredmények arra hívták föl a figyelmet, hogy Magyarországon is a melegnek a kisebb településekről nagyobb települések felé, illetve vidékről a fővárosba áramlása tapasztalható, mert – többek között a fent említett okok miatt – „Budapesten jobb [melegnek lenni], mint vidéken” (Takács 2004:187). Ugyanakkor a kisebb településekről jóval kevesebbet tudunk e tekintetben. Az EVS adatok alapján jelen tanulmány sem tud magyarázatot adni a település nagyságával összefüggő hatások okaira. A jövőben főként kvalitatív kutatások tárhatják fel, hogy mely tényezők alakíthatják a meleg és leszbikusok életlehetőségeit a nem nagyvárosi környezetben.

A rendelkezésre álló nemzetközi és magyar kutatási eredmények arra is rávilágítottak, hogy a különböző vallásossági tényezők igen erősen befolyásolhatják – jellemzően negatív irányban – a meleg és leszbikusok iránti attitűdöket, melyek közül mi a felekezethez tartozást és a vallási szertartásokon való részvétel gyakoriságát vizsgáltuk. Ennek megfelelően az azonos nemű

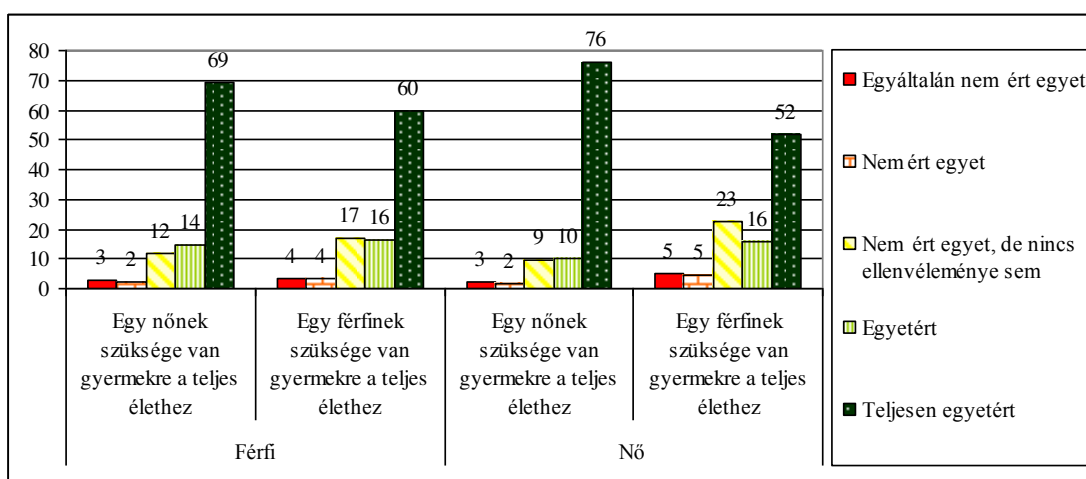
párok örökbefogadásának vonatkozásában is hasonló elutasítást vártunk a vallási felekezethez tartozó, illetve a vallási szertartásokon viszonylag gyakran résztvevő válaszadók részéről.

A homofóbiával foglalkozó nemzetközi szakirodalomban eddig kevés hangsúlyt fektettek a családi állapot, a gyerekszám, illetve a gyermektelenség valamint a gyermekvállalással kapcsolatos attitűdök lehetséges hatásaira. Jelen kutatásba viszont fontosnak tartottuk ezeknek a változóknak a bevonását is, mivel az azonos nemű párok általi örökbefogadást a családi élet struktúráját befolyásoló tényezőként értelmezzük, melynek vizsgálatában fontos adalékot jelenthetnek e jellemzők. A családi háttérrel kapcsolatban azt vártuk, hogy a nem-házasok és a gyermektelenek toleránsabbak lesznek az azonos nemű párok általi örökbefogadással. (A gyermekvállalással kapcsolatos attitűdök lehetséges hatásaival a következő részben részletesen foglalkozunk.)

5.4. Attitűdök a gyermekvállalással kapcsolatban

Magyarországon a gyermekvállalás – retorikailag mindenképpen – kiemelten fontos érték: az emberek nagy többsége egyetért azzal, hogy a teljes élethez mindenkinek szüksége van (lenne) gyermekre (lásd a 6. ábrát). Azonban – ahogy ez az *Életünk fordulópontjai* felmérés adataiból is kiderül³⁴ – szignifikáns különbség mutatkozik abban, ahogyan a férfiak és a nők erről a kérdésről a két nem tekintetében vélekednek. Mind a férfiak, mind a nők egyetértenek, hogy a gyermekvállalás a nők életében fontosabb, mint a férfiakéban. Ugyanakkor a férfiak fontosabbnak gondolják a gyermek jelenlétét a férfiak életében annál, mint amennyire a nők ezt a férfiak tekintetében feltételezik.³⁵

7. ábra: „Egy nőnek/férfinak szüksége van gyermekre a teljes élethez”

Sig=0,000. Forrás: *Életünk Fordulópontjai*, III. hullám 2008, saját számítás, N=10483

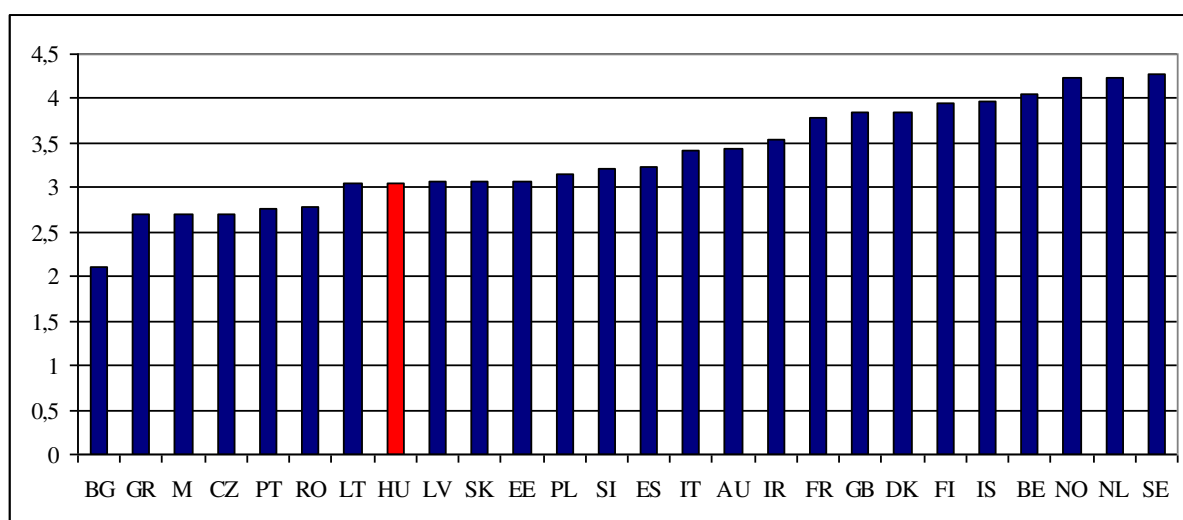
³⁴ A nemzetközi GGS (*Generations and Gender Programme*) keretében zajló *Életünk Fordulópontjai* című magyar társadalmi-demográfiai panel alapfelvétel a Népeségtudományi Kutató Intézet (NKI) egyik legjelentősebb kutatási programja, és egyben Magyarországon jelenleg a legnagyobb olyan kérdőíves vizsgálat, amely adatokat gyűjt a hazai társadalmi és népesedési helyzetről, annak átalakulásáról és az átalakulás okairól. A követéses demográfiai adatgyűjtés első hullámára 2001–2002, a másodikra 2004–2005, a harmadikra pedig 2008–2009 fordulóján került sor. A 2001–2002-es adatfelvétel több mint 16 ezer személyre terjedt ki, akik a 18 és 75 éves magánháztartásban élő magyar népességet reprezentálják. A harmadik hullám mintáját – a halálozások, válasszmeztagadások és egyéb lemorzsolódás következtében – mintegy 10 641 ember alkotta.

³⁵ Már egy korábbi kutatás is rávilágított arra, hogy a férfiak és a nők vonatkozásában létezik a kettős mérce jelensége a házasságkötés és a gyermekvállalás irántlan szabályait illetően és ezt a kettős mércét a nők tartják fenn (Szalma 2010).

A tradicionális családi normák szerint elsősorban a nők feladata, hogy a gyermekekről gondoskodjanak, míg a férfiaknak elsődlegesen a munka világában kellene helytállniuk. További elemzéseink során azt várjuk, hogy azok, akik nagyobb mértékben értenek egyet azzal az állítással, hogy „egy férfinak szüksége van gyermeke ahhoz, hogy teljes legyen az élete”, azok elfogadóbbak az azonos nemű párok általi örökbefogadással.

Az elemzésünkbe bevont másik attitűdkérdés arra fókuszál, hogy a gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelességnek tekinthető-e (illetve mennyire múlik ez egyéni értékválasztásokon). E kérdés ma Magyarországon számos társadalmi és politikai diskurzus középpontjába került, mivel az utóbbi két évtizedben olyan mértékű csökkenés figyelhető meg a termékenység alakulásában, hogy az veszélyezteti már középtávon is a nyugdíjrendszer fenntarthatóságát.

8. ábra: Mennyire tekinthető a gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelességnek 26 európai országban (1 = teljes egyetértés; 5 = teljes egyet nem értés)

Forrás: European Values Study 2008, saját számítás

Az EVS adatai alapján a magyar válaszadók 26 európai ország átlagához képest sokkal inkább egyetértenek azzal az állítással, hogy a gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség. A 7. ábrán jól látható, hogy ebben a kérdésben Európa megosztott: az (egyébként a legmagasabb európai fertilitási arányokkal jellemezhető) északi országokban, például Norvégiában, Svédországban vagy Hollandiában, értenek legkevésbé egyet az állítással, miközben a keleti, illetve a déli országokban (ahol az európai átlagnál általában jóval alacsonyabb a termékenységi arány) gondolják leginkább úgy a kérdeztettek, hogy a gyermekvállalás társadalmi kötelesség lenne. További elemzéseink során tehát azt várjuk, hogy akik a gyermekvállalásra a társadalommal szembeni kötelességként tekintenek – azaz: a konzervatívabb nézeteket vallók – elutasítóbbak az azonos nemű párok általi örökbefogadással szemben is.

5.5. Az azonos nemű párok általi örökbefogadásával kapcsolatos attitűdök magyarázó modelljei

Az elemzés utolsó részében lineáris regressziós modellek segítségével vizsgáljuk, hogy milyen tényezők magyarázhatják azt, hogy miként vélekednek az emberek az azonos nemű párok általi örökbefogadásról. A modelleket több lépésben építjük föl: először a válaszadók életkorát, nemét, lakhelyének (méret szerinti) típusát és iskolai végzettségét mérő változókat vonjuk be az

elemzésbe (A1 alapidemográfiai modell). Ezután a szocio-kulturális és családi háttérét jellemző további változók bevonása következik: vallásosság, politikai irányultság, családi állapot, gyermektelenség (A2 szocio-kulturális modell). Végül három attitűdkérdés „egy férfinak szüksége van gyermekre ahhoz, hogy teljes legyen az élete”; „a gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség”; a homoszexualitás „megengedhető”) bevonásával bővítjük a modellt (A3 modell). A modellekben használt magyarázó változók leírását a 10. táblázat tartalmazza, a regressziós együtthatókat pedig a 11. táblázatban foglaltuk össze.

10. táblázat: A regressziós modellek magyarázó változói

Változó megnevezése	Válaszkategória	%	Esetszám
Nem	Nő	48,2	716
	Férfi	51,8	770
Korcsoport	18-30	24,5	364
	30-45	27,8	413
	45-60	25,6	381
	60 felett	22,1	328
Iskolai végzettség	Nem rendelkezik érettségivel	22,7	344
	Érettségi	60,7	918
	Felsőfokú végzettség	16,6	251
Lakóhely	5000 fő között	31,3	473
	5000-100.000 fő között	41	620
	100.000 ezer felett	27,7	420
Vallás: felekezethez tartozás	Tartozik felekezethez	53,6	796
	Nem tartozik felekezethez	46,4	690
Vallási szertartások látogatása	Egyszer egy hónapban	14,6	221
	Ritkábban	26,4	399
	Soha	58,9	891
Politikai nézetek	Baloldali nézeteket valló	7,5	112
	Mérsékelt baloldali nézeteket valló	9,6	143
	Semleges	50,3	748
	Mérsékelt jobboldali nézeteket valló	13,5	201
	Jobboldali nézeteket valló	9	134
Családi állapot	Házaspár	50,6	766
	Nem házaspár	49,4	747
Gyermektelenség	Gyermektelen	32,5	491
	Van gyereke	67,5	1022
Egy férfinak szüksége van gyermekre ahhoz, hogy teljes legyen az élete	Egyetért	67,5	1003
	Is-is	17,6	261
	Nem ért egyet	13,9	207
A gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség	Teljesen egyetért	12,6	187
	Egyetért	21,8	323
	Is-is	25,7	381
	Nem ért egyet	28,5	422
	Egyáltalán nem ért egyet	11,5	170
Homoszexualitás megengedhetősége		Folytonos változó	

Forrás: European Values Study 2008, saját számítás, N=1486

11. táblázat: A modellek standardizált regressziós együtthatói

	A1. modell	A2. modell	A3. modell
Nő	0,18**	0,21**	0,10
30-45 (ref.: 18-30 éves)	-0,21	-0,1	-0,11
45-60	-0,31***	-0,17	-0,09
60 felett	-0,33***	-0,17	-0,03
Nincs érettségije (ref.: érettségi)	0,03	0,05	0,12
Felsőfokú végzettség	0,14	0,14	0,08
5000-100.000 fő között (ref.: 5000 fő alatti)	0,1	0,04	0,09
100.000 ezer felett	-0,11	-0,19*	-0,23**
Házas (ref.: Nem házas)		0,11	0,12
Nincs gyereke (ref.: van gyereke)		0,26**	0,18
Vallási szertartások látogatása (ref.: Ritkábban)		-0,01	0,07
Soha		0,12	0,07
Nem tartozik felekezethez		0,18	0,08
Baloldali nézeteket valló (ref.: semleges)		0,19	0,22
Mérsékelt baloldali nézeteket valló		0,07	-0,02
Mérsékelt jobboldali nézeteket valló		-0,23*	-0,18*
Jobboldali nézeteket valló		-0,28*	-0,23*
Gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség: Egyetért (ref: teljesen egyetért)			0,4***
Gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség: Is-is			0,21*
Gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség: Nem ért egyet			0,32***
Gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség: Egyáltalán nem ért egyet			0,39**
Egy férfinak szüksége van gyermekre ahhoz, hogy teljes legyen az élete – Egyetért (ref: is-is)			-0,1
Egy férfinak szüksége van gyermekre ahhoz, hogy teljes legyen az élete – Nem ért egyet			0,21*
Homoszexualitás megengedhető			0,11**
Konstans	2,33***	2,21***	1,61***
R ²	0,02	0,05	0,15
Adjusted R ²	0,016	0,03	0,11

Megjegyzés: *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

Forrás: European Values Study 2008, saját számítás, N=1486

Az A1 modellben a válaszadó neme igen erős hatással bír: a nők a férfiakhoz képest sokkal toleránsabb attitűddel rendelkeznek az azonos nemű párok általi örökbefogadás tekintetében. A 45 év feletti korcsoport negatívabban ítéli meg a vizsgált kérdést, mint a legfiatalabb korosztály. Ezen kívül azonban sem az iskolai végzettség, sem a település méret szerint nem figyelhető meg szignifikáns különbség.

Az A2 modell kibővült a szocio-kulturális és a családi háttérrel kapcsolatos változókkal: mindezek hatására az életkornak eltűnt a szignifikáns hatása. A nők ebben a modellben is toleránsabb attitűddel rendelkeznek, mint a férfiak. A település mérete szerint azonban szignifikáns különbség található, mégpedig a legnagyobb településen élők bizonyulnak a leginkább elutasítóknak

az azonos neműek általi örökbefogadással szemben. Az újonnan bevont változók közül a politikai nézeteknek és a gyermektelenségnek szignifikáns a hatása, míg némileg meglepő módon sem a felekezethez tartozásnak, sem a vallási szertartások látogatásának nincs hatása a vizsgált kérdésre. Politikai nézetek szerint a semlegesekhez viszonyítva a jobboldali nézetűek inkább elutasítók.

A gyermekesekkel összehasonlítva a gyermektelenek azok, akik elfogadóbbak az azonos nemű párok általi örökbefogadással.³⁶ Ennek az egyik lehetséges magyarázata, hogy a gyermektelenek a gyermek utáni vágy miatt jobban átérzik azoknak a helyzetét, akik szeretnének gyermeket nevelni, de ettől valamilyen oknál fogva meg vannak fosztva.³⁷ Egy másik lehetséges magyarázat, hogy a gyermektelen nők és férfiak kevésbé látják át a gyermekneveléssel kapcsolatos praktikus kérdéseket és így kevésbé gondolnak át például olyan lehetőségeket, hogy az azonos nemű párok gyermekeit kigúnyolhatják, bánthatják amiatt, hogy szivárványcsaládban (*rainbow family*) élnek. Ezek azonban csak lehetséges alternatív magyarázatok, melyek megerősítésére jelen kutatás keretein belül nincs módunk, mivel ehhez további – elsősorban kvalitatív – kutatásra lenne szükség.

Az A3 modellben a (100.000 főnél) nagyobb méretű településtípus és a politikai nézetek mellett csupán az attitűdkérdések hatása szignifikáns. Azok, akik megengedőbbek a homoszexualitással, sokkal inkább támogatják az azonos nemű párok általi örökbefogadást. Emellett azokhoz viszonyítva, akik teljes mértékben egyetértenek azzal, hogy a *gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség* a kevésbé egyetértők, illetve az elutasítók elfogadóbbak a vizsgált kérdés tekintetében. Itt tulajdonképpen egy logikai ellenmondással szembesülünk, hiszen ha valaki azt gondolja, hogy a gyermekvállalás általános társadalmi kötelesség, akkor ennek a melegekre és a leszbikusokra is vonatkoznia kellene – ebből pedig elvileg logikusan következne, hogy lehetővé kellene tenni számukra az örökbefogadást. Ugyanakkor e kijelentés tartalma értelmezhető a gyermekvállalás amolyan „hazafias feladatként” való előírásaként is, amivel az egyet nem értés jelezhet egy kevésbé konzervatív, az egyéni életstratégiák szabad választását előnyben részesítő megközelítést.

A harmadik attitűdkérdéssel („*egy férfinak szüksége van gyermekre ahhoz, hogy teljes legyen az élete*”) egyet nem értők inkább elfogadóak az azonos nemű párok általi örökbefogadással. E tekintetben tehát nem teljesült előzetes várakozásunk, amit az eredmény fényében fölül kell vizsgálnunk. Ugyanakkor fölmerül az a lehetőség, hogy ez az eredmény is beilleszthető az előző attitűdkérdés kapcsán fölvezetett értelmezési keretbe: vagyis a kijelentéssel való egyet nem értés itt is utalhat az egyéni életstratégiák szabad választásának előnyben részesítésére.

Az A3 modellben eredetileg megpróbáltuk bevonni azt az attitűdkérdést is, mely a nőkre vonatkozóan kérdezi, hogy lehet-e gyermek nélkül teljes az életük. Azonban ennek a változónak nem volt szignifikáns a hatása, mivel a társadalom jelentős többsége egyetért ezzel az állítással (83%).³⁸ Ugyanakkor pozitív összefüggés található az állítással való egyet nem értés és a

---

³⁶ 2012 nyarán 20 gyermektelen nővel készítettünk interjúkat, ahol azt a kérdést is vizsgáltuk, hogy mit gondolnak az azonos nemű párok általi örökbefogadásról: a megkérdezettek nagy többségének – iskolai végzettségtől és lakhelytípustól függetlenül – kifejezetten támogató volt az e kérdéstről alkotott véleménye.

³⁷ Magyarországon a gyermektelenek többségének nem tudatos választása a gyermektelenség, melynek legfőbb okai egészségügyi jellegűek, illetve a (megfelelő) párkapcsolat hiányával vagy a rossz anyagi helyzettel kapcsolatosak (Szalma–Takács 2012).

³⁸ Ráadásul ezt az attitűdkérdést más skálán kódolták, mint a férfiakra vonatkozó állítást (szüksége van; nincs szüksége gyermekre), így a változó szórása sokkal kisebb, azaz nem differenciál a kérdezettek között.

homoszexualitás „megengedhetőségére” vonatkozó állítás között, így annak hatását kioltotta, ezért döntöttünk úgy, hogy ezt a változót végül kihagyjuk a modellből.

Összességében elmondható, hogy a modellek magyarázó ereje nem túl magas: a bevont független változók segítségével a függő változó szórásának mindössze 2–15%-át sikerült megmagyarázni. A magyarázó változók hatása különösen az A1 modell esetén korlátozott, ami azt támaszthatja alá, hogy az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök csak korlátozott mértékben függenek a hagyományos szocio-demográfiai változóktól. Ellenben eredményeink alapján arra következtethetünk, hogy a gyermekvállalással és a homoszexualitással kapcsolatos egyéni attitűdök jelentősebb mértékben befolyásolhatják azt, hogy a magyar társadalomban miként gondolkoznak az azonos nemű párok általi örökbefogadásról. Úgy tűnik, e kérdés megítélésében sokkal fontosabbak lehetnek az egyén által átélt tapasztalatok – és akár érzelmi gyökerű viszonyulások –, mint a tényleges társadalmi helyzet.

6. A TANULMÁNY KORLÁTAI ÉS ÖSSZEFOGLALÁS

A *European Values Study* (EVS) keretében az azonos nemű párok általi örökbefogadás és a homoszexualitás társadalmi megítélésével kapcsolatos – elsősorban magyar – adatokat elemző kutatásunk számos tekintetben korlátozott érvényű. Az egyik fő korlát abból adódott, hogy „hozott anyagból” azaz nem az általunk optimálisnak gondolt változókkal és kérdéscsoportokkal kellett dolgoznunk, mely tapasztalat a nagymintás nemzetközi felmérések adataival dolgozó kutatók többségének ismerős lehet. Az EVS adatbázisa például nem teszi lehetővé, hogy a „homoszexuális partnerek örökbefogadásán” belül az egyik partner gyermekének örökbefogadása a másik partner által (*second parent adoption*) lehetőséget elkülönítve vizsgáljuk, pedig valószínűsíthető, hogy e kérdés nagyobb társadalmi támogatást kapna, mint a harmadik személy biológiai gyermekének azonos nemű pár általi közös örökbefogadása. A „homoszexuális partnerek általi örökbefogadás” kifejezés tehát nem egyértelmű, mert összemossa ezeket az eltérő örökbefogadási gyakorlatokat, mint ahogy arra sem ad lehetőséget, hogy az azonos nemű férfi és női párok általi örökbefogadás megítélését szétválaszthassuk. E tekintetben is felmerülhet az a lehetőség, hogy mivel általában a gyerekneveléssel kapcsolatos feladatok az anyákra hárulnak – s mivel a köztudatban az él, hogy a nők számára „természetesen adottabbnak” tűnik az anyaság megélése, mint a férfiak számára az apaságé (Silverstein – Auerbach 1999) –, ezért valószínűsíthető, hogy a leszbikus párok általi örökbefogadást többen támogatnák, mint a meleg párok általi örökbefogadást. De tudomásunk szerint Magyarországon azzal kapcsolatban sem született még nagymintás felvételek, hogy az embereknek milyen az attitűdjük általában az örökbefogadással kapcsolatban. Ilyen kérdések nem szerepelnek az általunk e tanulmányban használt nemzetközi adatfelvételekben (EVS, ESS, GGS) sem. Pedig lehetséges például, hogy nagy számban vannak olyanok, akik negatív attitűddel viszonyulnak magához az örökbefogadáshoz is.

Az EVS több változójában szereplő – és többek számára potenciálisan sértőként érzékelt – homoszexuális, illetve homoszexualitás szavak használata is további értelmezési problémákhoz vezethet: egyrészt különféle negatív – patologizáló és kriminalizáló – kontextusok felidézésével, másrészt a homoszexuális a válaszadók egy részének elsősorban homoszexuális férfiakra utalhat (Herek 1984).

További korlátot jelentett számunkra, hogy az EVS negyedik hullámának magyar adatfelvétele során az eredeti változó („*homosexual couples should be able to adopt children*”) helyére egy azzal ellentétes értelmű állítás került („*homoszexuális*

pároknak nem szabadna gyermekeket örökbe fogadni”). E nagyon alapvető módszertani hiba miatt nem volt lehetőségünk a magyar adatok más európai országok adataival való összehasonlítására.³⁹

Mindezen korlátozó tényezők ellenére meggyőződésünk szerint a jelen kutatás eredményeivel hozzá tudunk járulni a családszociológia e nálunk még ritkán tárgyalt területének jobb megismeréséhez. Tanulmányunkban a *European Values Study* (EVS) keretében az azonos nemű párok általi örökbefogadással és a homoszexualitással kapcsolatban rendelkezésünkre álló adatok vizsgálata során először a homoszexualitás „megengedhetőségével” és a homoszexuálisoktól való társadalmi távolságtartással összefüggő kérdésekre fókuszáltunk. A homoszexualitás „megengedhetősége” mellett vizsgált témakörök (abortusz, prostitúció, házasság/nőként/férfiként viszonyt folytatni, alkalmi szexuális kapcsolatok) közül az abortusz megengedhetőségét támogatták leginkább Magyarországon, ezzel szemben a házasságtörés számított a legkevésbé tolerálható cselekménynek – különösen a női válaszadók körében. A nők a férfiakhoz képest jóval megengedőbbek voltak a homoszexualitással kapcsolatban, ugyanakkor kevésbé megengedők a prostitúció kérdésében. A homoszexuálisoktól és más – többnyire elutasított – csoportoktól való társadalmi távolságtartás tekintetében az 1990 és 2008 közötti időszakban a társadalom éppen a homoszexuálisok iránt vált a legnagyobb mértékben elfogadóbbá: míg korábban a kérdezettek mintegy háromnegyede nem szeretne volna, ha a szomszédjában homoszexuális ember él, addig 2008-ra ezt a csoportot az emberek kevesebb, mint egyharmada sorolta azok közé, akiket nem szeretne szomszédjával. (Ugyanakkor a kábítószer-fogyasztók, az erősen iszákosok és a büntetett előéletűek megmaradtak a leginkább – a válaszadók több mint fele által – elutasított csoportoknak.)

A „homoszexualitás megengedhetőségének” vonatkozásában a leíró statisztikai eredmények alapján európai összehasonlításban Magyarország a kevésbé megengedő országok közé sorolható. Ez alátámasztható a *European Social Survey* (ESS) adataival is, ahol egy világosabban értelmezhető változóval mérték a meleg és leszbikusok társadalmi elfogadottságát. Az ESS által használt „*Hagyni kell, hogy a meleg férfiak, és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják*” kijelentéssel ugyan a magyar válaszadók mintegy fele egyetértett, ugyanakkor a többi vizsgált európai ország között Magyarország szintén a kevésbé elfogadó társadalmak közé került. Vagyis úgy is fogalmazhatunk, hogy a nemzetközi összehasonlításban a helyükre kerültek az egyébként egymással esetleg nem teljesen harmonizáló eredmények: hiszen például csak a magyar EVS adatok ismeretében akár olyan következtetés is levonható lenne, hogy a magyar társadalom döntő többsége homofób, a magyar ESS adatok viszont ennél jóval alacsonyabb mértékű elutasítást tükröznek. Mindez két dologra mindenképpen föl hívhatja a kutatók figyelmét: egyrészt a változókat alkotó kérdések minél pontosabb megfogalmazásának jelentőségére (különös tekintettel a megfelelő szóhasználatra, ami potenciálisan nagymértékben befolyásolhatja az eredményeket); másrészt pedig a nemzetközi összehasonlítások fontosságára. Szintén sokat segíthet az időbeli összehasonlítás, azaz a trendek követése. Az általunk használt nagymintás adatbázisok egyik előnye éppen abban rejlik, hogy időben is lehet vizsgálni a meleg és a leszbikusok elfogadottságának alakulását. Ebből a szempontból mindegyik általunk használt adatbázis azt mutatja, hogy az európai társadalmak egyre elfogadóbbak a melegekkel és a leszbikusokkal. Ugyanezt a

³⁹ További problémákat vet föl, hogy a következő EVS adatfelvétel során (amennyiben ez a változó benne marad a kérdőívben) melyik kérdésváltozatot fogják használni a magyar kérdőívben. Az eredeti tartalmú EVS változó („*Lehetővé kellene tenni, hogy homoszexuális párok gyermekeket fogadhassanak örökbe*”) alkalmazása esetén ugyanis nem lesz mód a magyar adatok időbeli összehasonlítására, az eltorzított magyar kérdésverzió („*homoszexuális pároknak nem szabadna gyermekeket örökbe fogadni*”) alkalmazása viszont továbbra sem fog lehetővé tenni semmilyen nemzetközi összehasonlítást.

melegek és a leszbikusok örökbefogadásával kapcsolatban nem tudjuk megállapítani, hiszen az általunk vizsgált változó csak az EVS legutóbbi – 2008-as – hullámában került be először a kérdőívbe.

Az azonos nemű párok örökbefogadására vonatkozó leíró statisztikai eredmények nagymértékű társadalmi elutasítást tükröztek és nem mutattak lényeges eltéréseket e kérdés megítélésében nem, iskolai végzettség, településnagyság, vallásosság, családi állapot és gyermektelenség szerint. Ugyanakkor a baloldali politikai nézetekkel jellemezhető lényegesen elfogadóbbnak mutatkoztak a jobboldaliaknál. A gyermekvállalással kapcsolatos általunk vizsgált attitűdkérdések tekintetében pedig azok közül, akik nem értettek egyet azzal, hogy *egy férfinak szüksége van gyermekre a teljes élethez*, illetve azzal, hogy *a gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség*, az átlagosnál jóval többen fogadták el az azonos nemű párok örökbefogadásának lehetőségét.

A gyermekvállalással kapcsolatos attitűdkérdéseket kiemelt figyelemmel – és többek között az *Életünk fordulópontjai* felmérés adataival kiegészítve – vizsgáltuk, mivel Magyarországon általánosan jellemző nézet, hogy a teljes élet elengedhetetlen része a gyermekvállalás. Emellett a magyarországi alacsony termékenységi arányt aggodalommal követő társadalmi és politikai diskurzusokban kimondva vagy kimondatlanul is szerepet kaphat az a kérdés, hogy mennyire tekinthető a gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelességnek. Európai összehasonlításban Magyarországon sokkal inkább egyetértettek azzal a válaszadók, hogy a gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség, mint például az egyébként a legmagasabb európai fertilitással jellemezhető észak-nyugat-európai országokban (például Norvégiában, Svédországban vagy Hollandiában).

Az elemzés utolsó részében lineáris regressziós modellek segítségével magyarázó modelleket készítettünk, melyekbe a leíró statisztikákban szereplő változókat építettük be. A modellek alapján megállapíthattuk, hogy a leíró statisztikai eredményekhez hasonlóan a hagyományos szocio-demográfiai alapváltozók többsége kevésbé hatott függő változónkra. Ugyanakkor a politikai nézetekkel, a homoszexualitás megengedhetőségével és a gyermekvállalással kapcsolatos attitűdváltozókkal kibővített modell magyarázó hatása erősebbnek bizonyult.

Mindezek alapján feltételezhető, hogy az azonos nemű párok általi örökbefogadás társadalmi megítélésére a homofóbiát meghatározó tényezőkhez képest erősebben hatnak az egyéni értékválasztások, mint az egyén szocio-demográfiai helyzete. Eredményeink arra is rávilágíthatnak, hogy az azonos nemű párok általi örökbefogadás kérdése némileg elkülöníthető – és elkülönítendő – mind a szexuális moralitás egyik dimenziójaként vizsgált homoszexualitás megítélésétől, mind a társadalmi kisebbségként kezelt melegek és leszbikusok diszkriminációjának a kérdéskörétől; s az örökbefogadásnak e speciális formáját a családi élettel – és ezen belül is különösen a gyermekvállalással – kapcsolatos attitűdökkel összefüggésben a családi élet struktúráját befolyásoló tényezőként érdemes vizsgálni.

Eredményeink szerint a „homoszexuális párok általi örökbefogadás” Magyarországon a társadalom többsége által elutasított kérdéskörnek tűnik, messzemenő következtetések levonására azonban egyelőre nincs lehetőségünk: a téma jobb megismerése érdekében további kvantitatív és kvalitatív kutatások lennének szükségesek. Az azonban mindenképpen megállapítható, hogy az azonos nemű párok által alkotott családok vizsgálata, melyek Európa szerte egyelőre az új és ritka – ám növekvő számú – családtípusok közé sorolhatók, a magyar családszociológiai kutatások számára is a családi élet létező sokféleségének tudományos értelmezési lehetőségeit kínálja.

Brit szociológusok már több mint egy évtizeddel ezelőtt rámutattak arra, hogy folyamatosan zajlik egy egyrészt episztemológiai, másrészt morális jellegű vita arról, hogy mi is nevezhető *valójában* családnak, illetve milyennek *kellene* a családoknak lenniük (Silva–Smart 1999). Ebben a vitában többen, akik egy normatív megközelítést alkalmazva a tradicionális heteroszexuális házasságon alapuló családformát tekintik fő referenciának, azt észlelhetik, hogy a mindennapokban tapasztalható családi gyakorlatok nagyban eltér(het)nek az elvárásaiktól. Ezzel szemben mások azt emelik ki, hogy a (családjogi, családpolitikai) szabályozási keretek nincsenek kellően összehangolva a családi gyakorlatok sokféleségével, amit a szélesebb körű társadalmi változások visszatükröződéseként és egyben forrásaként értelmeznek. Jelen tanulmányunkkal az utóbbi megközelítéshez csatlakozunk: mi is azt valljuk, hogy a sokféle létező családi tapasztalatformából kiindulva és ezeket támogatva kell(ene) kialakítani a szakpolitikai szabályozó és támogató rendszereket annak érdekében, hogy minél többen élhessenek autonóm választásokon alapuló minél boldogabb (családi) életet egy adott társadalomban.

HIVATKOZÁSOK

- Agnew, C. R.–Thompson, V. D.–Smith, V. A.–Gramzow, R. H.–Currey, D. P. (1993). Proximal and Distal Predictors of Homophobia: Framing the Multivariate Roots of Outgroup Rejection. *Journal of Applied Social Psychology*. 3(24). 2013-2042.
- Akker, van den H.–van der Ploeg, R.–Scheepers, P. (2012). Disapproval of Homosexuality: Comparative Research on Individual and National Determinants of Disapproval of Homosexuality in 20 European Countries. *International Journal of Public Opinion Research* doi: 10.1093/ijpor/edr058 First published online: March 8, 2012
- Allen, K. R.–Demo, D.H. (1995). The Families of Lesbians and Gay Men: A New Frontier in Family Research. *Journal of Marriage and the Family*. 57 (1). 111-127.
- Andersen, R.–Fetner, T. (2008). Cohort Differences in Tolerance of Homosexuality: Attitudinal Change in Canada and the United States, 1981–2000. *Public Opinion Quarterly*. 72(2). 311-330.
- Biblarz, T. J. – Stacey, J. (2010). How Does the Gender of Parents Matter? *Journal of Marriage and Family*. 1. 3-22.
- Blaskó Zs. (2005). Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai, 1988, 1994, 2002. *Demográfia*. 48(2-3). 159-187.
- Borgos A. (2011). Diskurzusok a kétanyás családokról: kutatások és közbeszéd. In: Takács J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan. 80-93.
- Boyer, C. (2007). Double Stigma: The Impact of Adoption Issues on Lesbian and Gay Adoptive Parents. In: *Handbook of Adoption 2007*. SAGE Publications. Hozzáférhető: http://www.sage-ereference.com/hdbk_adoption/Article_n15.html [letöltve: 2010-04-29]
- Chapter DOI: 10.4135/978-1-41297-663-3.n15
- Brodzinsky, D.M.–Pertman, A. (szerk.) (2012). *Adoption by Lesbians and Gay Men*. New York: Oxford University Press.
- Castells, M. (1997). The Power of Love: Lesbian and Gay Liberation Movements. In *The Information Age. Economy, Society and Culture. Vol. II. The Power of Identity*. Oxford: Blackwell. 202-221.
- D'Emilio, J. (1993 [1983]). Capitalism and Gay Identity. In: Ablove, H.–Barale, M. A.–Halperin, D. M. (szerk.) *The Lesbian and Gay Studies Reader*. New York: Routledge. 467-478.

- EC [European Commission] (2006). STANDARD EUROBAROMETER 66 – Public Opinion in the European Union. First Results. Autumn 2006 – TNS
Opinion & Social Hozzáférhető: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb66/eb66_en.pdf [letöltve: 2012-10-07]
- EOS GALLUP (2003). Homosexual marriage, child adoption by homosexual couples: is the public ready? – Press release. Hozzáférhető:
http://www.ilga-europe.org/home/issues/families/recognition_of_relationships/public_opinion_and_surveys/public_opinion_and_same_sex_unions_2003 [letöltve: 2012-10-07]
- Esposito, D. – Biafora, F. (2007). Toward a Sociology of Adoption: Historical Deconstruction. In: *Handbook of Adoption 2007*. SAGE Publications.
Hozzáférhető: http://www.sage-ereference.com/hdbk_adoption/Article_n2.html [letöltve: 2010-04-29]
- Chapter DOI: 10.4135/978-1-41297-663-3.n2
- Gaines, N. S.–Garand, J. C. (2010). Morality, equality, or locality: Analyzing the Determinants of support for same-sex marriage. *Political Research Quarterly*. 63. 553-567.
- Gartrell, N.–Bos, H. (2010). US National Longitudinal Lesbian Family Study: Psychological Adjustment of 17-Year-Old Adolescents. *Pediatrics*. 1. 28-36.
- Gerhards, J. (2010). Non-Discrimination towards Homosexuality: The European Union’s Policy and Citizens’ Attitudes towards Homosexuality in 27 European Countries. *International Sociology*. 25. 5-28.
- Golombok, S. (1999). Lesbian Mother Families. In: Bainham, A. –Day Sclater, S. –Richards, M. (szerk.) *What is a Parent?* Oxford: Hart. 161-180.
- Herek, G. M. (1984). Beyond “homophobia”: A social psychological perspective on attitudes toward lesbians and gay men. *Journal of Homosexuality*. 10 (1/2). 1-21.
- Hadler, M. (2012). The Influence of World Societal Forces on Social Tolerance. A Time Comparative Study of Prejudices in 32 Countries. *The Sociological Quarterly*, 53. 211-237.
- Herek, G. M. (2002). Gender gaps in public opinion about lesbians and gay men. *Public Opinion Quarterly*. 66. 40-66.
- Herek, G. M. (2004). Beyond “Homophobia”: Thinking About Sexual Prejudice and Stigma in the Twenty-First Century. *Sexuality Research & Social Policy*. 1(2). 6-24.
- Herman, E. (2002). The Paradoxical Rationalization of Modern Adoption. *Journal of Social History*. 36(2). 339-385.
- Hetzel, C. J. (2011). Exploring the Relationship Between Public Opinion and Personal Attitudes and Behavior toward Lesbians and Gay Men: Social Conformity Revisited.
Journal of Homosexuality. 58 (10). 1421-1441.
- Hicks, G. R.–Lee, T. T. (2006). Public Attitudes toward Gays and Lesbians. *Journal of Homosexuality*. 51(2) 57-77.
- Hobson, B.–Fahlén, S.–Takács J. (2011). Agency and Capabilities to Achieve a Work-Life Balance: A Comparison of Sweden and Hungary. In:
Social Politics. 18(2). 168-198.
- Hoksbergen, R. A. C. (1998). Changes in Motivation for Adoption, Value Orientations and Behavior in Three Generations of Adoptive Parents.
Adoption Quarterly. 2(2) 37-55.
- Inglehart, R. (2000). Globalizations and postmodern values. *The Washington Quarterly*. 23(1). 215-228.
- Jansen, E. (2011) Parenting of the Fittest? Lesbian and Gay Family Planning in Germany. In: Takács J.–Kuhar, R. (eds.) *Doing Families. Gay and Lesbian Family Practices*. Ljubljana: Mirovni Institut. 37-58.
- Keuzenkamp, S. (2011). *Monitoring acceptance of homosexuality in the Netherlands 2011: International comparison, trends and current situation*. The Hague: SCP – The Netherlands Institute for Social Research.

- Kite, M. E.–Whitley, B. E. Jr. (1998). Do Heterosexual Woman and Men Differ in Their Attitudes Toward Homosexuality? A Conceptual and Methodological Analysis. In: Herek, G. M. (szerk.) *Stigma and Sexual Orientation. Understanding Prejudice Against Lesbians, Gay Men, and Bisexuals*. Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage. 39-61.
- Kon, I. (2010). Homophobia as a Litmus Test of Russian Democracy. *Russian Social Science Review*, 51(3). 16-37.
- Kuhar, R. – Takács J. (2011). Do Families Have a Sexual Orientation? Interview with Professor Judith Stacey. In: J. Takács – R. Kuhar (szerk.) *Doing Families. Gay and Lesbian Family Practices*. Ljubljana: Mirovni Institut. 135-149.
- Kuronen, M. (2010). *Research on Families and Family Policies in Europe. Final Report of the Family Platform Project*. Hozzáférhető: <http://www.familyplatform.eu/en/1-major-trends/final-report-1/research-on-families-and-family-policies-in-europe> [letöltve: 2012-10-07]
- Lambert, S. (2005). Gay and Lesbian Families: What We Know and Where to Go from Here. *The Family Journal*. 13(1). 43-51.
- Larsen, K. S.–Cate, R.–Reed, M. (1983). Anti-Black attitudes, religious orthodoxy, permissiveness, and sexual information: A study of the attitudes of heterosexuals toward homosexuality. *Journal of Sex Research*. 19. 125-135.
- Lee, T.T. – Hicks, G.R. (2011). An Analysis of Factors Affecting Attitudes Toward Same-Sex Marriage: Do the Media Matter? *Journal of Homosexuality*, 58 (10). 1391-1408.
- Moskowitz, D. A.–Rieger, G.–Rolloff, M. E. (2010). Heterosexual Attitudes Toward Same-Sex Marriage. *Journal of Homosexuality*. 57(2). 325-336.
- Olson, L. R.–Cadge, W.–Harrison, J. T. (2006). Religion and public opinion about same-sex marriage. *Social Science Quarterly*. 87. 340-360.
- Paksi B. (2009). Populációs adatok alakulása. In: Felvinczi K.–Nyírády A. (szerk.) *Drogpolitika számokban*. Budapest: L'Harmattan. 81-141.
- Patterson, C. (2005). *Lesbian and Gay Parents and Their Children: Summary of Research Findings*. In: *Lesbian and Gay Parenting. A Resource for Psychologists*. Washington: American Psychological Association. 5-22.
- Pew Research Center for The People & The Press (2006). *Less opposition to gay marriage, adoption and military service – News release*
Hozzáférhető: <http://www.people-press.org/files/legacy-pdf/273.pdf> [letöltve: 2012-10-07]
- Plantenga, J.–Remery, C.–Takács J. (2012). Public Support to Young Families in the European Union. In: Knijn, T. (szerk.) *Work, Family Policies and Transitions to Adulthood in Europe*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan. 180-201.
- Ryan-Flood, R. (2009). *Lesbian Motherhood. Gender, Families and Sexual Citizenship*. Basingstoke: Palgrave – Macmillan.
- Rye, B. J.–Meaney, G. J. (2010). Self-Defense, Sexism, and Etiological Beliefs: Predictors of Attitudes toward Gay and Lesbian Adoption. *Journal of GLBT Family Studies*. 6(1). 1-24.
- Silva, E. B.–Smart, C. (1999). The 'New' Practices and Politics of Family Life. In: Silva, E. B.–Smart, C. (szerk.) *The New Family?* London: SAGE Publications. 1-12.
- Silverstein, L.B. – Auerbach, C.F. (1999). Deconstructing the essential father. *American Psychologist*, 54(6). 397-407.
- Simon, A. (1998). The Relationship between Stereotypes of and Attitudes Toward Lesbians and Gays. In: Herek, G. M. (szerk.) *Stigma and Sexual Orientation. Understanding Prejudice Against Lesbians, Gay Men, and Bisexuals*. Thousand Oaks – London – New Delhi: SAGE. 62-81.
- Spivey, C. A. (2006). Adoption by Same-Sex Couples. *Journal of GLBT Family Studies*. 2(2). 29-56.
- Stacey, J. – Biblarz, T. J. (2001). (How) Does the Sexual Orientation of Parents Matter? *American Sociological Review*. 2. 159-183.
- Steffens, M. C.–Wagner, C. (2004). Attitudes toward Lesbians, Gay Men, Bisexual Women, and Bisexual Men in Germany. *The Journal of Sex Research*. 41(2). 137-149.

- Štulhofer A.–Rimac, I. (2009). Determinants of homonegativity in Europe. *Journal of Sex Research*. 46. 24-32.
- Schwartz, J. (2010). Investigating Differences in Public Support for Gay Rights Issues, *Journal of Homosexuality*. 57(6). 748-759.
- Sullivan, R.–Harrington, M. (2009). The Politics and Ethics of Same-Sex Adoption. *Journal of GLBT Family Studies*. 5(3). 235-246.
- Szalma I. (2010). Attitűdök a házasságról és a gyermekvállalásról. *Demográfia* 1. 38-67.
- Szalma I.–Takács J. (2012). A gyermektelenséget meghatározó tényezők Magyarországon. *Demográfia*. 55(1). 44-68.
- Takács J. (2004). Homoszexualitás és társadalom. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Takács J. (2007). Az egyenlő bánásmód gyakorlatai. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Takács J. (2011). Homofóbia Magyarországon és Európában. In: Takács J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan. 15-34.
- Takács J. – Kuhar, R. (szerk.) (2011). *Doing Families. Gay and Lesbian Family Practices*. Ljubljana: Mirovni Institut. Hozzáférhető: <http://www.mirovni-institut.si/Publikacija/Detail/en/publikacija/Doing-families-Gay-and-Lesbian-Family-Practices/> [letöltve: 2012-10-07]
- Takács J.–Szalma I. (2011). Homophobia and same-sex partnership legislation in Europe. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*. 30(5). 356-378.
- Takács J.–Szalma I. (2012). Homofóbia és az azonos nemű partnerkapcsolatok intézményesítettsége Európában. *Szociológiai Szemle*. 22(1). 61-88.
- UN [United Nations] (2009). *Child Adoption: Trends and Policies*. New York: United Nations, Economic and Social Affairs. Hozzáférhető: http://www.un.org/esa/population/publications/adoption2010/child_adoption.pdf [letöltve: 2012-10-07]
- Wegar, K. (2000). Adoption, Family Ideology, and Social Stigma: Bias in Community Attitudes, Adoption Research, and Practice. *Family Relations* 49(4) 363-370.

SZEKTOR, ALSZEKTOR VAGY NEM SZEKTOR?

JOGVÉDELEMMEL FOGLALKOZÓ CIVIL SZERVEZETEK KAPCSOLATHÁLÓZATAINAK ELEMZÉSE²

DOI: 10.18030/socio.hu.2013.1.34

ABSZTRAKT:

A civil társadalom, civil szervezetek, társadalmi mozgalmak vizsgálatában minduntalan felmerül a kérdés, hogy e szervezetek, szerveződések milyen viszonyban vannak az állam és a gazdaság szférájával. Az elkülönülés kérdése különbözőképpen, de hangsúlyosan megjelenik az egyes kutatási irányokban, empirikus vizsgálata azonban számos problémát, kérdést vet fel. Tanulmányunkban a jogvédelemmel foglalkozó szervezetek kapcsolathálózatainak feltárásán keresztül próbáljuk megvizsgálni a kérdést. A szervezetek tranzakciós és szövetségi kapcsolataiból kirajzolódó hálózatok szerkezetének, kapcsolatszám-eloszlásának vizsgálatával és kohézív alhálózatok keresésével azt próbáljuk eldönteni, hogy a jogvédelemmel foglalkozó szervezetek a civil szféra alszektoraának tekinthetőek-e és a civil szervezetek elkülönülnek-e a nem civil szervezetektől. Eredményeink szerint a jogvédő szervezetek – bár a kifejezetten jogvédelemmel foglalkozó emberi jogi szervezetek között sűrű kapcsolatháló bontakozik ki – nem önálló alszektorként, hanem a különböző alszektorok, alcsoportok közötti közvetítőként jelenik meg, a civil és más szervezetek közötti elkülönülés mértékét pedig a kapcsolattípus erősen befolyásolja.

KULCSSZAVAK:

társadalmi hálózatok, szervezetközi kapcsolatok, civil szervezetek, társadalmi mozgalmak, non-profit szektor, jogvédők

---

¹ Gerő Márton: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Fonyó Attila: fejlesztéspolitikai elemző

² Az adatfelvételt az NCA 2006. évi, 00192/21/06B00 pályázatai támogatása segítette. A kutatás szolgáltatta az empirikus alapanyag nagy részét Gerő Márton: „Együttműködni jó?” *Összefüggések a jogvédelemmel foglalkozó civil szervezetek kapcsolathálózati pozíciója és sikerességük néhány aspektusa között* címmel készült szakdolgozata elkészítéséhez is. Jelen cikkünk nagyban támaszkodik e szakdolgozat eredményeire, részben szövegére is, ugyanakkor jelen tanulmányhoz az adatokat újra átvizsgáltuk és javítottuk, a témához kapcsolódó elméleti anyagot pedig kibővítettük és az elemzéseket, következtetéseket ezek fényében is újra átgondoltuk. A cikk elkészülését az K73033 számú OTKA program is támogatta.

I. BEVEZETÉS

A civil társadalom, a nonprofit szektor és a társadalmi mozgalmak³ kutatási területei nagy részben egymással megegyező szerveződések vizsgálatára fókuszálnak. Mindhárom kutatási irány szakirodalmában megjelenik a fenti címkéssel ellátott és más – rendszerint a politikai és a gazdasági – szférák elkülönülésének és kapcsolódásának kérdése. E cikkben csupán a civil szervezetek és szerveződések valamint más területek elkülönülésére fókuszálunk, méghozzá egy tevékenységi körrel – a jogvédelemmel – foglalkozó, Magyarországon működő és országos hatáskörű civil szervezetek kapcsolatainak vizsgálatán keresztül.

A jogvédelemmel foglalkozó civil szervezetek, szerveződések együttműködésének és az állami vagy üzleti szervezetektől való elkülönülésük empirikus vizsgálata több szempontból is különösen érdekes. Egyrészt a jogvédelem rendszerint a kormányzati szervek kritikájával jár, így az azokkal való kapcsolatok jelentősen befolyásolhatják e munka eredményességét és hitelességét. Másrészt az emberi, de főként a politikai szabadságjogok jelentik a civil szféra, civil társadalom szerveződésének alapját (ld. Cohen–Arato 1992; Edwards 2009) Így azt várjuk, hogy a jogvédelemmel foglalkozó szervezetek:

A) kapcsolataikban legyenek függetlenek az állam és a gazdaság szervezeteitől,

B) a civil szférán belül inkább a különböző tevékenységű szervezetek közötti közvetítő szerepben jelenjenek meg, azaz ne különüljenek el alszektor-szerűen.

A három kutatási terület szakirodalmában az elkülönülés kérdése azonban nem csak a jogvédelemmel foglalkozó szervezetekre, hanem általában a nonprofit, civil, vagy mozgalmi szférára vonatkozóan fogalmazódik meg. Emellett a jogvédők elkülönülésének mértékére is hatással lehet, hogy az elkülönülés általában mennyire figyelhető meg. Így kutatási kérdésünk általánosabb érvennyel is megfogalmazható:

A) A civil szervezetek szektorként elkülönülnek-e, a szektorális megközelítés empirikusan alátámasztható-e;

B) A civil szektoron belül találunk-e tevékenység szerint elkülönülő alszektorokat, azaz a jogvédelemmel foglalkozó szervezetek önálló alszektornak tekinthetőek-e?

Tanulmányunkban tehát kísérletet teszünk arra, hogy a szektorok szerinti elkülönülést kapcsolathálózati módszerrel vizsgáljuk meg. A következőkben bemutatjuk az elkülönülés megjelenésének módját a három, említett kutatási irány esetében, majd bemutatjuk a jogvédelemmel foglalkozó szervezetek kiválasztásának módszerét és az elemzés módszertanát. Végül az eredményekben bemutatjuk a hálózat szektor szerinti heterogenitását és néhány szerkezeti jellemzőjét.

---

³ A három terület különböző megközelítései további fogalmi variációkat használnak (például harmadik szektor, önkéntes szektor, civil szféra). Ld. például (Bocz 2009:41)

II. AZ ELKÜLÖNÜLÉS PROBLÉMÁJA A KÜLÖNBÖZŐ KUTATÁSI IRÁNYOK ESETÉN

1. A non-profit szektor

A non-profit szektor kutatása az általa meghatározott szervezeti kört a „piac és az állam »felségterületén« kívül működő” (Salamon–Anheier 1999:12, kiemelés az eredetiben) szervezetekként definiálja, és formális kritériumok (profit-szétosztás tilalma, szervezeti forma) alapján választja el az állami-kormányzati és a for-profit szektortól. A non-profit és az azzal rokon (önkéntes, nem-kormányzati) szervezet definíciójának egyik állandó eleme az államtól és/vagy az üzleti szektortól való szervezeti, intézményes függetlenség kritériuma (ld. Bocz 2009; Kuti 1993). Az e szervezetekkel foglalkozó munkákban olyan kijelentésekkel találkozunk, melyek szerint a „sokféleség ellenére ezek a szerveződések olyan fontos közös jegyeket mutatnak, melyek alapján elkülöníthető intézménycsoportként, tehát jól megkülönböztethető társadalmi »szektorként« kezelhetjük őket” (Salamon–S. Wojciech-Regina 2003: 8).

Ha sok esetben nem is jelentik ki explicit módon ezek a tanulmányok, hogy egy elkülönülő szervezeti körrel, tevékenységszerkezetről van szó, a „szektor” szervezetszámának növekedéséről, annak jellemzőiről beszélnek.⁴ A szektor-narratíva és a függetlenség hangsúlyozása így a non-profit szervezetek csoportjának homogenitása érzetét keltheti az olvasóban.

A hazai és nemzetközi kutatás, valamint a nonprofit szervezetek regisztrációs gyakorlata továbbmegy ennél is, a szervezeteket tevékenység alapon csoportosítja (ld. pl. Mészáros–Sebestyén 2003). A nonprofit szektor egyes alcsoportjairól a kilencvenes években készült kiadványok jellemzően a tevékenységi terület alapján választják le a vizsgált szervezeteket (ld. a Mészáros–Sebestyén 2003 által felsorolt kiadványokat).

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy e szerzők jellemzően hangsúlyozzák a szektor sokféleségét, sokszínűségét is. Ahogy DiMaggio és Anheier megjegyzi, a jogi forma alapján meghatározott populációban tapasztalt sokszínűség meghaladhatja a populációk közötti variancia mértékét (DiMaggio–Anheier 1990). Weisbrod már 1988-as könyvében említi a szervezetek hibrid kombinációit: a non-profit és üzleti szervezeteket, a kormányzati vagy a *business-like* non-profitokat (Weisbrod 1988). Evers szerint pedig az állam, a gazdaság és a civil társadalom közötti határok elmosódó jellege, a szociálpolitikában az állam primátusának gyengülése, a decentralizációs folyamatok, a különböző szférák eltérő kormányzó mechanizmusai közötti különbség gyengülése és az új „public management” megjelenése vezet a hibrid szervezetek megjelenéséhez és elszaporodásához (Evers 2005).

2. A civil társadalom

E helyütt az ún. minimalista elméleteket⁵ szükséges megemlíteni: a huszadik század elejétől kezdve a civil társadalommal foglalkozó szerzők többsége azt egy, az államtól és gazdaságtól elkülönülő szféraként látja (lásd:Cohen–Arato 1992; Edwards 2009; Jeffrey 2006). Ugyanakkor a civil társadalom megközelítései különböznek a non-profit irodalomtól annyiban, hogy e szféra intézményeit nem csak intézményesült szervezetekként, hanem jogi személyiség nélküli szerveződéseként, hálózatokként,

⁴ Pl. „A szektor fejlődésének egyik legfontosabb mutatója, a szervezetszám a rendszerváltást követően egyenletesen nőtt egészen 1997-ig, azóta viszont stagnál”(Balogh–Mészáros–Sebestyén 2003: 10).

⁵ Ezzel szemben a generalista elméletek a civil társadalmat, mint a „jó társadalmat” (ld. Edwards 2009) vagy mint a nyugati társadalmi berendezkedést képzelik el(Perez-Diaz 1998) Így például Gellner *A szabadság feltételei* című munkájában a civil társadalmat tulajdonképpen a nyugat-európai társadalmi modellel azonosítja (Gellner 2004).

csoportosulásokként ragadják meg. Az elkülönülés kritériuma nem feltétlenül a szervezeti függetlenség, hanem az eltérő cselekvés-koordinációs mechanizmus (Cohen–Arato 1992), vagy a más szféráktól különböző kulturális kód⁶ (Csigó 2011). Ugyanakkor azt is fontos megjegyeznünk, hogy ezek az elméletek rendszerint jobban hangsúlyozzák a civileket a politikai szférához fűző kapcsolatokat.

3. Társadalmi mozgalmak

A társadalmi mozgalmak kutatásában a kilencvenes évekig a politikai tiltakozások elemzése állt fókuszban, majd a politikai döntéshozatalba való bekapcsolódás vizsgálata kapott egyre nagyobb hangsúlyt, párhuzamosan a politikai döntéshozatal Európában tapasztalható deliberatív jellegű átalakulásával (Fonyó–Tomay 2006). E vizsgálatokban a mozgalmak és szerveződések együttműködésének mikéntje kiemelt terület: a szerveződések informálisabb hálózatos, „nyomásgyakorló koalíciók” (MAC) illetve ernyőszerv jellegű szerveződése jellemzőbb-e a politikai keretfeltétel-rendszeren (POS) belüli érdek és értékartikulációra.

Az elmúlt időszak egyik legnagyobb nemzetközi felmérése, az *Organised civil society and European governance – CIVGOV*, Final report (2007) a környezetvédelmi, a regionális és az anti-rasszista társadalmi mozgalmakat és civil szerveződéseket vizsgálta leíró jelleggel. Kvantitatív hálózatelemzést, hálózati szerkezetelemzést nem tartalmaz ez a felmérés, hanem a területek együttműködésének jellemzőit összegzi.

A környezetvédelmi területen egyértelműen kimutatható a transznacionális hálózatok és ernyőszervezetek létrejötte. A közpolitikai döntéshozatalba való bekapcsolódás területén, a különböző EU-s főigazgatóságokhoz kapcsolódóan kimutatható az alszektor szerinti elkülönülés, a formalizált kapcsolatok és a szervezetek közti munkamegosztás. *Green8* néven külön tematikus szerveződések működnek. Ugyanakkor a tiltakozásokban, a közvéleményt mozgósító nyomásgyakorlásban ez az alszektor jellegű elkülönülés kevésbé tapasztalható. Az 1990-s évek végén és a 2000-es évek elején indult, a 2010-es évekre alábbhagyó intenzitású, „szociális fórum” néven összefoglalható, Seattle-ben, Prágában, Genovában, Firenzében megrendezett tiltakozó megmozdulások illetve több esettanulmány (Szabó 2004) a különböző témákhoz kapcsolódó mozgalmak tématerületeken átnyúló szövetségeit mutatják. Hasonló jellegű transznacionális mozgalmi vagy civil együttműködések a regionális politika befolyásolásában nem tapasztalhatunk, ugyanakkor a regionális fejlesztési politika léte a területi szakosodást, elkülönülést segíti elő az eredendően nem e logika mentén szerveződő egyéb civil szerveződések esetében is. Legkevesbé az anti-rasszista témában jellemző az alszektor jellegű elkülönülés illetve formalizáltság, nincs a környezetvédelmi vagy a regionálisan szakosodó szervezetekhez hasonló szervezettség, informális alkalmi hálózatok és alkalmi koalíciók jellemzik e területet.

Az elkülönülés és kapcsolódás kérdésének vizsgálatára a szervezetek közötti kapcsolatok és az ezekből kirajzolódó hálózatok elemzése tűnt megfelelő módszernek. A civil szervezeti hálózatok elemzése sem a magyar, sem a külföldi szakirodalomban nem előzmény nélküli.

---

⁶ Jeffrey Alexander elmélete ráadásul abban is különbözik a többi minimalista elmélettől, hogy a civil társadalom intézményei közé sorolja a tömegmédiát, a rendszeresen mért és bemutatott közvéleményt, a politikai pártok, a választási kampányok, az állami hivatalok és a jogrendszer intézményeit is (Csigó 2011:145).

III. CIVIL SZERVEZETI HÁLÓZATOK

Seippel szerint a civil társadalmon belüli interakciók és a civil társadalom más intézményektől való autonómiájának vizsgálata egyértelműen a kapcsolatháló-elemzés körébe tartozik (Seippel 2007). Ennek ellenére a szervezeti hálózatok kutatásának eredményeit összefoglaló cikkek a civil vagy nonprofit szervezetekkel, illetve a különböző szektorokat átmetsző hálózatokkal alig foglalkoznak. Borgatti és Foster (2003) munkájában a társadalmi tőke, mint a szervezeti hálózatok vizsgálatának egyik fókuszja jelenthet kapcsolódási pontot, Provan és szerzőtársai (2007) pedig elsősorban az egészségügyi szervezetek szférájában találkoztak ilyen irányú kutatásokkal. E cikkünkben Provan és szerzőtársai a szervezeti hálózat-kutatások négy típusát különböztetik el:

1. Egy szervezet más szervezetekre kapcsolatain keresztül gyakorolt hatásának vizsgálata.
2. Egy szervezet a teljes hálózatra gyakorolt hatásának vizsgálata.
3. A kapcsolatok, vagy a teljes hálózat az individuális szervezetek működésére gyakorolt hatásának vizsgálata.
4. A hálózat-szintű interakciók vizsgálata.

Az első három típus a szervezetek kapcsolati mintáit, a hálózati pozíció szervezeti sikerességre vagy az erőforrások mozgósítására gyakorolt hatásait helyezi előtérbe. A negyedik típusú kutatási irány foglalkozik elsősorban a szervezeti hálózatok struktúrájának vizsgálatával és a hálózat szintjén létrejövő kimentekkel, hatásokkal (Provan–Fish–Sydow 2007). Vizsgálatunk is ebbe a csoportba tartozik, lévén elsősorban szerkezeti elemzést végzünk az elkülönülés mértékének megállapítására.

Hipotéziseinknek megfelelően elsősorban a különböző szektorok és alszektorok elkülönülése érdekel bennünket. Ezt a kérdést implicite több vizsgálat is érinti a különböző civil hálózatok tevékenység szerinti szegmentációjának vagy a civil szervezetek kapcsolatainak, erőforrás-mozgósító képességének vizsgálatával.

Seippel (2007) a közös tagságokon keresztül azonosította a sportszervezetek helyzetét a norvég önkéntes szektoron belül 1982 és 2003 között. Tanulmányában megmutatta, hogy a különböző tevékenységekkel foglalkozó szervezetek különböző mértékben kapcsolódnak egymáshoz: a sportszervezeteknek kezdetben csupán a szakszervezetekkel, majd a szakmai szervezetekkel volt viszonylag erős kapcsolatuk, később közeledtek más szervezetcsoportokhoz is. A politikai pártok is szerepelnek a vizsgálatban, ezek kezdetben szakmai, később inkább vallási szervezetekkel álltak erős kapcsolatban Seippel (2007).

A magyar vizsgálatok részben az együttműködés fogalomköre köré épülnek (Osváth 2005), amelyben fel-felvillan az együttműködés kapcsolatokként és kapcsolatok hálózatoként való értelmezése is. Másik részük a hagyományos kapcsolatháló-elemzést módszerként alkalmazza a szféra jellemzőinek feltárásához (Bartal 2006; Bartal–Molnár 2006; Osváth 2004), harmadik részük pedig elsősorban e szervezetek kommunikációját vizsgálja (Fonyó et al. 2004; Török 2004).

Szektoriális vagy tevékenységi alapon vizsgálja a kábítószér-problémával foglalkozó szervezeteket Arnold és Paksi (2010), míg más írások jellemzően területi alapon (Bartal–Molnár 2006; Kákai 2009; Mahler 2009)) választják ki a vizsgált szervezetek körét.

Arnold és Paksi (2010) a kábítószér-problémával foglalkozó közép-magyarországi, észak-alföldi és dél-alföldi szervezetek hálózatának szerkezeti elemzésével foglalkozik, elsősorban Mérei Ferenc (Mérei 2003) kohéziós és szerkezeti mutatóira építve. A

kapcsolatháló kérőívre válaszoló 53 szervezet hálózata tömbszerkezetű, azaz nagyon kevés a leszakadó szervezet, ugyanakkor a hálózatnak egy központi magja van. A központi szervezetek túlnyomórészt közép-magyarországiak. A központi mag és a perem kapcsolata szórványos és a magon kívül eső szervezetek nyitott, csillag vagy lánc alakzatban helyezkednek el, ami – bár a szerzők ezt a kifejezést nem használják – arra utal, hogy a hálózat pereme nem tranzitív triádokból⁷ áll. 40 szervezet alakított ki hasonló területen tevékenykedő szervezetekkel legalább információs kapcsolatot, ugyanakkor ennél valamivel több, 44 szervezet rendelkezik ilyen kapcsolattal más tevékenységű szervezet felé.

Mahler (2009) és Kákai (2009) vizsgálatában a különböző szektorbeli szereplők nagyobb hangsúllyal szerepelnek. Mahler Balázs a közép-dunántúli régió 33 ifjúsággal foglalkozó civil szolgáltató szervezetének formális (közös pályázatok, közös szolgáltatás) és informális kapcsolatait (közös képzések és konferenciák, információs csatornák) vizsgálta. A kirajzolódó kapcsolatokban a Közép-Dunántúli Regionális Szolgáltató Iroda mint állami szereplő jelentős szerepe rajzolódott ki, mind közös projektek, mind közös képzések és konferenciák mentén. Emellett fontos megemlítenünk azt is, hogy a hálózatban jelentős pozíciót szerző civil szereplők egy része nem kifejezetten az ifjúsággal foglalkozik, hanem határterületekről érkezik. Mahler rámutat arra is, hogy az eltérő kapcsolattípusok mentén létrejövő háló eltérő szerkezetű lehet: így az információs kapcsolatok adják a legsűrűbb hálózatot.

Kákai (2009) a Baranya és Somogy megyei civil szervezetek kapcsolatait vizsgálja. Bár a megyék között jelentős eltérés mutatkozik, mindkét megyében a környezetvédő, település- és vállalkozásfejlesztő, egészségügyi és szociális ellátással foglalkozó, valamint gyermek és ifjúsági területen működő szervezetek kapcsolathálói a leginkább sűrűek és sokrétűek, és az oktatással, kultúrával, tudománnyal foglalkozó civilek rendelkeznek a legkevesebb kapcsolattal. Kákai vizsgálja az egyéb szférákhoz fűződő kapcsolatokat is: minden esetben kitüntetett a települési, megyei önkormányzat szerepe. A szervezet méretének növekedésével a kapcsolatok egyre sokrétűbbek lesznek. A kevés kapcsolattal rendelkező szervezetek elsősorban az önkormányzathoz kötődnek, a nagyobb szervezetek alakítanak ki kapcsolatokat a nonprofit, gazdasági szervezetekkel vagy a médiával.

A hálózati elkülönülés megértésében két további szempont, a hálózat hierarchikus jellege és a vizsgált kapcsolatok tartalma is segítségünkre lehet.

Baldassari és Diani (2007) a civil hálózatok két ideáltípusát különbözteti meg: a hierarchikus és a többközpontú (policentrikus) hálózatokat. Ezeket az ellenállóképesség (robusztusság), mozgósítási képesség és a szereplők közötti interdependencia szempontjából különböztetik meg (ld. 1. táblázat). A szerzők szerint a hierarchikusság a bürokratikusabb, formális szervezetek hálózatait, a többközpontúság pedig a lokális, informális hálózatokat jellemzi.

1. táblázat: Civil hálózatok típusai Baldassari és Diani alapján

	Hierarchikus	Policentrikus
Ellenállóképesség a külső veszélyekkel szemben	Alacsony: A központi szereplő eltűnése a hálózat széteséséhez vezet	Magas: a hálózatból sok szereplőt kell eltávolítani ahhoz, hogy a hálózat szétesessen.
Mozgósítási képesség	Magas: A központi szereplőnek nagy hatása van a hálózat többi szereplőjére	Alacsony: Nincs központi szereplő, amely az egész hálózatot könnyen mozgósíthatná.
Interdependencia	Aszimmetrikus	Egyensúly

⁷ A tranzitivitás azt jelenti, hogy az erőforrások vagy a kapcsolatok a triád tagjai között nagy eséllyel áramolhatnak: például egy triád tranzitív abban az esetben, ha egy szervezet két partnere nagy eséllyel egymásnak is partnere (ld. például Baldassari–Diani 2007).

Míg a hierarchikus hálózatokat egy vagy néhány központi szereplő dominálja, amelyek nagy befolyással rendelkeznek a hálózat többi tagjára nézve, addig a többközpontú hálózatban kisebb, egymással egyenrangú klasztereket találunk. Az első típus a központi szereplő jelentős befolyása miatt magasabb mozgósítási potenciállal, ugyanakkor nagyobb mértékű sérülékenységgel is rendelkezik, hiszen a központi szereplő eltávolítása a hálózat széteséséhez vezet. A többközpontú hálózatban a mozgósítás nehezebb, mivel nincs egyetlen, a többi szereplőt egyértelműen befolyásolni képes szereplő, ugyanakkor sokkal több aktor eltávolítása szükséges a hálózat széteséséhez. Baldassari és Diani leszögezi, hogy a hálózatban részt vevő szereplők mindenképpen kölcsönösen függenek egymástól, kérdés azonban, hogy ez a függés milyen hatalmi viszonyokat jelez: az aszimmetrikus interdependencia függőséget, míg a kiegyensúlyozott helyzet hasonló pozíciójú partnerek kapcsolatait jelzi. Értelemszerűen a többközpontú hálózatot inkább az egyensúlyi helyzet jellemzi, míg a hierarchikus hálózatokban az aszimmetria uralkodhat (Baldassari–Diani 2007).

A továbbiakban csupán a jogvédelemmel foglalkozó szerveződések, ráadásul azok közül is csak az országos hatókörű szervezetek kapcsolathálóját van alkalmunk megvizsgálni a DIPA Egyesületben 2006–2007-ben lefolytatott kutatásunk empirikus bázisán.

IV. A JOGVÉDELEMMEL FOGLALKOZÓ SZERVEZETEK

A jogvédelemmel foglalkozó szervezetek körének meghatározása nem könnyű feladat. Vigh Edit a civil jogvédelemmel foglalkozó szakemberekkel készített interjúk alapján úgy véli, hogy a civil jogvédelem önálló szakmaként határozható meg, azonban nem önálló jogi szakma, mivel nem feltétlenül igényel jogi végzettséget, ugyanakkor a jogász, ügyvédi tevékenység mellett a segítő szakmákhoz hasonló elemek is a részét képezik, azaz nem határozható meg csupán a jogvédelem valamilyen szűkebb vagy speciális jellemzőivel (Vigh 2011:326). Ennek megfelelően mi sem találtunk egységes „civil jogvédelem” definíciót, a különböző, rendelkezésre álló adatbázisok, így például a KSH besorolása pedig – ahogy e fejezetben bemutatjuk – nem tekinthető teljesen megbízhatónak. A jogvédő tevékenységeket végző szervezetek egy része más tevékenységek mentén sorolja be magát, illetve a különböző jogvédő kategóriákban jelentős számban előfordulnak jogvédelemmel nem foglalkozó szervezetek⁸ is. Egyes szervezeteknél az alaptevékenység mellett egyes ügyek mentén jelennek meg jogvédő tevékenységek. Mindezekon felül kutatásunk kvalitatív, interjúk jellegéből adódóan korlátozott számú szervezetet kereshettünk meg, így nem gondolhattunk arra sem, hogy egyszerűen minden szervezetet lekérdezzünk és utána válogatunk.

A jogvédelem definíciója annak megfelelően változik, hogy milyen tevékenységeket tekintünk abba tartozónak. Ha csupán a jogi képviseletet, peres ügyek vitelét tekintjük jogvédelemnek, értelemszerűen szűkebb szervezeti körhöz jutunk el, mintha a képzést, információs segítségnyújtást is az ilyen tevékenység részének tekintjük.

A jogvédelemmel foglalkozó szerveződések beazonosításához ezért komplex módszert alkalmaztunk és több adatforrásból próbáltuk meghatározni az érintett és kiválasztott szervezetek körét. A mintavétel elsődleges módja a hólabda módszer volt, azaz ahelyett, hogy mi határoztuk volna meg előzetesen, mely szervezet jogvédő, az interjúalanyokat kérdeztük meg, kiket tekintenek jogvédelemmel foglalkozó civilnek. Az adatfelvétel során a „belülről-kifelé elvét” alkalmaztuk, tehát először a vitán felüli, tisztán jogvédő (pl. TASZ, Helsinki Bizottság) szervezeteket kérdeztük meg, haladva a vegyes profilú szervezetek felé. A későbbi kapcsolatháló-elemzéshez fontos volt tudnunk azt is, hogy az említett, de meg nem keresett

⁸ Például polgárőr vagy tűzoltó egyletek.

szervezetek bármelyike tekinthető-e jogvédőnek. Ennek vizsgálatához az interjúk mellett további három forrást hívtunk segítségül: megvizsgáltuk a Központi Statisztikai Hivatal Nonprofit adatgyűjtésében a jogvédelem kategóriába eső szervezetek körét, a *Fundamentum* című jogelméleti szaklap által bemutatott szervezetek, valamint napi és hetilapokban a „jogvédő”, „való jog”, „jogvédelem”, „fogyasztóvédő” kifejezésekre felbukkanó cikkekben megjelenő szervezetek listáját. Az utóbbi három listában összesen 144 szervezet szerepelt (*Fundamentum*: 26, a napi és hetilapok: 49 az interjúkban: 100). E három lista szervezetei közül tehát 111 csak egy, 21 kettő és 8 mindhárom listában megtalálható.⁹ Ezt a 144 szervezetet próbáltuk megtalálni a KSH adatbázisában található, összesen 863 szervezet között is, annak ellenőrzésére, hogy a különböző listák mennyire tekinthetőek megbízhatónak.

A 2. táblázatban jól látható, hogy az átfedés korántsem tökéletes: legnagyobb arányban a *Fundamentum*ban bemutatott szervezeteket találtuk meg a KSH adatbázisában, de ez a találati arány is meglehetősen alacsony, mindössze 42,3 százalékos, holott a jogi szaklapban bemutatott szervezetek jogvédő jellegéhez nem férhet kétség.

2. táblázat: különböző adatforrások összevetése

	A KSH adatbázisban megjelenik (%)
Napi és hetilapok	36,7
Interjúemlítés	34,3
Fundamentum	42,3
Összesen	32,6 ¹⁰

Az adatforrások összevetése tehát rávilágít a főtevékenység alapú besorolás korlátaira, és ennek a minta kiválasztására és a kutatás folyamatára gyakorolt hatására. Úgy tűnik tehát, hogy a jogvédő tevékenységgel rendszeresen és jelentős mértékben foglalkozó szervezetek körében nem csak „tisztán” jogvédő, hanem más profilokkal is rendelkező – környezetvédelemmel, fogyasztóvédelemmel, roma kultúrával stb. foglalkozó – szervezeteket is azonosíthatunk, hiszen a vizsgált szervezetek mindegyikét vagy más szervezetek vagy saját maguk jogvédőnek (is) tekintik és kétség kívül ilyen tevékenységet is folytatnak.¹¹

A kiválasztás során kizárólag a hazai szakirodalomban civil-non-profitként (Bíró 2002) vagy „klasszikus civil szervezetként” ismert szervezetekre, illetve az ezekhez hasonló, szervezetszerűen működő, de jogi személyiséggel nem rendelkező szerveződésekre fókuszáltunk. Így a kiválasztás kritériumaként nem elégedtünk meg azzal, hogy formálisan civil szervezetként (egyesületként vagy alapítványként) bejegyzett jogi személyekről legyen szó. Egyúttal megengedőbbek is voltunk a szokásos kiválasztási módnál, mivel a szervezet definícióját nem kötöttük a bejegyzettség kritériumához. Az általunk kiválasztott szervezetek megfelelnek a *„Civil Társadalom Világnézetben”* című kötetben használt non-profit-fogalomnak is (Salamon–Sokolowski–List 2003).

⁹ A *Fundamentum* című jogelméleti negyedéves szaklap jogvédő civil szervezeteket bemutató állandó rovatában megjelenő szervezeteket összesítettük és Schneider Kata végzett két napi- és két hetilap online archívumában sajtóelemzést a 2005 és 2006-os évről. (*Magyar Nemzet és Népszabadság Online*, valamint a *Magyar Narancs* és a *Heti Válasz* archívuma).

¹⁰ Az összes szervezet KSH-listában megjelenő aránya azért lehet alacsonyabb, mint az egyes listák egyezése külön-külön, mert az alternatív adatforrások is részben megegyeznek egymással.

¹¹ A szervezetek listáját lásd a függelékben.

V. A VIZSGÁLAT MÓDSZERE

A vizsgálat a teljes kapcsolatháló-elemzés módszerére épül. A strukturált interjúk alapján kapcsolattípusokat határoztunk meg. A kapcsolatokra vonatkozó adatokat az interjúkból és a szervezetek honlapjainak elemzéséből nyertük. A korábban bemutatott vizsgálatok sokféleképpen határozzák meg a vizsgált kapcsolatokat, ugyanakkor jellemzően vizsgálják a közös pályázatokat és projekteket, néhány pedig a személyes kapcsolatokat is megpróbálja mérni. Baldassari és Diani (2007) figyelmeztet arra, hogy a kapcsolatháló struktúrája nehezen érthető meg a kapcsolat tartalma nélkül, sőt feltehetően a kapcsolat típusa befolyásolja a teljes hálózati struktúrát. A szerzőpáros alapvetően két kapcsolattípust mutat be, a formális (közös projekteken, tranzakciókon, hivatalos kapcsolatokon alapuló) és társadalmi (a tagság személyes átfedéseiből létrejövő) kötést. Mivel vizsgálatunk a szervezeti interjúkon és honlap-elemzéseken alapul, mi a formális kötések, annak is két elemét, a tranzakciós és szövetségi kapcsolatokat vizsgáljuk. A kapcsolattípusokat és tartalmukat az interjúk alapján azonosítottuk.

5. **Tranzakciós kapcsolatok:** tényleges erőforrások áramlásával járó kötések, amelyek közös munkával, közös projektek szervezésével, egymás megbízásával keletkeznek. Az erőforrás ritkán anyagi természetű, leginkább humán erőforrást jelent. E kapcsolatok kölcsönösek: pénzbeli vagy barter-megállapodás köttetik, illetve bizonyos erőforrásokat együtt használnak fel. E kapcsolatok között jelenítjük meg azokat, amelyek egy konkrét projektben megbízásaként formalizálódnak, de mögöttük valamilyen közös munka áll.
6. **Szövetségi kapcsolatok:** közös állásfoglalásokban, petíciókban, demonstrációkban születő kapcsolatok. Céljuk nem a materiális vagy humán erőforrások megosztása, átadása, hanem a demonstratív, reprezentatív erő megsokszorozása, tulajdonképpen a szervezetek mögött felhalmozódó hitelképesség és mobilizációs erő összegzése és felmutatása. Ez esetben a szármosság és az egyes szervezetek által felhalmozott hírnév, vagy a létszám erejét használják fel a szervezetek.

A fenti két kapcsolattípuson kívül az interjúk alapján információs¹² és támogató¹³ kapcsolatokat is elkülönítettünk, ugyanakkor különböző megfontolások miatt ezek elemzéséről egyelőre lemondunk. Az adatforrásaink szükségszerűen hiányosak (pl. információink csak az egyik féltől származnak), az információkat megszüri az emlékezet, vagy nem tudjuk feldolgozni az összes lehetséges forrást. Ezért a tranzakciós és szövetségi kapcsolati típusok mentén végeztünk elemzést, amelyek álláspontunk szerint jól reprezentálják két szervezet viszonyát. Ezekben tényleges együttműködés történik, azaz a két vagy több szervezet valamilyen erőforrásokat mozgósít egy közös cél érdekében, és e tevékenységek hozzájárulnak a szervezet sikerességéhez. Mindkét kapcsolattípus esetén a kutatást megelőző 1–2 évben (2005–2006) megvalósult konkrét együttműködések gyűjtöttük.

A kapcsolathálókat azok leíró elemzése mellett a szereplők szektor szerinti hovatartozásának heterogenitásával (azaz milyen arányban fordulnak elő más szektorba tartozó szereplők a hálózatban) és a hálózatokon belüli kohézív alcsoportok keresésével – a sűrűség és a modularitás vizsgálatával – elemezzük.

¹² Az információs kapcsolatok tulajdonképpen a kapcsolatok minimális szintjét jelentik, hiszen minden kapcsolatforma legalább információ átadással jár. Így tulajdonképpen minden kapcsolat információs kapcsolat is egyben.

¹³ A konkrét anyagi segítség kapcsolatai. Vagy pályázat, vagy egyedi támogatás formájában többnyire ellenszolgáltatás követelése nélkül ad pénzt vagy más, anyagi segítséget a támogató.

VI. A HÁLÓZAT JELLEMZŐI

Az 1. ábrán kizárólag a jogvédelemmel foglalkozó szervezetek tranzakciós és szövetségi kapcsolatai alapján létrejövő hálózat látható. Később e hálózatokat külön is bemutatjuk. A piros adatpontok jelölik azokat a szervezeteket, amelyekkel interjúkat készítettünk vagy elemeztük honlapjukat, a kék színűek pedig azokat, amelyek az elemzések során bukkantak föl az interjúkban, honlapokon, partnerekként, szövetségeseikként, illetve jogvédőként említették őket, vagy pedig a médiaelemzésben talákoztunk velük jogvédő szerepben.

Az ábrán összesen 85 szervezet szerepel. Az 1. ábrán kapcsolat nélkül szereplő szervezeteknek nincs közvetlen kapcsolata a jogvédelemmel foglalkozó társaikkal, de ha a teljes (tehát nem csupán a jogvédőket tartalmazó) hálózatot ábrázolnánk, akkor két vagy több lépésben elérjük azokat. Egyedül az INDOK (Emberi Jog Információs és Dokumentációs Központ) kivétel, amely sem tranzakciós, sem szövetségi kapcsolatot nem tartott fenn a vizsgált időszakban egyetlen szervezettel sem.

A kirajzolódó hálózati térkép informatív, de óvatosnak kell lennünk az értelmezéssel. Az ábra két év adatai alapján megrajzolt, kimerevített pillanatképet ábrázol, nem jelenik meg a kapcsolatok alakulásának dinamikája és az elemzéshez használt Netminer szoftver is némileg önkényesen rendezi a szereplőket. Továbbá az ábrán alakítottunk az interjúkból nyert információk alapján az áttekinthetőség kedvéért. A fenti megszorításokkal a megjelenő pillanatkép jól szemlélteti a jogvédelemmel foglalkozók hálózatát – legalábbis az interjúk felvételének idejében.

A kirajzolódó hálózat legfontosabb tulajdonsága a tematikus elrendeződés. Az ábra bal alsó szélén helyezkednek el a *fogyatékosággal élők* szervezetei, egy csoportban. Ezek zömében nagy, jól megszervezett ernyőszervezetek. Jobbra haladva a *fogyasztóvédelemmel foglalkozó* szervezetekbe ütközünk. Egyik részük „hagyományos” fogyasztóvédő, míg a 2000-es évek közepén megjelent a Tudatos Vásárlók Egyesülete (TVE) amely egy zöld, környezetvédő alapon szerveződő egyesület. A régebbi szervezeteket az Országos Fogyasztóvédelmi Egyesület (OFE) fogja össze. 2001-ben kezdeményezésére jött létre a Fogyasztóvédelmi Egyesületek Országos Szövetsége (FEOSZ).

A következő szervezetcsoportban a feminista, nőjogi szervezeteket találjuk. Az ő környékükön találjuk a *homoszexuálisok csoportjait védő* civileket is. Itt már nem olyan egyértelmű az elkülönülés, de a *női jogvédelemmel foglalkozó* szervezeteknek (Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen, FATIME, Prostitúció Mentés Magyarországaért Mozgalom Magyarországi Női Alapítvány - MONA, Női Érdekérvényesítő Szövetség) jól látható kapcsolataik vannak egymással, s ugyanilyen összetartó csoport a homoszexuálisok jogaiért harcoló szervezeti kör is (Habeas Corpus, Háttér Társaság a Melegekért, Labrisz Leszbikus Szövetség).

Összefoglalva: a jogvédelemmel foglalkozó szervezetek hálózatán belül tematikus elkülönüléseket találunk és az egész hálózat magját egyrészt általános emberi jogi szakértő szervezetek illetve – jogvédelemmel is erősen foglalkozó – zöld, környezetvédő szervezetek alkotják.

A különböző kapcsolattípusok mentén szerveződő hálózatok jellemzői

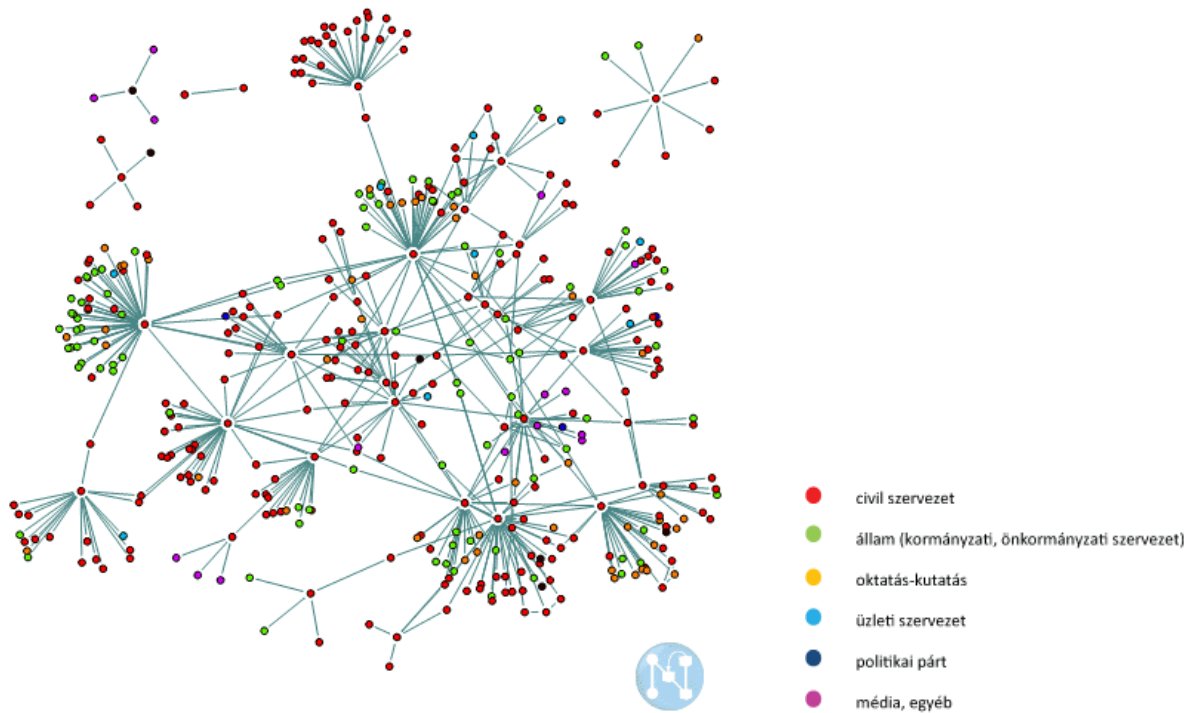
A többrétegű – illetve több funkciójú – kapcsolatok mentén létrejövő hálózatokat multiplex hálózatoknak nevezzük (Szántó-Tóth István, 1993). A következőkben e multiplex hálózatot elemeire bontva, a tranzakciós és szövetségi kapcsolatok mentén mutatjuk be. Ezután próbálunk válaszolni arra a kérdésre, vajon önálló alszektornak tekinthető-e a jogvédelemmel foglalkozó szervezetek hálózata.

Természetesen a két kapcsolattípus szétválasztása analitikus, azok nagyban összefüggnek egymással. Mégis érdemes megtennünk e szétválasztást, hiszen a figyelemre méltó azonosságokat és eltéréseket így fedezhetjük föl. E hálózati térképeken már nem csupán a jogvédelemmel foglalkozó és nem is csupán a civil, hanem minden említett szervezet szerepel.

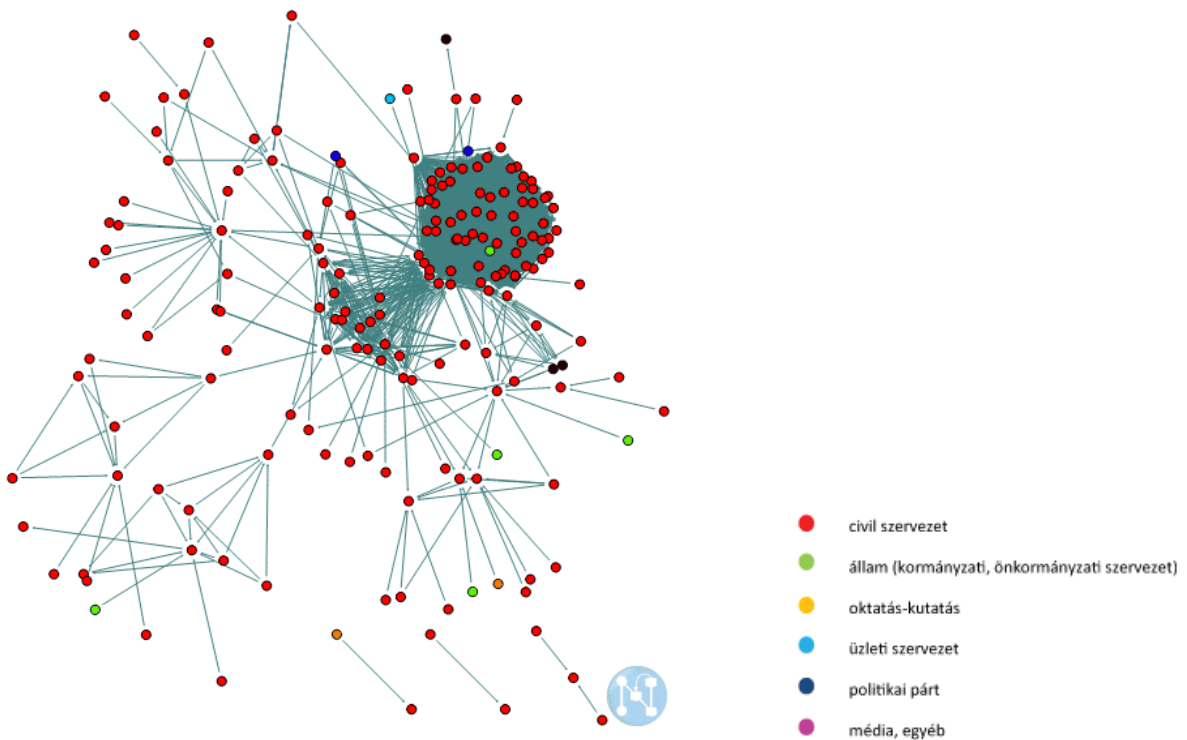
A 2. és 3. ábrán láthatjuk a tranzakciós és szövetségi kapcsolatok hálózatát. A két hálózat eltérő méretű és úgy tűnik, szerkezetében is eltérő. A tranzakciós kapcsolatok hálózata összesen 405, míg a szövetségek hálózata 186 szereplőt tartalmaz. Utóbbi tagoltabbnak tűnik, közepén egy nagy és egy kisebb, sűrűn behálózott csoporttal, előbbiben egyenletesebbnek látszik a kapcsolatok eloszlása. Mégis, a két hálózat szerveződési elveiben van hasonlóság:

- A. A hálózatok megőrzik a tematikus szerveződési elvet. Jól reprezentálja ezt a szövetségek hálózatának közepén látható nagy csomó, amely szinte csupa környezetvédő szervezetből áll, valamint a diákjogi és szülői szervezetek lazábban kapcsolódó csoportja, de egy kupacon találjuk a fogyatékkal élők szövetségeit is. Tematikus „rendetlenség” csupán a hálózatok belsejét jellemzi, ahol olyan, tisztán jogvédő profilú szervezetek találhatóak, amelyek több tematikus csoporthoz is kapcsolódnak. A tranzakciós-kapcsolatok hálózata kissé nehezebben áttekinthető, de az említett csoportokat itt is megtaláljuk.
- B. Eltérő mértékben, de mindkét hálózat fürtös elrendezésű, azaz egy-egy szervezethez több olyan szervezet kapcsolódik, amelyek egymáshoz és a többi vizsgált szervezethez sem kapcsolódnak. Ez részben annak köszönhető, hogy a kirajzolódó kapcsolati térkép a vizsgált szervezetekből indul ki, bár megpróbáltuk az említett szervezetek közötti kapcsolatokat is rekonstruálni, amennyiben ez lehetséges volt. A tranzakciós kapcsolatokra jellemzőbb ez a fürtösség, ami arra utal, hogy itt inkább 2-3 oldalú együttműködésekéről van szó, míg a szövetségek esetében kiterjedtebb közös fellépésről. Ez persze a kapcsolat logikájából is adódik, hiszen a szövetségi kapcsolatoknak az erődemonstráció a célja, ami gyakran kisebb befektetéssel megteremthető, míg a tranzakciós együttműködések több erőforrást, energiabefektetést igényelnek, s a szereplők számával nőnek a tranzakciós költségek is.

2. ábra: Tranzakciók

3. ábra Szövetségek

Természetesen a két hálózat különbözik is, megmutatva, hogy valóban többretegű hálózatról beszélhetünk. Az eltérő létszám mellett két lényeges különbséggel találkozunk: mind a hálózatok hierarchiája, a kapcsolatok eloszlása, mind a hálózatok heterogenitása eltéréseket mutat.

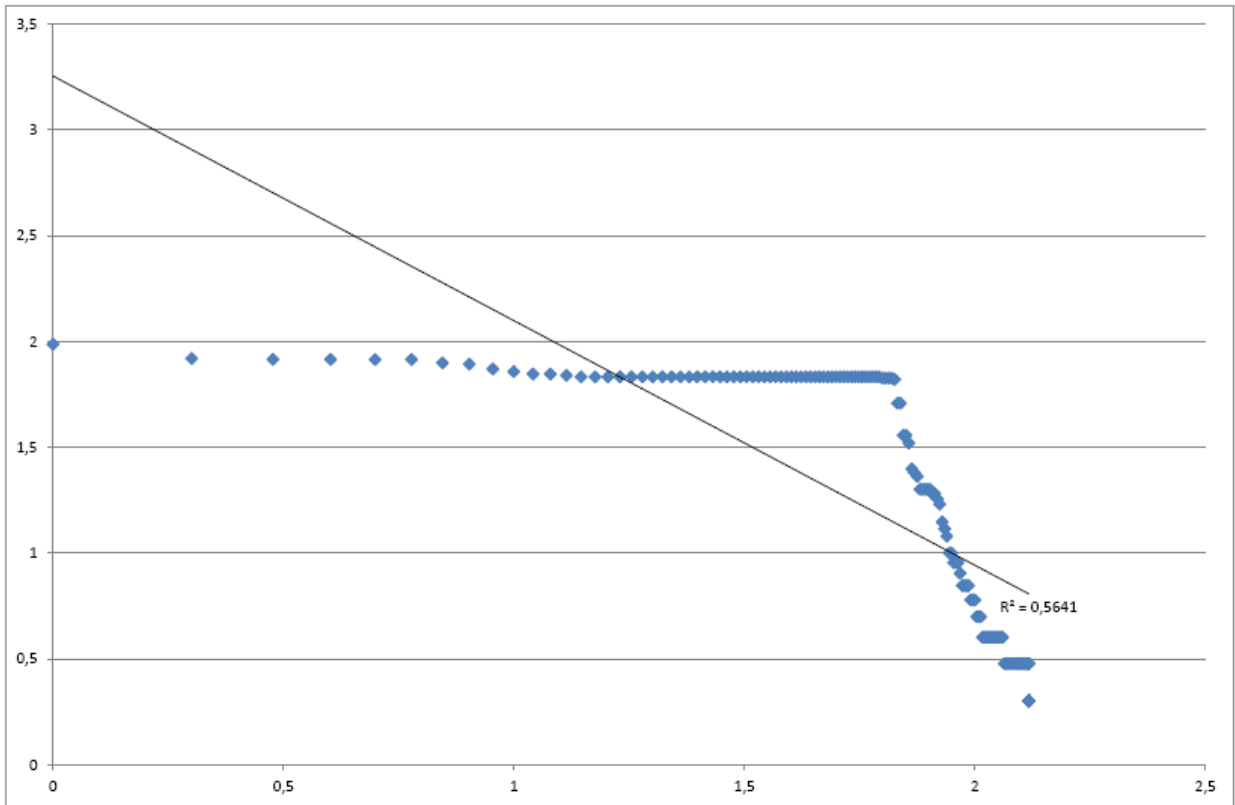
A kapcsolatok eloszlása

A birtokolt kapcsolatok számát illetve ennek arányát a hálózaton belül a hálózati erőforrások birtoklása egyik indikátorának tekinthetjük. Az egyes szereplők fokcentralitás-mutatója azonban nem árulkodik arról, hogy a teljes hálózat struktúrája milyen, így a kapcsolatszám eloszlását vizsgáljuk meg. Amennyiben a kapcsolat-szám eloszlás a skálafüggetlen eloszláshoz közelít, azt feltételezhetjük, hogy a hálózat szerkezete az erőforrások egyenlőtlen birtoklása, illetve annak erősödése irányában hat, és néhány központi szereplő válik dominánssá, hiszen ebben az esetben kevés szereplő rendelkezik sok nexussal, míg a legtöbb aktor kevés számú kötéssel bír. A skálafüggetlen hálózatok egyik sajátossága a preferenciális kapcsolódódás elve: a sok kapcsolattal rendelkező szereplők sokkal nagyobb eséllyel gyűjtenek be újabb kapcsolatokat, mint a többiek (Barabási 2002, Schnettler 2009). Azaz az egyébként is jelentős erőforrásokkal bíró szereplők egyre erősebbek lesznek.

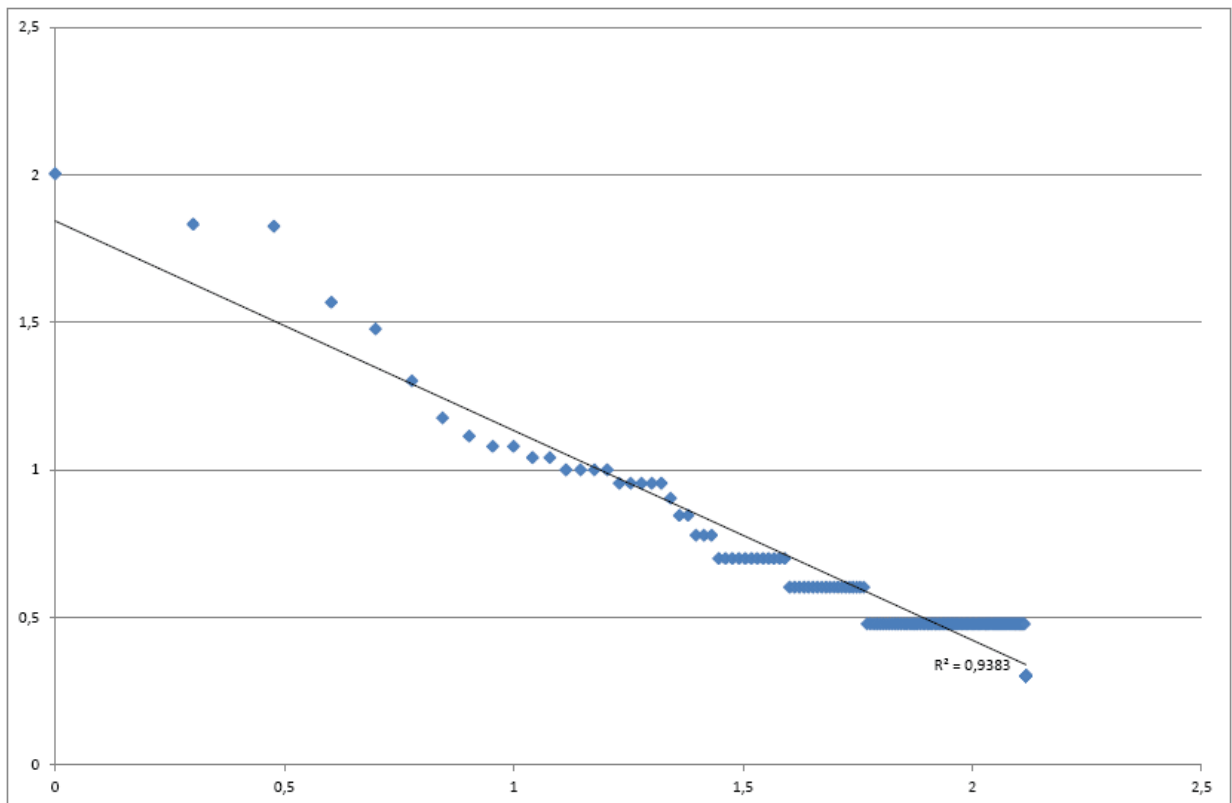
A skálafüggetlenség megállapításához nem kell mást tennünk, mint csupán sorba rendezni a szereplőket birtokolt kapcsolataik száma alapján, és ezt egy olyan diagramon ábrázolni, amelynek x tengelye a szervezetek számát, y tengelye pedig a kapcsolatok számát jelzi. Ezt a diagramot egy log-log diagrammá alakítva és erre egy lineáris trendvonalat illesztve már vizuálisan is megállapítható, hogy a kapcsolatok eloszlása közelít-e a skálafüggetlenséghez. A látványon kívül ezt a trendvonal mellett látható együttható – R^2 – is jelzi: minél jobban megközelíti az egyet, annál közelebb járunk a skálafüggetlen eloszláshoz. Ezzel a módszerrel tulajdonképpen képet kaphatunk arról, hogy a hálózati erőforrások elérésében – legalábbis a birtokolt kapcsolatok számát az erőforrások egyik indikátorának tekintve – milyen strukturális eltérés tapasztalható.

Míg a tranzakciós kapcsolatok hálózata folyamatosan emelkedő, hatványfüggvényhez közelítő szerveződést mutat (hasonlóképpen az 4-es ábrán látható második diagramhoz), addig a szövetségek esetén a kapcsolat-számok növekedésének trendje egy ponton hirtelen megtörik. Ez elsősorban két speciális esetnek, a Védegylet, illetve a Társaság a Szabadságjogokért által kezdeményezett két állásfoglalásnak köszönhető: egyiknek 22, a másiknak 68 aláírója volt.

4. ábra. A szövetséges kapcsolatok eloszlása
Szövetséges kapcsolatok eloszlása log-log diagramon

Szövetséges kapcsolatok eloszlása a legnagyobb állásfoglalás nélkül

A törés körülbelül 18-20 kapcsolat körül következik be. Mielőtt azonban arra az elhamarkodott következtetésre jutnánk, hogy alkalmi szövetségeket keresni könnyebb, kevésbé erős kapcsolat szükséges hozzá, mint tranzakciós kapcsolatokat építeni, érdemes odafigyelnünk arra is, hogy a többi tematikus szerveződés esetében a tranzakciós és szövetségi kapcsolatok kiterjedtsége hasonló, a tranzakciós hálózat mérete pedig jóval nagyobb, mint a szövetségi hálózaté. Emellett a két állásfoglalás aláírói között vannak átfedések, és a zöld mozgalom a hazai civil szerveződések közül a jobban szervezettek közé tartozik, amely mögött nagyfokú bizalmi tőke halmozódott fel, ahogy a Társaság a Szabadságjogokért mögött is. Ha próbaképpen a legnagyobb állásfoglalástól megszabadítjuk a hálózatot, akkor a kapcsolatok eloszlása máris rásimul a trendvonalra. Arra következtethetünk ebből, hogy az állásfoglalások, petíciók mentén a jogvédelemmel foglalkozó szervezetek hálózatához kapcsolódik a környezetvédelemmel foglalkozó szervezetek hálózata (és viszont).

A hálózatok heterogenitása

Mivel alapkérdésünk az, hogy a civil szervezetek önálló szektort alkotnak-e, fontos a kapcsolatok szereplőinek szektor szerinti besorolása. Így mérhetővé válnak a feltételezett szektoron belüli, illetve szektorok közötti kapcsolatok. Az alábbiakban a hálózat heterogenitását mutatjuk be, az eredmények értelmezésénél azonban figyelemmel kell lennünk arra, hogy a civil „szektoron” kívüli kapcsolatok kizárólag a vizsgált civil szervezetekhez kapcsolódóan szerepelnek, a többi (kormányzati, gazdasági, tudományos stb.) szektor kapcsolatait nem térképeztük fel. Fontos azt is megjegyeznünk, hogy mivel a kutatás célja az országos szervezetek hálózatának feltérképezése volt, így alapvetően országos hatókörű szervezetekről van szó, és a lokális vagy nemzetközi szervezetek szereplése óvatos következtetésekre adhat csak módot.

A tranzakciók hálózatában résztvevő 405 szervezetből 246 civil, 89 a kormányzati szektor része, 43 tudományos-oktatási és 27 egyéb (médiák, vállalkozások, politikai pártok) szervezetet találunk. Ezzel ellentétben a szövetségek hálózatában résztvevő 186 szervezetből 176 civil az interjúalanyokon kívül. Közülük 31-en szerepelnek a hálózatban, így az egyéb, nem civil szektort csupán 10 szervezet, intézmény képviseli. A hatókör szerinti szerveződés is eltérő. A tranzakciós kapcsolatokban jellemzőek a nemzetközi kapcsolatok, csupán a diákjogi valamint a család- és életvédelmi területen hiányoznak ezek. Lokális és regionális kapcsolatokat azonban a tranzakciós hálózatban elsősorban szervezet-specifikusan találunk, míg a szövetségek esetében inkább tematikusan. Azaz, míg szövetségekötésben a zöld szervezetekre jellemző a heterogenitás, addig partnerségben ez csupán a Reflex egyesületről mondható el. Ennél kisebb mértékben, de a NaNE, a Jogismeret Alapítvány, az Autónia Alapítvány, vagy a TASZ rendelkezett lokális-regionális hatókörű partnerekkel az adatfelvétel idején. Emellett fogyatékos és roma területen minden bizonnyal találunk még helyi kapcsolatokat. Tagszervezeteket nem jelöltünk, a roma helyi szervezetekre pedig leginkább általánosságban utaltak a megkérdezettek, közülük elsősorban a Közéleti Roma Nők, a Roma Parlament vagy a Roma Polgárjogi Alapítvány.

A tranzakciók hálózatában a szereplők majd 20 százaléka (79 szervezet) nemzetközi civil szervezet, míg a szövetségek hálózatában csupán 4 ilyen szervezetet találunk (2,2%). A helyi és megyei-regionális szervezetek aránya viszont a szövetségek hálózatában magasabb valamivel: 14 (26 szervezet), illetve 12 (22 szervezet) százalék, míg a tranzakciók esetében ez 7,5, és 6 százalékot tesz ki. A szövetségek hálózata tehát szinte teljesen hazai, míg a tranzakciók hálózatában jelentős számú nemzetközi szervezettel találkozunk, azaz a kapcsolatok vélhetően inkább a nemzetközi szervezetek anyagi vagy egyéb erőforrásai és nem pedig hitelképessége, nyomásgyakorló képessége mentén szerveződnek.

Az eltérő heterogenitás arra utal, hogy a civil társadalom és az állam, kormányzat és a civilek közötti határ kapcsolattípustól függően is alakul. A szövetségek esetében nem meglepő, hogy nem találkozunk kormányzati vagy üzleti szervezetekkel (utóbbiakkal egyébként sem igazán van kapcsolat), hiszen az állásfoglalások, petíciók többnyire e szervezetek gyakorlata ellen irányulnak.

Érdekes azonban a tranzakciók hálózatában betöltött kormányzati szerep. A kormányzati szereplők közül a helyi és regionális szervezetek felülreprezentáltak (15 és 21 százalék), az országos hatókörűek alulreprezentáltak (42 százalék), míg a nemzetközi-külföldi kormányzati szervezetek aránya megegyezik a nemzetközi szervezetek hálózaton belüli arányával. A kormányzati szereplők nem feltétlenül a periférián helyezkednek el: a hálózat közepén van például az Oktatási Minisztérium, az Esélyegyenlőségi Kormányhivatal, vagy a Fővárosi Önkormányzat is. Az ábrára nézve úgy tűnik, mintha közvetítő szerepet töltenének be, de ez talán csak részben van így és inkább annak köszönhető, hogy viszonylag kevés kapcsolattal rendelkeznek, jobban láthatók, mint a civilek, akiken csak úgy „lógnak” a partnerek. Mindenesre nehéz lenne egyértelmű elkülönülésként értelmezni az ábrán látottakat.

A fenti, szerkezeti elemzés mellett a hálózatok sűrűségének vizsgálata segít választ adni arra, hogy önálló alhálózatként, alszektorként tekinthetünk-e a jogvédelemmel foglalkozó szervezetek hálózatára.

A kohézió

A hálózatok kohéziójának mérésére leggyakrabban használt mutató a hálózat sűrűsége. E mutató alkalmazásának célja általában az, hogy képet kapjunk egy csoport kohéziójának mértékéről. E kohézió segítheti az információk terjedését, vagy a normák és az identitás fenntartását a csoportban. Mérei Ferenc (2003) iskolai osztályokon végzett vizsgálatai tapasztalataiból azt szűrte le, hogy egy kiscsoport kapcsolatai akkor elég sűrűek, ha a lehetséges kölcsönös kapcsolatok 10-13 százaléka jön létre. Hasonló, tapasztalatokon alapuló, viszonyítási pontként használható eredménnyel szervezetekből álló és nagy létszámú hálók esetén nem rendelkezünk. Ráadásul a kapcsolatok is más jellegűek, mint a kiscsoportok esetén. Azt azért beláthatjuk, hogy a fenténél alacsonyabb sűrűség esetén is tekinthetjük kohézivnak a hálózatot nagyszámú, szervezeti szereplő esetében, különösen, ha azokat a kapcsolatokat vizsgáljuk, amelyek tényleges együttműködést takarnak. A mi esetünkben azonban nincs is erre szükség, hiszen egyes alhálózatokat hasonlítunk össze a teljes hálózattal, azt keresve, vajon a kohézió mértéke alapján elkülönülő szektornak vagy alszektornak tekinthetjük-e a civil, illetve jogvédő szervezeteket. Így a hálózatok sűrűségét vethetjük össze, azt feltételezve, hogy akkor nevezhetünk szektornak egy szervezetcsoportot, ha a csoporton belüli kapcsolatháló sűrűség magasabb, mint a csoporton kívüli szervezetekkel együtt mért érték. Ezt a módszert azonban szintén csak komoly fenntartásokkal alkalmazhatjuk, hiszen a mutató érzékeny a hálózat méretére.¹⁴

¹⁴ A hálózat sűrűsége az összes létrejött (k) és elméletileg lehetséges – $(n \cdot n - 1)$ kapcsolat hányadosa, ahol n a hálózat aktorainak száma. Amennyiben irányítatlan (azaz kizárólag kölcsönös kapcsolatokról álló) hálózatról van szó – mint a mi esetünkben is – az összes lehetséges kapcsolat $(n \cdot n - 1) / 2$. A sűrűség et ugyan egy arányszám fejezi ki, mégis, két eltérő méretű hálózat nehezen összehasonlítható. Rendszerint feltételezzük, hogy egy szereplő bizonyos számú kapcsolatot képes kialakítani, tehát az aktorok átlagos kapcsolatszáma nem mutat jelentős ingadozást, akármennyivel növeljük meg a hálózatot. az összes kapcsolat szám pedig lineárisan növekszik, míg az elméletileg lehetséges kapcsolatok száma hatványos növekedést mutat. Azaz egy nagyobb hálózatban, átlagosan ugyanannyi kapcsolatot kialakító szereplők mellett jóval alacsonyabb sűrűséget mérhetünk, mint egy kisebb méretűben (ld. Faust 2006; Wasserman–Faust 1994).

Viszonyítási alap híján a teljes hálózat sűrűségét a civil, illetve a jogvédelemmel foglalkozó szervezetek hálózatának sűrűségével vetjük össze.¹⁵ (A civil-nem civil arányokat lásd feljebb.) A tranzakciós kapcsolatok esetén 73, a szövetségi hálózatban 50, az összevont – mindkét kapcsolattípust tartalmazó – hálózatban pedig 82 ilyen, jogvédőnek tekintett szervezetet azonosítottunk.

A kilenc általunk elemzett hálózat sűrűsége általában alacsony, ugyanakkor jelentős eltéréseket mutat. A kizárólag jogvédelemmel foglalkozó szervezetek hálózata két esetben magasabb sűrűségi értéket mutat, mint a nem csupán jogvédőket tartalmazó hálók. A szövetségek teljes hálózatának sűrűsége viszonylag magas, ami a korábban említett környezetvédő szervezeti gócnak köszönhető. Mivel a szövetséges háló nagyrészt civilekből áll, ezért a tisztán civil háló sűrűsége majdnem megegyezik a más szereplőket is tartalmazó hálózatéval, így azt lehet mondani, hogy e hálózati réteg esetén az elkülönülés a más szektorbeli szereplőktől szinte teljes. A tisztán jogvédő hálózat sűrűségének csökkenése az említett, nagyszámú aláíróval rendelkező állásfoglalások eltávolításának köszönhető, hiszen ebben zömmel jogvédelemmel nem foglalkozók vettek részt. Arra is érdemes odafigyelnünk azonban, hogy – amennyiben helytálló a szövetségek hálózatának a kapcsolatszámok eloszlása alapján való elemzése – jóval magasabb sűrűségi érték is lehetséges egy-egy civil alhálózatban, mint amit a jogvédők esetében mértünk. A teljes tranzakciós hálózat viszont nagyon laza szerkezetűnek mutatkozik, a sűrűség növekedése jelentős (hétszeres), és az összevont hálózat sűrűsége is növekszik, ha leválasztjuk a nem jogvédelemmel foglalkozó szervezeteket.

3. táblázat. A tranzakciós, szövetséges és összevont hálózat sűrűsége teljes és csak jogvédelemmel foglalkozó szervezetek részvétele esetén

	Teljes	Csak civil	Csak jogvédő
Szövetségek	0,078	0,087	0,062
Tranzakciók	0,004	0,007	0,033
Összevont hálózat	0,011	0,021	0,028

Összességében azonban azt is megállapíthatjuk, hogy a jelentősebb változás mind a tranzakciós, mind a szövetséges hálózatban a jogvédő-nem jogvédő változó mentén áll be. Azonban míg a tranzakciós hálózatban e változás háttérében a hálózat méretének növekedése is állhat, addig a szövetségi hálózat sűrűségének változását mindenképpen a kapcsolattípus sajátosságai okozzák.

A tranzakciós és a teljes hálózatot az említett módszertani korlátok miatt érdemes egy újabb vizsgálatnak is alávetni: olyan alhálózatokat keresünk, amelyek kohézív csoportokat alkotnak, majd megvizsgáljuk, hogy ezek szektor szerint mennyire heterogének. A vizsgálathoz a Girvan és Newmann féle modularitás-vizsgálatot alkalmazzuk, amely a kapcsolatok eltávolításával próbálja megtalálni a sűrűbb alhálózatokat (Derényi et al. 2006). A teljes hálózatban összesen 14, a tranzakciós hálózatában 15 ilyen modul¹⁶ találtunk. Ezek közül azonban több mérete elég kicsi, így csupán azokat vettük figyelembe az elemzésnél, amelyek mérete eléri a 10 aktort (a táblázatokat ld. a függelékben). A teljes hálózatban egyetlen olyan modul van, amelyben túlnyomórészt (79%-ban) nem civil szereplők találhatók, olyan pedig egy sincs, amelyben a jogvédők lennének többségben (maximum a modul 27%-át alkotják). A két legnagyobb közösség (118 és 157 aktor) meglehetősen heterogén, egyikben

¹⁵ Ebben az esetben a hálózat részének csak a kapcsolattal rendelkező szervezeteket tekintjük. Tehát például a jogvédők hálózatában az a szervezet vesz részt, amelynek másik jogvédővel kapcsolata van.

¹⁶ Newmann és Girvan közösségeknek nevezik az így megtalált kohézív alcsoportokat. A közösség szó a társadalomtudományi szakirodalomban azonban jóval többet jelent annál, mint ahogyan azt a módszer alkalmazza, így e helyütt inkább moduloknak nevezzük az alcsoportokat.

(Függelék/4 5. sor) a nem civil és civil szereplők közel fele-fele arányban vannak jelen, a másikonban (Függelék/4 6. sor) a civilek jóval nagyobb arányban (több mint 80%) vannak jelen. Ez egyben a leginkább jogvédő szektor is, a civilek körülbelül harmadát a jogvédők adják.

Ha a tranzakciók hálózatának tíz szereplőnél többet magába foglaló moduljait vizsgáljuk, hasonló eredményekre jutunk, azzal, hogy több modulban is meglehetősen kiegyenlített az arány a háromféle szereplő között (Függelék 5, 7, 8, 9 sor). Itt három olyan modul is van, amelyben a nem civil szereplők túlsúlyban vannak (Függelék 5, 3, 5, 6 sor) és három, amelyben a nem jogvédő civilek lépik túl az 50 százalékos arányt.

Amennyiben megnézzük a kizárólag a jogvédelemmel is foglalkozó szervezeteket magukba foglaló szövetséges kapcsolatok hálózati ábráját (5. ábra¹⁷), láthatjuk, hogy eltűnik a „fürtösödés”. A jogvédők letisztultabb hálózata marad csupán, ami azt jelenti, hogy ezek a szervezetek vagy közvetlenül vagy közvetetten, de jogvédelemmel (is) foglalkozó szervezeteken keresztül vannak kapcsolatban egymással, a tematikus csoportok azonban továbbra is megmaradnak. Úgy tűnik tehát, hogy így azt a vázat látjuk, amelyre a nagyobb hálózat egyéb szervezetei ráépülnek.

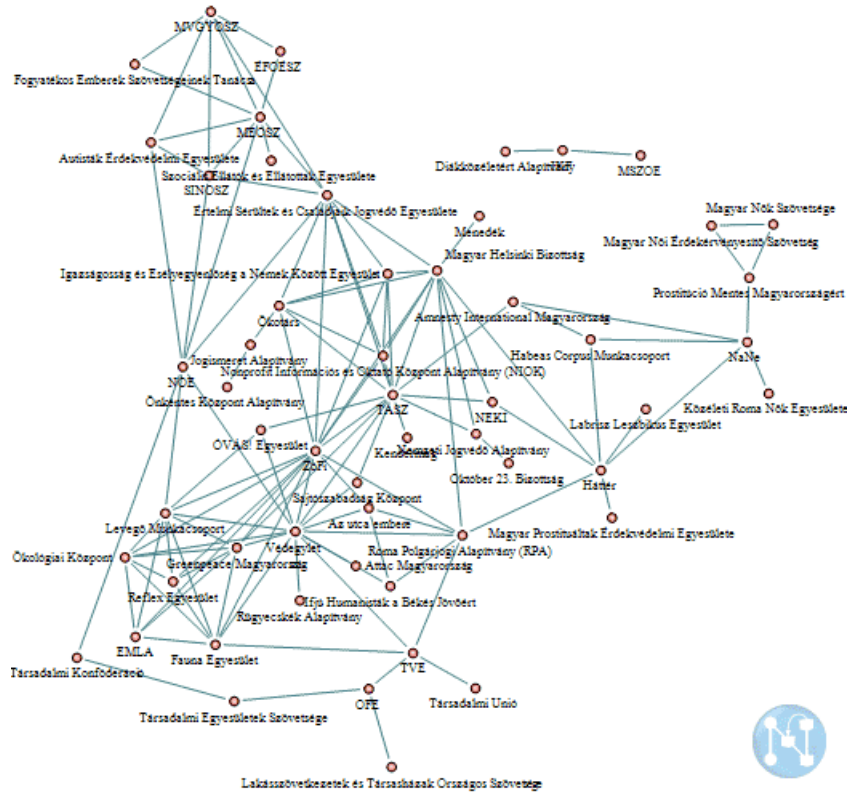
A sűrűség értékének alakulása, és a fenti elemzések közül a kapcsolatszámok eloszlása, a szövetségi kapcsolatok esetén mutatott változás – azaz a kapcsolatszám-eloszlás kisimulása a hálózat közepén látható göcot eltávolítva – arra utal, hogy bár laza, de önálló alhálózatnak tekinthető szerveződéssel van dolgunk. Visszautalva arra, hogy alacsony a lokális szervezetek száma, s azok erőteljesebben csupán a zöld szervezetek között jelentek meg, átrendezve a hálózatot, elképzelhető az is, hogy az országos szervezetek hálózata szektortól függetlenül mutatja egy önálló hálózat képét ugyanúgy, ahogy egy-egy tematikus csoport ágazati szintű elrendeződése is. Ez esetben bármely tematikus csoport lokális kapcsolatainak megjelenése hasonló eredményt hoz, mint a zöldek megjelenése a szövetségi hálózatában. Ha ez minden tematikus csoport esetében igaz, akkor az összes lokális kapcsolat megjelenése esetén szintén az országos szervezetek hálózatának elrendeződéséhez hasonló szerveződésű hálózatot látnánk egy megfelelő méretű vizsgálat eredményeképpen. Annál is inkább így lehet ez, mivel a zöldek mellett a roma, vagy fogyatékos szervezetek esetében tudunk kiterjedt helyi kapcsolatokról: a fogyatékkal élők szervezetei szinte minden helyi szerveződést magukba foglalnak, míg a romák szervezetei „kvázi” ernyőként működnek. A helyi kapcsolatokat azonban nem, vagy kevéssé nevesítették az interjúalanyok, így azok nem jelennek meg az empirikus kapcsolathálózati elemzésben.

Ugyanakkor a modularitás-elemzés nyomán nem állapíthatunk meg éles elkülönülést sem a jogvédő és nem jogvédő civilek, sem a civilek és az egyéb (állami, oktatási) szektor között.

---

¹⁷ Illusztrációként csak a szövetségi kapcsolatok ábráját közöljük, a tranzakciós hálózat hasonló képet mutatna.

5. ábra: Szövetséges kapcsolatok: csak jogvédelemmel foglalkozók

A tematikus elrendeződés erős megjelenése lehetővé teszi a tanulmányunk elején vázolt értelmezési irányt is: a jogvédelemmel foglalkozó szervezetek, illetve maga a jogvédelem, mint téma, közvetítő szerepet tölt be a különböző tematikájú szervezetek csoportjai között.

VII. ÖSSZEFOGLALÁS

Kiinduló kérdésünkre nem tudunk egyértelmű választ adni, ugyanakkor a vizsgált két hálózati réteg szerkezeti-kohéziós vizsgálata megerősíti, hogy általában a civil szereplők egymással létesített kapcsolatai sűrűbbek, mint a kormányzati szervezetekkel való kapcsolatok. A szövetségi kapcsolatokban erősebbek a civil szerveződések közötti kapcsolódások, ebben az esetben erősebb az elkülönülés, a tranzakciós kapcsolatokban a közös (projekt)célok mentén erősebben jelennek meg kapcsolódások a nem civil, nem non-profit aktorok irányába.

Ugyanakkor nem egyértelmű, hogy a jogvédők alkotta hálózat önálló alszektort vagy alhálózatot alkot-e, vagy olyan lazább szerkezetű közvetítő hálózatot képez, amelyen keresztül más tematikus csoportok sűrűbb szerveződései kapcsolódhatnak össze. Kimutatható volt, hogy a hálózati elrendeződés alapja a tematikus szerveződés, továbbá az is, hogy hálózati csomópontként, közvetítőként országos hatáskörű általános jogvédő szervezetek azonosíthatók a vizsgálat időpontjában. Ugyanezek a szervezetek kiegészülve néhány országos hatókörű környezetvédő szervezet funkcionálnak közvetítőként más alszektorok – elsősorban a környezetvédő alszektor – felé. Megfogalmazható, hogy erős közvetítő szerepe van azon szervezeteknek, akik aktívan foglalkoznak jogvédelemmel is, végeznek jogvédő tevékenységet

Vizsgálatunkból nem kaphattunk képet sem a más alhálózatok, alszektorok szerveződésének módjáról, heterogenitásáról, sem az alhálózatok változásának dinamikájáról. Izgalmas kérdés lenne a különböző szektorok közötti kapcsolatok alakulásának megismerése, ezt azonban csak egy nagyobb ívű, longitudinális kutatási programmal lehetne vizsgálni, amelyre egyelőre nem volt lehetőségünk. Ezért cikkünkre elsősorban módszertani kísérletként tekinthetünk, amelyben nem elsősorban a haza civil szektor szerveződésének hosszú távon is érvényes megállapításokat kívántunk megfogalmazni és bizonyítani, hanem a szervezetközi hálózatok vizsgálatának erre a területre alkalmazott példáját mutattuk be.

HIVATKOZÁSOK

- Arnold, P., és Paksi, B. (2010). Kábítószer problémával foglalkozó civil szervezetek kapcsolatai. *Addiktológia*, IX.(4), 253-280.
- Balogh, B., Mészáros, G., és Sebestény, I. (2003). *Módszer és Gyakorlat: A nonprofit statisztika 10 éve 1992-2002*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Barabasi, A.-L. (2002). *Linked: The New Science of Networks* Cambridge, Massachusetts: Perseus Publishing
- Bartal, A. M. (2006). A hálózatelemzés gyakorlati lehetőségei és gyakorlati konzekvenciái a civil szervezetek vizsgálatában – egy ernyőszervezet esettanulmánya alapján. .
- Bartal, A. M., és Molnár, K. (2006). *A civil kapcsolati hálók az Ister-Granum eurórégióban. 2006.* . Esztergom: Eurohíd Alapítvány.
- Bíró, E. (2002). *Nonprofit Szektor Analízis. Civil szervezetek jogi környezete Magyarországon*. Budapest: EMLA Egyesület.
- Bocz, J. (2009). *A nonprofit szektor strukturális átalakulása Magyarországon. A magyar nonprofit szektor az 1990-es évek elejétől a 2000-es évek közepéig*. PhD, Corvinus Egyetem, Budapest. Retrieved from http://phd.lib.uni-corvinus.hu/375/1/bocz_janos.pdf
- Borgatti, S. P., és Foster, P. C. (2003). The Network Paradigm in Organizational Research: A Review and Typology. *Journal of Management*, 29(6), 991-1013.
- Cohen, J. L., és Arato, A. (1992). *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Cyram (2011). *NetMiner v4.0.0.e.110714* Seoul: Cyram Inc.
- Csigó, P. (2011). Recenzió Jeffrey Alexander: A civil szféra című művéről. *Szociológiai Szemle*, 21(2), 141-152.
- Derényi, I. – Farkas, I. – Palla, G. – Vicsek, T.: Csoportosulások szociológiai, technológiai és biológiai hálózatokban. *Magyar Tudomány*, 2006/11 1319.p.
- DiMaggio, P. J., és Anheier, H. K. (1990). The Sociology of Nonprofit Organizations and Sectors. *Annual Review of Sociology*, 16(ArticleType: research-article / Full publication date: 1990 / Copyright © 1990 Annual Reviews), 137-159.
- Edwards, M. (2009). *Civil Society*. Cambridge: Politypress.
- Evers, A. (2005). Mixed Welfare Systems and Hybrid Organizations: Changes in the Governance and Provision of Social Services. *International Journal of Public Administration*, 28(9-10), 737-748. doi: 10.1081/pad-200067318
- Faust, K. (2006). Comparing Social Networks: Size, Density, and Local Structure. *Metodološki zvezki*, 3(2), 185-216.
- Fonyó, A., Gerő, M., Demeter, E., Mittich, B., Lakatos, Z., és Komáromy, G. (2004). Civil szervezetek kommunikációja, különös tekintettel az internethasználatra. Kutatási jelentés (pp. 136): ELTE Társadalomtudományi Szakkollégium.
- Fonyó, A. és Tomay, K. (2007): A magyarországi zöldszervezetek a politikai döntéshozatalban In: KÖTŐ-JELEK 2006, Budapest, ELTE TÁTK Szociológiai Doktori Iskola. <http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-758/kotojelek2006/TPUBL-A-758.pdf>
- Gellner, E. (2004). *A szabadság feltételei. A civil társadalom és vetélytársai*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Jeffrey, A. (2006). *The Civil Sphere*. New York: Oxford University Press.
- Kákai, L. (2009). Civil kapcsolati viszonyok. . *Civil Szemle*(4), 111-132
- Kuti, É. (1993). *Hívjuk talán nonprofitnak...* (Vol. 7). Budapest: Nonprofit Kutatócsoport.
- Mahler, B. (2009). Nonprofit ifjúsági szolgáltató szervezetek kapcsolata trendszerének vizsgálata a Közép-Dunántúlon. *Nonprofit monitor*, 1(1), 1-19.
- Mérei, F. (2003). *Közösségek Rejtett Hálózata*. Budapest: Osiris kiadó.

Organised civil society and European governance – CIVGOV, Final report (2007)

<http://cordis.europa.eu/documents/documentlibrary/100124321EN6.pdf>

Osváth, L. (2004). Kapcsolathálózati elemzés zalai települések teleházaiban. In T. Csapó, Z. Kocsis és T. Lenner (Eds.), *A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányai az ezredforduló után* (pp. 241-256). Szombathely: BDF.

Osváth, L. (2005). *A civil szervezetek térségi együttműködései Magyarországon*. Budapest: Országos Civil Érdekképviseletért Egyesület.

Perez-Diaz, V. (1998). The Public Sphere and a European Civil Society. In J. C. Alexander (Ed.), *Real Civil Societies* (pp. 211-237). London: Sage.

Provan, K. G., Fish, A., és Sydow, J. (2007). Interorganizational Networks at the Network Level: A Review of the Empirical Literature on Whole Networks. *Journal of Management*, 33(3), 479-516. doi: 10.1177/0149206307302554

Salamon, L. M. és Anheier, H. K. (1999). *Szektor születik II. Összefoglaló egy nemzetközi non-profit kutatás második szakaszáról*. Budapest, Civitalis Egyesület.

Salamon, L. M., S. Wojciech, S., és Regina, L. (2003). *A Civil Társadalom "Világnézetben"* (Vol. 3). Budapest.

Salamon, L. M., Sokolowski, S. W., és List, R. (2003). *Global Civil Society - an Overview*. Baltimore: Johns Hopkins Center for Civil Society Studies.

Schnettler, S. (2009). A structured overview of 50 years of small-world research. *Social Networks*, 31(3), 165–178.

Seippel, O. (2007). Sports in Civil Society: Networks, Social Capital and Influence. *European Sociological Review*, 24(1), 69-80. doi: 10.1093/esr/jcm035

Szabó, M. (2004): Globális civil tiltakozások, globális civil társadalom és tiltakozási kultúra. In: *Jogelméleti Szemle* (1) <http://jesz.ajk.elte.hu/szabo17.html>

Szántó, Z., és Tóth István, G. (1993). A társadalmi hálózatok elemzése. *Társadalom és gazdaság*(1), 30-55.

Török, M. (2004). Magyarországi civil szervezetek informatikai szempontból releváns részének informatikai és egyéb kommunikációs jellemzői. Kutatási Jelentés: NIOK Alapítvány

Vigh, E. (2011). Definition of the Civil Defense of Rights as a Profession. *De Iurisprudencia et iure publico*, V.(1).

Wasserman, S., és Faust, K. (1994). *Social Network Analysis. Methods and Applications*: Cambridge University Press.

Weisbrod, A. B. (1988). *The Nonprofit Economy*. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.

FÜGGELÉK

1. Interjúalanyok és elemzett honlapok

Amnesty International Magyarország (AI)	www.amnesty.hu
Autonómia Alapítvány	www.autonomia.hu
CFCF - Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyermeknek Alapítvány	www.cfcf.hu
Diákközéletért Alapítvány	www.diakjog.hu
EMLA	www.emla.hu
Értelmi Fogyatékossgal Élők és Segítőik Országos Érdekvédelmi Szövetsége (ÉFOÉSZ)	www.efoesz.hu
FATIME - Feminista Társadalmi Munkacsoport	www.fatime.hu
HHRF - Magyar Emberi Jogok Alapítvány	www.hhrf.org/hhrf
Ifjúsági Közélet Fejlesztéséért Alapítvány (IKF)	www.ikf.ngo.hu
INDOK - Emberi Jogi Információs és Dokumentációs Központ Alapítvány	www.indok.hu
Jogismeret Alapítvány	www.jogismeret.hu
Kendermag Egyesület	www.kendermag.hu
Kiáltás az Életért Egyesület	www.valsagterhesseg.org
Közéleti Roma Nők Egyesülete	-
Magyar Helsinki Bizottság	www.helsinki.hu
Magyar Nők Szövetsége	www.noszovetseg.hu
Magyar Prostitúáltak Érdekvédelmi Egyesülete (Országos Szövetsége)	www.prostitualtak.hu
Magyar Vakok és Gyengénlátók Országos Szövetsége (MVGYOSZ)	www.mvgyosz.hu
Magyarországi Roma Parlament	http://www.romnet.hu/bemutat/romaparl.html
Martin Luther King Egyesület	-
Menedék Migránsokat Segítő Egyesület	www.menedek.hu
MODE - Magyarországi Diákönkormányzatok Egyesülete	www.e-mode.hu
Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége (MEOSZ)	www.meosz.hu
Nagycsaládok Országos Egyesülete (NOE)	www.noe.hu
NaNE - Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen Egyesület	www.nane.hu
NEKI - Másság Alapítvány: Nemzeti Etnikai és Kisebbségi Jogvédő Iroda	www.neki.hu
Nemzeti Jogvédő Alapítvány (NJA)	www.nja.hu
Országos Fogyasztóvédelmi Egyesület (OFE)	www.ofe.hu
Prostitúció Nélküli Magyarországiért Mozgalom	hc.netstudio.hu/hc/jogok/prostitutio/ls6.htm
Reflex Környezetvédő Egyesület	www.reflex.gyor.hu
Roma Polgárjogi Alapítvány (RPA)	www.rpa.ingyenweb.hu
Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége (SINOSZ)	www.sinosz.hu
Társadalmi Konföderáció	www.civilia.hu
Társadalmi Unió	-
Társaság a Szabadságjogokért (TASZ)	www.tasz.hu
Tudatos Vásárlók Egyesülete (TVE)	www.tve.hu
Védegylet	www.vedegylet.hu

2. A sajtóban jogvédőként vagy jogvédelemmel kapcsolatos szövegkörnyezetben leggyakrabban megjelent 42 szervezet 2006-ban (ABC sorrend, vastag: interjúalany, dőlt: interjút elutasító)

Alba Kör
Amnesty International
Artisjus
Audiovizuális Művek Szerzői Jogait Védő Közcélú Alapítvánnyal (ASVA)
Autonómia Alapítvány
Civilek a Békéért (CaB)
Fauna Egyesület
<i>Fogyasztóvédelmi Egyesületek Országos Szövetsége (FEOSZ)</i>
Fogyatékos Emberek Szövetségének Tanácsa (FESZT)
Független Jogász Fórum
Greenpeace
<i>Habeas Corpus Munkacsoport</i>
<i>Háttér Társaság a Melegekért</i>
Humanista Mozgalom
Jászsági Roma Polgárjogi Szervezet
Kendermag Egyesület
Kézenfogva Alapítvány
Lehet Más a Világ Hálózat
Létminimum Alatt Élők Társasága (LÉT)
Levegő Munkacsoport (LMCS)
Magyar Emberi Jogok Alapítvány (HHRF)
Magyar Helsinki Bizottság
Magyar Prostituáltak Országos Szövetsége / Érdekvédelmi Egyesülete
Magyar Vakok és Gyengénlátók Országos Szövetsége (MVGYOSZ)
Magyarországi Roma Parlament
<i>Magyarországi Szülők Országos Egyesülete (MSZOE)</i>
Magyarországi Tartalomszolgáltatók Egyesülete (MTE)
Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége (MEOSZ)
Nagycsaládosok Országos Egyesülete (NOE)
NaNe - Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen Egyesület
NEKI - Másság Alapítvány - Nemzeti Etnikai és Kisebbségi Jogvédő Iroda
Nemzeti Jogvédő Alapítvány
Nyilvánosság Klub
Október 23. Bizottság Az Ember Jogaiért (Civil Jogász Bizottság)
Országos Fogyasztóvédelmi Egyesület (OFE)
Roma Polgárjogi Alapítvány (RPA)
Roma Sajtóközpont Közhasznú Egyesület
Társaság a Szabadságjogokért (TASZ)
Tudatos Vásárlók Egyesülete (TVE)
Utca Embere Hálózat
Védegyelet
WWF Magyarország

3. Interjú elutasító vagy elérhetetlen szervezetek

ALFA Szövetség	www.alfaszovetseg.hu
Fogyasztóvédelmi Egyesületek Országos Szövetsége(FEOSZ)	www.feosz.hu
Habeas Corpus	www.habeascorpus.hu
Háttér Társaság a Melegekért	www.hatter.hu
Magyar Szülők Országos Egyesülete (MSZOE)	www.mszo.hu
Rácsok Alapítvány	www.racsok.hu

Az interjú elutasító, illetve nem megtalálható szervezetek honlapjait elemeztük.¹⁸

4. A jogvédők, a nem jogvédő civilek és a nem civilek aránya a legalább 10 szereplős modulokban a teljes hálózatban

		nem civil	civil	jogvédő	
1	N	3	6	1	10
	%	30,0%	60,0%	10,0%	100,0%
2	N	1	22	2	25
	%	4,0%	88,0%	8,0%	100,0%
3	N	35	8	1	44
	%	79,5%	18,2%	2,3%	100,0%
4	N	15	24	12	51
	%	29,4%	47,1%	23,5%	100,0%
5	N	74	62	21	157
	%	47,1%	39,5%	13,4%	100,0%
6	N	20	66	32	118
	%	16,9%	55,9%	27,1%	100,0%
7	N	11	31	6	48
	%	22,9%	64,6%	12,5%	100,0%
8	N	3	60	5	68
	%	4,4%	88,2%	7,4%	100,0%
összes	N	162	279	80	521
	%	31,1%	53,6%	15,4%	100,0%

¹⁸ Ez alól a Habeas Corpus munkacsoport képez kivételt, mivel honlapja nem frissült a kutatást megelőző két évben. A szervezet működtet egy projekt-honlapot, azonban csupán ennek az elemzése a kutatás szempontjából új információval nem szolgált.

5. A jogvédők, a nem jogvédő civilek és a nem civilek aránya a legalább 10 szereplős modulokban a tranzakciók hálózatában

		nem civil	civil	jogvédő	
1	N	2	25	3	30
	%	6,7%	83,3%	10,0%	100,0%
2	N	5	8	1	14
	%	35,7%	57,1%	7,1%	100,0%
3	N	15	10	1	26
	%	57,7%	38,5%	3,8%	100,0%
4	N	7	9	4	20
	%	35,0%	45,0%	20,0%	100,0%
5	N	28	13	8	49
	%	57,1%	26,5%	16,3%	100,0%
6	N	37	21	8	66
	%	56,1%	31,8%	12,1%	100,0%
7	N	13	16	9	38
	%	34,2%	42,1%	23,7%	100,0%
8	N	8	7	5	20
	%	40,0%	35,0%	25,0%	100,0%
9	N	29	26	23	78
	%	37,2%	33,3%	29,5%	100,0%
10	N	7	27	6	40
	%	17,5%	67,5%	15,0%	100,0%
összes	N	151	162	68	381
	%	39,6%	42,5%	17,8%	100,0%

Miszlivetz Ferenc és az ISES Kutatócsoportja (2012) *Kreatív városok és fenntarthatóság*.

Javaslatok a Duna-stratégia megvalósítására Nyugat-Pannónia példáján.

ISES Könyvek, Kőszeg–Szombathely: Institute for Social and European Studies – Savaria University Press.

Az elmúlt év december harmadikán a kőszegi Európa Házban mutatták be Miszlivetz Ferenc, Márkus Eszter és az ISES kutatóinak közös munkáját *Kreatív városok és fenntarthatóság* címmel, majd idén február 18-án a Budapesti Corvinus Egyetemen rendeztek a könyv fővárosi bemutatója kapcsán workshopot. A téma fontosságára utal, hogy a kötetet olyan neves személyiségek méltatták, mint Réthelyi Miklós, a Magyar UNESCO Bizottság elnöke, Dale A. Martin, a Siemens magyarországi elnök-vezérigazgatója, Kerekes Sándor, a BCE Környezettudományi Intézetének igazgatója, Korompai Attila, a BCE Gazdálkodástudományi Karának docense, valamint Trautmann László, az egyetem Gazdálkodástudományi Karának dékánja.

A munka ahhoz az immár lassan két évtizedes kezdeményezéshez kötődik, amelynek célja egy szellemi műhely létrehozása a Kőszeg–Szombathely-tengelyen. E tudásközpont, intézményi keretet teremtve, hozzájárulhat a közép-kelet-európai országok szorosabb együttműködéséhez, együtt gondolkodásához, valamint a régió fejlesztéséhez is. A Kőszegen 1994-ben létrehozott Társadalomtudományok és Európa-tanulmányok Intézete (*Institute for Social and European Studies, ISES*) jelenleg a Corvinus Egyetemmel közösen angol nyelvű Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok MA, valamint Kulturális Örökség Menedzsment posztgraduális képzésnek és egy Nemzetközi Nyári Egyetemnek ad helyet. Ennek az intézménynek az oktatói, hallgatói, valamint helyi szakemberek (Bariska István szenior, a Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltárának nyugalmazott igazgatója, Bakó Béla és Takács Zsolt, az ISES oktatói, Szász Iza, az ISES munkatársa, valamint Katona Linda és Manga Ádám) jegyzik a kötet második részét, amelynek témája a Kőszeg–Szombathely-térség történelmi-környezeti bemutatása. A kötet első része, amelynek társszerzője Márkus Eszter közgazdász, a címben szereplő kreativitás és fenntarthatóság mérésére a későbbiekben alkalmazható úgynevezett KRAFT-index elméleti alapjait mutatja be.

A könyv két része egymáshoz lazábban kapcsolódik, de egyelőre nem is volt a kutatók célja egy minden részletre kiterjedő és átfogó, teljes mélységű elemzés. Inkább gondolatébresztő, sőt, provokatív műnek kell e munkát tekintenünk – ahogyan ez a budapesti bemutaton többször is elhangzott –, olyan szellemi alapanyag, amely egy későbbi Kőszeg–Szombathely régiós fejlesztési stratégia elméleti alapját képezheti. Ez a stratégia akár a 2011-ben elfogadott, és a címben is említett Duna-stratégia részeként is létrejöhetne, amelyre az EU már forrásokat biztosít, de egyelőre kevés konkrét projekt született e források jobb kihasználására.

Több, egymástól eddig távolinak hitt fogalmat kísérel meg a sokszínű szerzői gárda itt egy koncepcióba sűríteni: a kreativitás, a településfejlesztés, a városfejlődés, a versenyképesség, a környezeti fenntarthatóság, a humán tőke és kapcsolathálók témaköreit, amelyekkel a határtudományok (építészet, várostervezés, városszociológia, településföldrajz, szociológia) foglalkoznak ugyan, de az egyes kérdésköröknek önmagukban is akkora irodalmuk van, amelyeket igazi kihívás egy kisebb terjedelmű műben összefogni. A könyv mögött álló nagyobb szabású elképzelés célja az lenne, hogy ezt a sok

---

¹ Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola

szempontból félreeső régiót visszakapcsolja nemcsak Magyarország, hanem a szomszédos osztrák és szlovák területek szellemi-kulturális-tudományos vérkeringésébe. Ennek szellemi alapzataként szolgálhatna a kötetben több helyen is említett *Jövőegyetem*, amely – a korábbi elképzelések szerint az összes nyugat-magyarországi egyetem integrációjával megvalósuló Pannon Egyetemként – kiindulópontja lehetne egy nagyobb, Béccsel, Pozsonnyal, Gráccal, Mariborral és Eisenstadttal kiépítendő egyetemi együttműködésnek, s ahol a jelenleginél gyakorlatorientáltabb, a versenyszférával szorosabban összekapcsolt képzés folya (206–208).

A *fenntarthatóság fogalmát* többféleképpen meg lehet közelíteni, a könyv előszavában ezek közül a Brutland-bizottság 1987-es definícióját találjuk „A fenntartható fejlődés olyan fejlődés, amely kielégíti a jelen generáció szükségleteit anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő generáció esélyeit arra, hogy ők is kielégíthessék szükségleteiket” (7). Ahogyan azonban Gaál Zoltán, a Pannon Egyetem professzora, az előszó szerzője is rámutat az idézetet követő bekezdésben, ez az általános megfogalmazás nem ad túl kézzelfogható támpontot az egyes aktorok számára, hogyan is bontsák le ezeket az általános irányelveket a konkrét cselekvés szintjére. Egyes hazai ökológusok, társadalomtudósok (Vida Gábor, Takács-Sánta András, Lányi András) nem is elégednek meg a fenntarthatóságnak ezzel a „lazább” értelmezésével. Nézetük szerint a kapitalista rendszer állandó növekedésre ösztönző hozzáállása, a haladásba vetett töretlen hit a jelenlegi fejlettségi szinten már nem egyeztethető össze a bioszféra egyensúlyának fenntartásával. Az úgynevezett Jevons-paradoxon utal arra a jelenségre, amely szerint a zöld technológiák fokozottabb alkalmazása hosszú távon nem éri el a kívánt hatást, mert a gazdasági szereplők és az egyének is egyre nagyobb mennyiséget fogyasztanak a költségkímélőbb, energiatakarékosabb termékekből is (ezáltal például a személygépkocsik száma folyamatosan nő, így hiába a környezetbarát autók, a környezetterhelés végeredményben nem csökken).

Az ökológusok szerint ezért mind a társadalom, mind a gazdaság, mind a környezet szféráiban lassításra, a fogyasztás mérséklésére lenne szükség, ugyanakkor ezek a fogalmak a közgazdaságtani szótárban még mindig tabunak számítanak. Jó példa erre a bemutatott könyv is, amely a fenntarthatóságot egyfajta versenyképességet növelő lehetőségként értelmezi. A kétféle megközelítés szintézise nem elképzelhetetlen: több hazai építész, köztük például Ertsey Attila is az úgynevezett szelíd technológia híve: ez nem jelent lemondást a modern eszközök használatáról és a kényelemről, mivel alapos energiaszükségleti és energiatermelési számítások alapján egy ház vagy akár egy teljes kistérség is fenntarthatóvá tehető. Ilyen konkrét számítás és terv készült például már a Dörögdi-medencéről² vagy az Alpokalja kistérségről³ is. Eszerint a fenntarthatóságot minden dimenzió mentén el kell érni: a térség vagy város energiafelhasználásában, a vízellátásban és a szennyvízkezelésben, a közlekedésben, illetve a hulladékkezelésben is. Ha ez nem sikerül, fenntarthatósági deficit keletkezik. Az egyenleget környezetkímélő technológiák alkalmazásával, a nagy központi elosztói hálózatokról való lekapcsolódással lehet javítani. Ilyen technológiák a passzív vagy autonóm házak, a napkollektor, a szélérőmű, a talaj hőjét kihasználó hőszivattyú, a bioszolár- vagy biogázerőművek.

A könyv második részének VII. fejezete – a K+F potenciálokhoz kapcsolódva – több olyan helyi vállalkozást mutat be, amelyek termékei hozzájárulhatnak egy-egy régió fenntartható energiafogyasztásához: ilyen az Őrszentpéteren előállított Solo-duo elektromos autó és Moveo összehajtható elektromos robogó; a Harrer-féle napkollektor, melyet egy szombathelyi cég

2 A projekt rövid leírásait lásd itt: <http://www.ktk-ces.hu/vasarhelyi.pdf> és itt: http://www.ff3.hu/progbem_res.php?id=27

3 A projekt anyagai elérhetőek itt: http://fenntarthato.hu/epites/Members/megyo/archiv-mp/aut-kisterseg-phare/index_html/?searchterm=alpokalja%20kist%C3%A9rs%C3%A9g. A teljes tanulmány pedig itt: http://www.foek.hu/fenntarthato_nagy_fajlok/orszagos_ajanlas.pdf

fejlesztett ki; valamint egy olyan üzem Mosonmagyaróváron, amely műanyag hulladékból állít elő energiatermelésre alkalmas olajat. (164–165)

A könyv első részében Miszlivetz Ferenc és Márkus Eszter ismerteti a KRAFT-index elméleti alapjait s indokolja bevezetésének szükségességét. A KRAFT (kreatív város, fenntartható vidék) ezek szerint egy „olyan komplex mutató, amely együttesen jelzi a városok és vidéki környezetük fejlődési tendenciáit, hálózatosodásukat, fontosabb szereplőik együttműködési készségét és [...] kreativitásuk potenciálját, valamint a szereplők szinergiájából fakadó belső energiákat és lehetőségeket” (11). Az index tehát három dimenzióban vizsgál egy adott térséget: a) mennyire tud új tudást létrehozni (kreativitási- és innovációs potenciál); b) mekkora benne az összekapcsoltság, a kapcsolati és társadalmi tőke (hálózati potenciál); c) mennyire megtartható hosszútávon is az egész térségi teljesítmény, illetve mennyire környezetkárosító a kibocsátás (fenntarthatósági potenciál).

A mérőszám-tervezet újdonsága, hogy egy térség kreativitásból fakadó lehetőségeit összekapcsolja a környezeti fenntarthatósággal, és mindezt időbeli dimenzióba helyezi. A kreativitáson, Richard Florida nyomán, elsősorban a kreatív munkaerő, a kreatív osztály meglétét értik az adott térségben. Egy olyan – mérnökökből, kutatókból, tudósokból, művészekből, üzleti-pénzügyi, egészségügyi, oktatási szakemberekből álló – társadalmi tudáspotenciál kiépítésére gondolnak, amelynek révén az adott térség képes az új tudás létrehozására, felhalmozására, terjesztésére, s így a kistérség gazdasági fejlődésének fellendítésére. Emellett fontos a fejlesztések bázisául szolgáló „kreatív környezet” megléte, amelynek egyik alappillére lehetne a kutatóhelyek, a vállalati, a civil és az egyetemi szféra új típusú együttműködése a már korábban is említett *Jövőegyetem* keretei közt. Ez az intézmény mintegy a *Kreatív város – fenntartható vidék* koncepció „agya”. Ennek egyik kiindulópontja lehetett volna a Nyugat-magyarországi Egyetem Társadalomtudományok, Nemzetközi és Európa-tanulmányok Intézete, amelyet a közelmúltig Miszlivetz Ferenc vezetett. Jelenlegi potenciális szellemi bázisának pedig a korábban már bemutatott kőszegi ISES tekinthető. A vállalati és az önkormányzati szféra bekapcsolására is jó példával szolgál a könyv, hiszen a szerzők megnyerték maguknak a zöld technológiák előállításában élenjáró Siemens, valamint a Kőszegi Önkormányzat támogatását is. Azaz a könyvben említett új típusú partnerségi kapcsolatok, a hármass hélix-modell (a vállalati szféra, az egyetemek és kutatóintézetek és az önkormányzatok összekapcsolódása) megvalósítása nem tűnik elképzelhetetlennek a vizsgált Szombathely–Kőszeg-régióban.

Fontos a térségekben rejlő rejtett lehetőségek felismerése és kihasználása (erre utal a potenciál szó használata), a területi tőke jobb kiaknázása és a puha tényezők alaposabb feltárása, ugyanis ezek nem mindig szembetűnőek. Puha tényezőkön épp azt kell érteni, hogy ez a megközelítésmód figyelembe kívánja venni a kemény gazdasági mutatókon (GDP, foglalkoztatottság, egy főre jutó adómenyiség) túl a térségben a társadalom nyitottságát, kockázatvállalását, a kreatív ipar arányát, az életminőség (*well-being*) tényezőit, az értékrend, a szokások elemeit (például a szereplők közti együttműködési készséget), a korrupciót, az összekapcsoltságot és a hálózatosodást (az intézmények közti PPP-együttműködések), a közbizalom szintjét, a civil aktivitást és természetesen a fenntarthatósággal kapcsolatban alkalmazott szakpolitikák meglétét, mennyiségét. Mint a felsorolás is mutatja, az index nagyon sokféle, sokirányú elemből tevődik össze, ez pedig felveti az eredmények szintézisének nehézségét, s akár az áttekinthetőség rovására is mehet.

A koncepció másik új eleme a területi tőke fogalmának bevezetése. A szerzők, Putnamot idézve, használják a szociológiából jól ismert társadalmi tőke fogalmát, a beágyazottságot (de ezt már nem a granovetteri értelemben: az egyes cégek kapcsolathálózati sűrűségét értik ezen), a humán tőkét (emberkincs értelemben), a politikai tőkét (ezt pontosabban nem fejtik ki). A területi tőke mindezeket együtt jelenti egy adott térségi szintre vetítve, figyelembe véve a tájban rejlő konkrét fizikai

adottságokat, a kulturális örökséget és a tradíciókat is. Kőszeg esetében a kulturális örökségi dimenzió különösen erős; egyik rejtett potenciálnak pedig a határrégiós elhelyezkedés tekinthető, ugyanis a határon átnyúló együttműködések, kapcsolatok nem jelennek meg a nemzeti statisztikákban. További lehetőségként említik a szerzők Kőszeg számára az ellenurbanizációs tendenciákat. Az új technológiák egyre inkább lehetővé teszik a nagyvároson kívüli munkavégzést, s egy olyan ízlésbeli eltolódás is jelentkezik, amely a nem nagyvárosi, mégis urbánus életmódot részesíti előnyben. Ezek a folyamatok a 12 ezres lakosságú kisvárost a korábbinál kedvezőbb helyzetbe hozhatják.

Az első rész másik tartalmi egysége a használatban lévő város- és országindexeket, valamint az EU-s területfejlesztési politikákat mutatja be. Ezek az indexek általában 8-10 indikátor segítségével mérik a városok egy-egy kiemelt aspektusát: kreativitását, környezettudatosságát („zöld város”), befektetőbarát voltát, versenyképességét, élhetőségét, fenntarthatóságát. Érdekes ellentmondást tár fel az európai zöld város index (EGCI): az egy főre eső GDP és az index értéke pozitívan korrelál, amit azzal magyaráznak, hogy a gazdagabb városok (jellemzően a skandináv országokban) jobban megengedhetik maguknak a fenntartható technológiák kialakítását (azaz a közép-kelet-európai városok ebből a szempontból rosszul teljesítenek az indexben). Ez az összefüggés egyben rámutat a korábban már ismertetett zöld vagy szelíd technológiák alkalmazásának jelenlegi legfőbb akadályára is: telepítésük hatalmas költséggel jár, amely, az ellenzők szerint, sok esetben még hosszú működési idő után sem hozza be az árát. Ugyanakkor azt is megmutatja az index, hogy a kisebb városoknak, amilyen Kőszeg is, jobb az esélyük a kedvező országindex helyezésre, mivel például CO₂-kibocsátásuk alacsonyabb, mint a nagyvárosoké.

A KRAFT-megközelítés harmadik lényeges pontja a város és vidékének harmonikus egységként való kezelése. Ennek részei a hálózatosodás, a térségi együttműködések különféle fajtái lehetnek. Az index integráltan szeretné bemutatni a város és környezete teljesítményét, hiszen város és vidéke egymásra utaltságuk okán másképp nem is vizsgálhatók. A szerzők nézete szerint a város és térsége, egy-egy *stakeholder*ként képes győz-győz játszmát folytatni, azaz a város nem a vidéki erőforrások (munkaerő, fejlesztési és beruházási források) elszívójaként jelenhet meg. A sikeres kistérségi szinten megvalósuló, alapvetően gazdasági együttműködésre adnak jó példát az északolasz *industrial district*ek. Ezek hasonló profilú, ám területileg szétszórtabb kisvállalkozások olyan érdekszövetségei, lazább tömörülései, amelyek egy-egy specializált terméket (faipari áruk, kerámiák) állítanak elő, ezeket közösen fejlesztik, és így összefogva sikeresen tudnak kilépni a globális piacra. Ezek adaptálása ugyanakkor más nemzeti piacokra nem járt sikerrel, ugyanis működésük titka az olasz településfejlődési és birtokszerkezeti viszonyokban keresendő (lásd ehhez Kuczi 2000: 99–102).

A fentebb ismertetett elképzeléssel szemben az érem másik oldala a globális városverseny felerősödése napjainkban, melyre maga a könyv is utal a 46–47. oldalakon, a *Városok új szerepe* alfejezetben. Saskia Sassen (2005) globális városokról írott gondolataival összhangban, a könyv ismerteti a nagyvárosok szerepének a jelenben zajló felértékelődését. Sassen szerint egy új várostípus emelkedett ki a posztmodern korszakban, amely önálló, nemzetek felett álló entitás, s melynek kapcsolatai már nem a saját országával, hanem a többi globális várossal a legerősebbek. Ezek a globális városok a nemzetközi gazdaság új parancsnoki helyei. „Nem kérdés, a 21. század a városok évszázada lesz” – olvashatjuk a 47. oldalon. De mi lehet ebben a globális versenyben egy kisváros szerepe? Abban a városversenyben, amely napjainkban egyre felerősödve folyik a „helyek piacán”, s melynek célja, hogy a város rákerülhessen a „globális radar képernyőjére”,⁴ azaz valamilyen ismertetőjeggyel, „trademark”-kal, „brand”-del kiemelkedhessen a többi közül. A városok versenyképességének – ez a könyvben szereplő potenciálnak megfelelő,

⁴ Márkus Eszter Charles Landry megfogalmazását idézi, szintén a 47. oldalon.

egyelőre döntően a városszociológiában alkalmazott kifejezés – olyan mérőszámai vannak, mint az egy főre jutó GDP, a foglalkoztatottsági ráta, az aktív korúak aránya, az iparűzési adó, az adóköteles személyi jövedelemadó egy főre jutó értéke, vagy a vállalatok egy főre jutó társasági adóalapja (Baráth–Szépvölgyi 2009: 153–154). Sajnos a kötetből nem derül ki, hogy ezeknek a mutatóknak az alapján Szombathely és Kőszeg hogyan teljesít, azaz honnan kéne a fejlesztést elindítani.

Ezek a versenyfolyamatok hazánkban is zajlanak. Ahogy Szirmai Viktória egy 2009-es tanulmánykötetben megállapítja (Szirmai 2009: 280), a hazai városok közt a küzdelem a fejlesztési forrásokért, az információkért, a hatalomért, a centrumfunkciókért mind a 1990 előtt, mind az azóta eltelt időben erőteljesen jelen volt és van, pusztán a mögötte álló ideológia változott meg. A szintén Szirmai Viktória által vezetett, a hazai városok versenyképességét vizsgáló, 2005-ben elvégzett kutatás eredményei szerint ma még nem zajlott le alapvető paradigmaváltás a hazai lakosság szemléletmódjában a városfejlesztéssel kapcsolatban (a kutatás kilenc hazai nagyvárosi térségből vett, mintegy 5300 fős mintán dolgozott). A lakosok nem ismerik még fel, hogy a városfejlesztésben a civil részvétel, az érintett lakosság bevonása a döntésekbe, a térségi együttműködés, valamint a természeti környezet védelme alapvető, sőt, a versenyképességet növelő tényezők lehetnek (Szirmai 2009: 283). Éppen ennek a mentalitásnak a megváltoztatása a bemutatott könyv egyik fő célkitűzése, kérdéses azonban az, hogy erre a nagyszabású koncepcióra a hazai lakosságban mekkora a fogadókészség, bár az az azóta eltelt nyolc év és a válság bizonyára hozott magával hozzáállásbeli változásokat is.

A könyv második felében az ISES kutatócsoportja áttekinti Kőszeg és Szombathely infrastrukturális, közlekedési, egészségügyi, oktatási, rekreációs, turizmussal és kreatív iparral kapcsolatos adottságait, s azonosítja a fejlesztések lehetséges célpontjait. Bariska István történelmi összefoglalójából megtudhatjuk, hogy az 1328-ban városi rangot nyert település, Kőszeg, már a török háborúk alatt európai hírnevet szerzett magának 1532-es sikeres helytállásával. Ez volt a település első „brand”-je. A 15–17. században, mintegy 200 évig, Alsó-Ausztriához tartozott a város, amely ekkor nyerte el még ma is a fő vonzerejét jelentő polgári arculatát. A trianoni területváltozások, majd a kommunista hatalomátvétel azonban mintegy megpecsételték sorsát, és a hajdan virágzó város peremhelyzetbe került. Túlságosan polgárinak tartott társadalmát lefejezték, intézményeitől megfosztották, 1954-ben járási székhelyi funkcióját elvették. Helyzetét nehezítette, hogy 1967-ig a határsávhoz tartozott, ahova útlevél nélkül belépni sem lehetett. A szocialista településpolitika, például az 1971-es Országos Településfejlesztési Koncepció a települések több mint felét, köztük Kőszegét is, a nem fejlesztendőkhöz sorolta, s így számukra forrást sem juttatott, ezért sok korszerűsítés itt is elmaradt. További problémát jelent, hogy mind a két város megközelítése igencsak nehézkes, az autópálya elkerüli őket, Kőszegét vonattal elérni pedig csak szombathelyi átszállással lehetséges. Korábbi közvetlen vasúti összeköttetését Ausztriával még 1951-ben megszüntették, a kilencvenes években még a síneket is felszedték. A régióban megvalósuló együttműködést nehezítheti Kőszeg és Szombathely a történelem során mindig is hullámzó viszonya. Kőszeg korábban virágzó iskolaváros volt (gondoljunk Ottlik művére), s bár ez a szellemi folytonosság 1948 után szintén megszakadt, de épp a kulturális potenciál újjáélesztésére jelent példát a könyvet is elkészítő ISES intézménye. Ahogy a szerzők a 87. oldalon említik, Kőszeg esetében az infrastrukturális fejlesztéseken túl, felmerül az „élettel telítés” problémája is.

Mégis mitől lehet ezt a több szempontból jelenleg hátrányos helyzetű, alapvetően azonban kedvező földrajzi elhelyezkedésű régiót egy jövőbeli nagyszabású fejlesztés kiindulópontjának tekinteni? Az ISES kutatócsoportja szerint a megoldás az áttérés a versenyorientált szemléletről a hálózatosodás alapján épülő kohézió elvére. A szerzők nézete az, hogy ebben a városban is rejlik annyi szellemi-kulturális vonzerő, amely hálózati csomóponttá teheti; e perspektíva ugyan nem

kecsget villámgyors növekedéssel, de cserébe kíméli a környezetet. A térségbe való beruházás lehetőséget teremtene a kelet-közép-európai régió jobb bekapcsolására a centrum térségekbe, az „európai pentagon keleti irányú kiterjesztésére” (85), így csökkentve a centrum és a periféria közötti szakadékot.

A könyv további része már kevésbé elméleti, a kőszegi és szombathelyi látványosságokat, természeti és kulturális értékeket, és egyéb infrastrukturális elemeket (utak, vasutak, vízellátás) mutatja be. Kiderül az ismertetőből, hogy sok helyen lenne szükség a leromlott állapotú utak, vasúti sínek, elhanyagolt műemlékek (a kőszegi zsinagóga állapota különösen elszomorító!) felújítására. Sajnos azonban a legtöbb tervezett újítás jelentős fejlesztési pénzeket igényelne. Ugyanakkor olvashatunk a térségben már sikeresen működő kulturális eseményekről is, mint amilyen az országszerte ismert Savaria Történelmi Karnevál, a Kőszegi Ostromnapok, a Kőszegi Szüret, vagy egy szép hagyomány, a friss szőlőhajtások bemutatása és a hajtások rajzának rögzítése az 1740 óta vezetett Szőlő Jövésnek Könyvébe.

Összegzésképpen elmondható, hogy egy nagyszabású és gondolatébresztő anyagot vehet kézbe az olvasó, mely azonban a szerzők bevallása szerint sem tekinthető egy véglegesen kidolgozott koncepciónak. A könyv – melyet az 1994 óta az egyetemi és térségi tudományos könyvkiadásban igen aktív Savaria University Press jelentetett meg – külalakja igényes, a borító és a betűtípus is esztétikus. Sajnos az ábrák helyenként nehezen olvashatók, és egyes táblázatok angol nyelven szerepelnek a mellékletben. Talán a térképrészleteket, illetőleg a képeket szerencsésebb lett volna – a jobb áttekinthetőség kedvéért – színesben nyomtatni. Helyenként szívesen olvastam volna részletesebben például Ebenezer Howard izgalmas Garden City elképzeléséről, vagy a magyar–osztrák határt átívelő, már működő régiós együttműködésekéről. Érdekesnek tartanék konkrét ötleteteket a leírt koncepciók megvalósíthatóságával, cselekvési szintre való lebontásával kapcsolatban – ennek bemutatása minden bizonnyal a további kutatások feladata lesz.

HIVATKOZÁSOK

- Baráth G. – Szépvölgyi Á. (2009) A versenyképesség – elméleti hátterek. In: Szirmai V. (szerk.) *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői*. Pécs: Dialóg-Campus (151–155).
- Kuczi T. (2000) *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Replika Kör.
- Sassen, S. (2005) *The Global City: Introducing a concept*. *Brown Journal of World Affairs*. 9, 2, 27–43. Hozzáférhető: <http://www.saskiasassen.com/PDFs/publications/The-Global-City-Brown.pdf> (letöltve: 2013-03-08)
- Szirmai V. (2009) Hogyan lehetnek a magyar nagyvárostérségek versenyképesebbek? In: Szirmai V. (szerk.) *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői*. Pécs: Dialóg-Campus (271–288).

CSATÁRI BÁLINT¹

A KUTATÓ ÉS ALKOTÁSA

Kovács Imre (2012) *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum.

Alkat és mű. Először ezt a címet akartam adni ennek az írásnak. Ugyanazt, amelyet Füzi László, a *Forrás* főszerkesztője adott hajdan a Németh Lászlóról írt monográfiájának. Hiszen a bemutatásra szánt kötet esetében is inkább ezen utóbbi címpárosítást érzem az igazinak. Egy szakmájáért, hivatásáért, országáért, annak társadalmáért, vidékéért maximális felelősséget érző és tanúsító, szorgalmas és elkötelezett, markáns elveket valló kutató alkotása ez a könyv, amelyben a szerző alkatának és a kézbe vehető, elolvasható műnek az egysége érvényesül. Egy széles látókörű, nagy formátumú tudós alkotása ez a kötet, amellyel – szerzője szinte megszámlálhatatlanul sok aggodalma dacára – használni szeretne. Különösen fontos cél ez, amikor sokak szerint jelentős intellektuális és tudományos eredménydeficitet érzékelünk nap mint nap a mai magyar politikai, szakmai és tudományos közéletben is.

A szerzőt több mint két évtizede ismerem. Először a jó szándékú és a maguk módján sikeres PHARE vidék-pályázatoknál bábáskodtunk együtt, azt gondolván, hogy lesz mód és lehetőség arra, hogy vidékeink a már akkor is eredményesnek mondható európai jó gyakorlatokat átvegyék. Aztán a vidéki kultúra-gazdaság új elméletét megíró Christopher Ray-vel vitáztunk nagyot bő évtizede együtt, az Ő kecskeméti látogatáskor, érzékelve, hogy ott – Európában – már megint egy olyan újabb vidéktudományi paradigma van kialakulóban. Bevezetésének pedig itthon csak akkor lehet esélye, ha már az ott korábban bejárt vidékfejlesztési lépcsőket itt is megjárjuk. Együtt voltunk szakmai látogatáson Európa legsikeresebb rurális fejlesztéssel bíró országában, Finnországban. Kísérletet tettünk a magyar vidék mára már egyértelműen gettósodónak nevezhető roma világának valóban nagyigényű, mondhatni igazi megoldáskereső kutatására is, de végül – a tervünkkel együtt – szabályszerűen kidobtak bennünket a minisztériumból. (A probléma persze az azóta eltelt fél évtized alatt csak fokozódott.)

Mindezeket a személyesebb megjegyzéseket azért fontos elmondanom, hogy jelezzem: nem tudom elfogultság nélkül bemutatni ezt a könyvet. Mert szerzője alkatának és művének ismeretében vállalni (remélem, mondhatom az olvasóval együtt többes számban: vállalunk) kell az elfogultságot. Leginkább azért, mert ez egyúttal a magyar vidék jövőjéért hitet tevő, szorgos, dolgos, tehetséges, széles látókörű, hatni akaró kutató és kutatóhelye iránti elkötelezettséget és elfogultságot is jelenti. Akik és amelyek nélkül, teljes meggyőződéssel vallom: nem lesz semmilyen kedvező tervszerű beavatkozás és változás a magyar vidékeken.

Nézzük tehát rendre, hogy melyek a bemutatásra kerülő mű azon értékei, amelyek ezt a számomra egyértelműen nemes és fontos célt szolgálják.

---

¹ Geográfus, a földrajztudomány kandidátusa, a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat elnöke.

Az első közülük kétségtelenül a kitűzött tudományos célok és a könyvben használt fogalmak egyértelmű, szebben mondva kristálytiszta, igényes megfogalmazása. A – már csak e két dolog miatt is – bátor szelleműnek nevezhető könyv a jelenhez szól a jelenről, ami nálunk nem igazán divat. Itt inkább a múlton divat merengeni, vagy akár a régmúlt: annak vidéki idilljéről vagy éppen súlyos és megdöbbentő kritikáiról. Olyanokról, mint amilyenekről a szerzőnek és munkatársainak egyik korábban megjelent, igencsak leleplező tartalmú könyve szól.

A második nagy érték a kötet szerzőjének a vidéktudományos szintézisre való törekvése. Az olvasó részese lehet egy gondolatgazdag és bonyolult építkezésnek, melynek dolgai, minősége és mértéktartó mivolta, részletesen megtárgyalt és elemzett vidéki ügyeink, sőt teendőink valóságos tárházává, – „szellemi épületévé” állnak össze. Valóban, mint Kovách Imre is utal rá, csak a környezet és a vidéki közösségek „szobái” hiányoznak e képzeletbeli épületből. Bár azt vitatom kicsit, hogy ezek kevésbé fontosak a vidéki szerkezeti változások megértéséhez, leginkább azért, mert az egyik nem tárgyalta elem a jövő lehetséges új – nemcsak vidéki – erőforrásait jelentheti, míg a másik – a vidéki közösségek esetleges újraépülése – szerintem erősen visszahathat a teljes vidéki változásrendszerre.

A harmadik kiemelésre kívánczó érték, hogy a könyv egyáltalán nem a sokszor emlegetett elefántcsont-toronyba zárkózott kutató munkája. Kovách Imre, a magyar vidéket és a világot járó, határozott véleménnyel, kiforrott szemlélettel, alapos módszertani felvértezéssel bíró társadalomtudós, aki szinte mindenütt megfordult Európában, ahonnan vidéktudományos ismereteket hozhatott haza. S a könyv alapján – ajánlva figyelmükbe a 11-13. oldal erről szóló leírásait és azok későbbi bibliográfiai hivatkozásait is – valóban az európai-, illetve a közép- és kelet-európai változásokhoz szorosan illeszkedve bontakozik ki, hogy milyen is valójában *A vidék az ezredfordulón*.

A negyedik, e sorban az utolsó kiemelendő értéke a kötetnek (pontosabban persze szerzőjének): maximális nyitottsága a különböző vidékkel foglalkozó tudományterületek nemzetközi és hazai szerzőinek munkássága iránt. Több mint 220 magyar szerzőre hivatkozik a könyv, pontosan, korrekten. Vagyis ha egy – a fejét vidékkutatásra adó – fiatal doktorandusz el akar indulni ma kis hazánkban errefelé, akkor számára ez az utolsó 37 oldal a kötet végén páratlan értéket jelent. S itt kell hozzátennem, hogy a szerző nemcsak egyszerűen citálja az egyes műveket, hanem a témáját és szakmáját illetően hozzá közelebb álló személyiségek munkásságához nagyon fontos és pontos megjegyzéseket is fűz. Példának okáért: „Aligha tévedünk, ha Erdei paraszttal, parasztsággal foglalkozó műveinek nyelvi és egyéb elszigeteltségét *a nemzetközi tudományosság veszteségeként értékeljük*” (179). Hozzáteszem, hogy ezt az állítását Huszár Tibor legújabb, a közelmúltban megjelent monográfiája Erdei Ferencről sokoldalúan alátámasztja. Vagy egy másik szép példa: „Kovács Teréz (2006) akadémiai doktori értekezése nagy gonddal írja le a parasztság századokon átvonuló alakváltozásait, és műve *alapforrás* a „paraszt” fogalomváltozásainak a megértéséhez” (180).

Az általánosan kiemelt értékek után tekintsük át nagyon röviden a könyv főbb fejezeteit, megengedve azt, hogy a recenzens a saját ízlése szerint választhasson közülük kiemelésre néhány fontos dolgot. Ahogy az *„alkat és a mű”* kínálja.

Nagyon bonyolult feladat végigrágnia magát az embernek az első nagy elméleti-definíciós fejezeten; magam is többször nekiveselkedtem. Mondtam is az első benyomásaim után a szerzőnek telefonon: túl „sűrű a textus”. E fejezetben Kovách Imre is küzd azzal, amivel valamennyien: nagyon sok – Nyugat-Európában, az Európai Unióban – az angol vagy a francia nyelvben egyértelmű tartalommal és következetesen használt tudományos és vidékfejlesztési alapfogalomnak egyszerűen nincs magyar

megfelelője. Rosszmájúan megjegyezhetném, hogy a hatalom embereinek, a politikai elitnek ez talán nagyon is jó, mert így azt érthetnek akár a vidékfogalom alatt, ami az ő sajátos felfogásuknak vagy éppen hatalmi céljaiknak megfelelő. Csak egy példa: a könyv világosan rögzíti, hogy a „termelés politikai gazdaságtanának a helyére a fogyasztás politikai gazdaságtana került” (19), s ennek nyomán az „új politikai gazdaságtanból” következő vidéki változások: a városiak kitelepülése, a fenntarthatóság, a rurális szegénység, vagy akár a *gender*kutatások váltak a vidéktudományok új terrénumaivá, úgy – mint a szerző maga is írja –, hogy e kutatások bizonyos fejlesztési orientációja is megmaradt.

S ez utóbbiból kiindulva rendre számos, jogosan aggodalmas állítást fejt ki a kötetben a szerző. Csak egyetlen példa, melyet ez a mondat talán jól reprezentál: „*A rurális imázsok megteremtőinek hatalma van a vidékfejlesztés felett.*” (30)

Gyakran éreztem úgy e fejezet olvasásakor, hogy hiányzik a „fordító”. S nemcsak az iménti nyelvi-szókészleti problémára utalok itt, hanem arra is, hogy hazánkban szinte teljesen hiányzik egy magas műveltségű, az elvi-strukturális alapon megfogalmazott tudományos problémákra is fogékony és arra érzékenyen reagálni tudó vidéktervező-fejlesztő menedzserréteg. Akik igényesen nyitottak lennének az e fejezetben bemutatott és elemzett nagy problémákra, s akik megkísérelnék azokat megérteni és „lefordítani” – akár a vidéki értelmiség (ha van még egyáltalán ilyen), akár az igényesebb gyakorlati szakemberek számára. Erről a fontos diszkrpanciáról többször szól a szerző, ám kellően óvatos is a „*teoretikus káosz okozta vákuumból*” kivezető tudományos állásfoglalások megfogalmazásával (szerintem is helyeselhetően). S azzal is egyetérthetünk, ami mellett a voksát leteszi, sőt ettől válik igazán izgalmassá a könyv: a szerző felvállalja a vidéki változások sokféleségének („*hibriditásának*”) a bemutatását, s elemzési stratégiaként a multi-dimenzionalitást választja fő vezérelvének. Ez a vizsgált tér és a tematika sokoldalúságára egyaránt vonatkozik.

S persze nemcsak a vidékteóriák között beszél a szerző a káoszról, hanem a mindenre kiható vidékimázs-teremtés kapcsán is, amikor azt írja: „*a rendszerváltás környékén a virtuális tér csaknem üressé vált*”. Majd így folytatja: „miután a posztmodern nem rendelkezik a vidékről a vidék számára használható imázskészlettel”, hát feltöltötték ezt a teret egy rakás régi és néhány új – jórész idillikus – klisével. Ez az új összeállítású, a könyv 35. oldalán részletesen bemutatott, gyakran sajátosan magyar vidékimázs-készlet jelenik meg a tömegkommunikációban is, s válik nagy részben a terület- és vidékfejlesztési források lokalizálásának eszközévé. A *diszkurzív verseny* – ahogy Kovách Imre szellemesen definiálja – azóta is, tehát a rendszerváltozás óta zajlik. Közben a vidékeink (a szó valódi, táji, kisvárosi, falusi, tanyai értelmében és „többes számban”) elértéktelenednek, elszegényednek, gettósodnak, a területi különbségek növekednek, a város–vidék kapcsolatok szétesnek, folytatódik a dezurbanizáció és a vidék exodusa, elöregedése, elnéptelenedése.

Ez utóbbi két témáról olvashatunk bővebben is a következő, „Város és falu” c. fejezetben. A mondanivaló lényege, a szerző remek – bár a vidékeinkre igen jellemző – szóhasználatát kölcsönözve: „*a társadalom- és településstruktúra aszinkron változásában*” van. S bár valóban találunk pozitív folyamatokat is, bizonyos új értékeknek vidékeinken való megjelenésekor, vagy amikor a városiak kiköltözésével „*a vidékiség újabb variációi*” jönnek létre, a legnagyobb és leghangolóbb változás mégiscsak az, hogy a magyar falvak negyedének-ötödének társadalma „*egy modernitás előtti korba süllyed vissza*”. E fejezet végén a szerző vállalja a korábban említett „fordító” szerepét is, amikor azt írja: „*A mi régióinkban nem elégséges az Európai Unió fejlesztési rendszereinek honosítása*” – így a fejlesztésnek a településszerkezet hármasszátatúságát figyelembe veendő új modellje (város, új vidék, depressziós vidék) és annak az adott körülmények között alkalmazható demokratikus kontrollja vár megvalósításra. Bizony, egyetérték a szerzővel: Úgy legyen! – ahogy régen mondták a falumban, ahol felnőttem.

A mezőgazdaságról és a vidéki társadalom változásairól szóló fejezetek egy valóságos két részes, gazdasági–társadalmi (és egyúttal magyar vidéki) dráma részei. E dráma több színből álló első felvonását – hogy egy blaszfémiát használjak: a szereplők sajátos módon történő kiiktatásával – 1992–93-ban írták. S tulajdonképpen e színműnek azóta sincs vége. A tömeges elszegényedés, sőt hozzátehető az éhezés, valóban tragikus dolog egy olyan országban, amelyik ilyen élelemtermelési adottságokkal rendelkezik. S talán igaza van Kovách Imrének, mikor óvatosan fogalmazva a közbizalom helyreállításától és az okosan megfogalmazott új vidéki értékek mentén megszerveződő hálózatoktól vár kedvező változást.

A hatalomról szóló fejezet, bár ugyancsak igen olvasmányos rész, számomra sokkal nehezebben volt megemészthető, mint az előbbiek. Világosan szól ugyan arról, hogy a hatalom hogyan lép be a projektvezérelt terület- és vidékfejlesztési rendszerbe, hogyan igyekszik legitimálni magát a különböző pályázati eljárásokon keresztül. Tudjuk azt is, hogy a bürokratikus elit milyen erősen képes eltorzítani a legnemesebb vidékfejlesztői, kutatói, tervezői ajánlásokat vagy vidéki vállalkozói és civil kezdeményezéseket. Egy tőmondatban összefoglalva: „*A projekt hatalma a résztvevők felett*” – olvasható a 151. oldalon. Ami persze nagyrészt a „nem tudásból”, vagy „résztudásból” fakad. De még mennyire, tehetjük hozzá. S nekem az a sajnálatos gyanúm, hogy az új projektosztály tagjai, a helyi elit messze erősebbek annál, minthogy a vidéki civil társadalom megerősödésével sikerüljön az állami protekcionizmus kiterjesztésének vagy az állam egyének feletti hatalmának visszaszorítása – ahogy az a 168–169. oldalon olvasható.

Az utolsó nagy fejezet „*A magyar társadalom paraszttalanításáról*” szól. Ez olyan remekül sikerült része a könyvnek, hogy nincs elég bátorságom szólni róla, bár igyekeztem alaposan elolvasni. Nem vagyok ugyanis szociológus, csupán két nagy múltú, jó nevű, redemptus nagykunsági paraszt-polgár család második generációs értelmiségi sarja. Azaz áttételesen magam vagyok az egyik alanya ennek a furcsa nevű folyamatnak. Apósom még valóságosan és egész életében túrkevei parasztember volt. Három éve halt meg, őt tehát az élők sorából való távozása „paraszttalanította”. Felmenőimet a kuláklisra kerülésük. Jogos tehát arról polemizálnunk, mint a könyv is teszi, hogy míg a modern társadalmak hatékonyan kapcsolták össze megújulásukat a paraszti-vidéki tradíciókkal, addig nálunk ez többször is erősen megtört, sőt, sikertelen maradt. De én azért titkon remélem, hogy lesznek még sikeres „*utóparasztok*” hazánkban is.

Zárógondolatok. Huszonkét éve, az MTA egyik intézetének kutatójaként lehetőségem volt egy egyhetes szakmai tanulmány- és előadói útra meghívni azóta a világ egyik leghíresebbé vált angol faluföldrajzosát, a *Journal of Rural Studies* folyóiratot megalapító Paul Cloke-ot. Útjáról kérésünkre rövid, de igen érdekes beszámolót készített, amelyben a mi akkori átalakulásunkról a következőket írja:² „Anélkül, hogy kisebbiteném azokat az előnyöket és azt a szabadságot, amely az elmúlt évtizedek Kelet-Európájára jellemző merev, hatalmaskodó, centralista politika szétrombolása nyomán keletkezhet, az a benyomásom, hogy Magyarország sorsának eme történelmi fordulópontján potenciális veszélyt jelentene a szabadpiaci gazdaság modelljének kritika nélküli, általános átvétele. Magyarországon a falusi térségek helyi társadalmi sokkal jobban függenek az agrárszférától, mint Britanniában”.

Majd a vidék fejlesztését megalapozó kutatásokat illetően, de az alakuló új önkormányzatok tervezéséhez is kapcsolhatóan a következőképpen folytatja: „A helyi önkormányzatok számára nélkülözhetetlen egy jól képzett szakemberekből álló tervezőgárda. Feladatuk olyan elfogulatlan módszerek kidolgozása lenne, amely egyszerre segítené a térbeli és a társadalmi

---

² Cloke, P. J. (1990) Társadalom és vidékiség. *Valóság* 6. (79-83).

esélyegyenlőséget. A tervezőknek demokratikusan felelősségre vonhatóknak kellene lenniük, de hatáskörük révén felül kell, hogy tudjanak emelkedni a helyi politikai küzdelmeken az átfogóbb feladatok végrehajtása érdekében. A tervezés szükségessége mellett elengedhetetlen, hogy a helyi önkormányzat a környezetében zajló változásokról részletes, hitelesen megkutatott információkkal rendelkezzen. Az elméleti kutatóknak nem csupán az alapfeltételeket kell megkapniuk a rurális térségek átalakulásával kapcsolatos változások magyarázatához, megbízást kell, hogy kapjanak az ezzel összefüggő szociális, gazdasági és kulturális problémák új megoldási lehetőségeinek és az azt kivitelezni képes mechanizmusoknak a kidolgozására is. Más szóval: a rurális térségek kutatása egyszerre kell, hogy előremutató és leíró jellegű, a jövőt és a múltat egyaránt vizsgáló legyen, a kitűzött céljaiért elkötelezetten küzdjön, de az érintettek érdekeit tekintve technikailag maradjon elfogulatlan”. Szerintem az ismertetett könyv maximálisan teljesíti ezeket a kívánalmakat.

Cloke végül így folytatja: „A kisebbség, a virágzó vállalkozások haszonélvezői meggazdagszanak. De hogyan biztosítható, hogy a rurális térségek lakóinak nagy többsége ne csak alkotórésze legyen az új rendszernek, hanem képes legyen a szabad piacra való áttérés feltételeiből következő kizsákmányolásnak is elejét venni? Ezek olyan kulcskérdések, amelyeket az egy hétig ott tartózkodó, futó látogató is feltehet, de amelyekre csak a magyarok válaszolhatnak”.

Kovács Imre könyvében – két évtized múltán – végre komolyan feltette ezeket a kulcskérdéseket. S a válaszai is hitelesek, pontosak. Köszönet illeti ezért. További kérdés: lesznek-e „fordítók”, akik továbbviszik az üzeneteit. És eljutnak-e azokhoz, akik az új paradigmák alapján szeretnék, ahol csak lehet, megújítani és felzárkóztatni a magyar vidéket.

MILYEN A JÓ EGÉSZSÉGÜGY?

Gulácsi László (szerk.) (2012) *Egészség-gazdaságtan és technológiaelemzés. Az egészség-gazdaságtani döntéstől a klinikai és finanszírozási döntéshozatalig*. Budapest: Medicina.

Milyen a jó és hatékony egészségügy? Hogyan lehet a szűkös erőforrásokat úgy elosztani az egészségügyben, hogy a lehető legnagyobb egészségnyereséget érjük el? Milyen mutatók mentén állapítható meg, hogy az egészségügyi ágazat mennyire hatékonyan működik? Milyen döntések szükségesek új egészségügyi technológiák alkalmazhatóságának mérlegelésekor? Az ezekre és hasonló kérdésekre adandó válaszok általános érdeklődésre tarthatnak számot nem csak a társadalomtudományokkal foglalkozók, hanem a társadalmi kérdések iránt érdeklődő laikus olvasók körében is. A 2012-ben a Medicina könyvkiadónál megjelent kötet részben ennek az igénynek megfelelő hiánypótló mű. Másrészt, a cseppet sem titkolt cél egy a szakmabeli olvasók számára készült tankönyv létrehozása volt, mely a 2005-ös – szintén Gulácsi által szerkesztett – *Egészség-gazdaságtan* című könyv újragondolt, kibővített változata.

Ebben a recenzióban céloom nem elsősorban a könyv egészség-gazdaságtani szakemberek számára való ismertetése, inkább a szociológus és a társadalomtudományok iránt érdeklődő laikus olvasó számára kívánom bemutatni, azokra a felvetésekre fókuszálva, melyek számunkra is továbbgondolásra érdemesek. Az egészség-gazdaságtani perspektíva alapvetően eltér a szociológiai megközelítéstől, azáltal, hogy gazdasági rendszerként írja le a szociológus számára inkább strukturálisan, intézményesen, vagy a mikroszintű kapcsolatok elemzésével megragadott egészségügyi rendszert. Az egészség-gazdasági megközelítés a szociológus számára olykor kissé technokratikus és merev, de mindenképpen érdekes szempontokat hozhat be a szociológiai elemzésbe is.

A kötetten átívelő analógia szerint az orvos és az egészségpolitikus munkája a következőképpen állítható párhuzamba:

„A jó orvos az, aki a beteg egészségét tekinti fő célkitűzésének, és a meglévő tudományos bizonyítékokat, a bizonyítékon alapuló gyakorlatot alkalmazza képessége és tudása szerint. A jó egészségpolitikai döntéshozó az, aki a lakosság egészségét tekinti fő célkitűzésének, és a népegészségügy és az egészség-gazdaságtan által nyújtott, meglévő tudást alkalmazza képességei és a tudása szerint. Ahogy a jó orvos értékeli az előírt kezelés hatását, a jó egészségpolitikai döntéshozó értékeli az alkalmazott egészségügyi stratégiáknak a lakosság egészségére kifejtett hatásait.” (29.)

Ennek megfelelően a bizonyítékokon alapuló orvoslás (*evidence-based medicine*) mellett megvalósítható a bizonyítékokon alapuló egészségpolitika (*evidence-based policy*) is. Ebben az analógiában a kutatóorvos szerepének megfelelő személy az egészségközgazdász, aki nem az egyes betegségben alkalmazandó leghatékonyabb gyógyító eljárást, hanem a népegészségügyi szinten meghatározható legtöbb egészségnyereséggel járó egészségpolitikai intézkedéseket határozza meg.

---

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

Minél szűkösebbek a gazdasági lehetőségek, annál nagyobb szükség van arra, hogy a prioritási listák megalkotásakor tudományos, objektív bizonyítékokra lehessen támaszkodni.

Ilyen megközelítést kíván meg a Tallinni Karta (2008) – egy a WHO Európai Régiója által életre hívott tagállami megállapodás – is, mely az aláírókat az egészségügyi rendszereik hatékonyabbá tételére szólítja fel:

„Az egészségügyi minisztériumoknak elő kell segíteniük az egészségügyi megfontolások beemelését valamennyi politikába, támogatniuk kell mindenszektorban azok hatékony megvalósítását, maximalizálva az egészség-nyereséget. Az egészségügyi rendszer teljesítményének értékelése és figyelemmel kísérése, az érintett felekkel való kiegyensúlyozott együttműködés a kormányzás minden szintjén alapvető fontosságú az átláthatóság és az elszámoltathatóság elősegítése szempontjából”. (Tallini Karta 2008)

Az egészségügyi rendszerek hatékony működtetését nagymértékben megnehezíti, hogy az újabb és újabb eljárások megjelenésével és a társadalom öregedésével párhuzamosan az egészségügyi ellátás költségei is folyamatosan és számottevően növekednek. A paradox helyzet tehát az, hogy Magyarországon csökkenő (vagy legalábbis semmiképpen nem növekvő) forrásból kellene egy mind költségesebb egészségügyi rendszert működtetni, ha a hatékonysági szintet fenn akarjuk tartani.

Az egészség-gazdaságtan, mint diszciplína célja tehát a fent említett bizonyítékokat és eszközöket szolgáltatni a felelős egészségpolitika számára. Az egészség-gazdaságtan, definíciója alapján *„egy alkalmazott tudomány, amely fókuszában az egészségügy és egészségügyi ellátás kereslete és kínálata (pl. költségek, ellátórendszer), inputjai (pl. humánerőforrás, egészségügyi technológia), outputjai és outcome-jai (pl. egészség-nyereség) állnak. Segítségével értékelni lehet – sok egyéb mellett – az egészségpolitikai beavatkozások hatékonyságát, az erőforrások hatékony felhasználását az optimális forrásallokáció érdekében, az egészségre ható tényezők szerepét, az ellátás minőségét.”* (Egészségpolitikai fogalomtár é. n.)

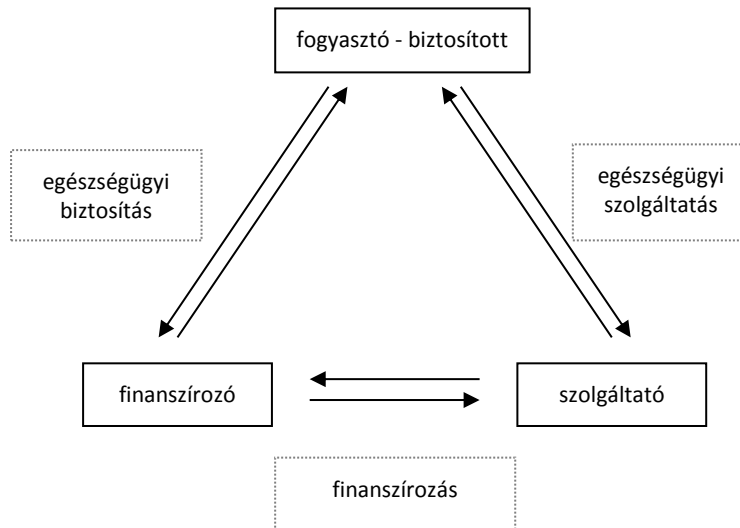
Az egészség-gazdaságtan itt olvasható definíciójából, valamint a könyv elején található szakirodalmi szöszedetből, amely az angol és az annak megfelelő magyar kifejezést párba állítva közli, könnyedén felismerhető, hogy ez a nálunk meglehetősen fiatal diszciplína angolszász gyökerű. Az angolszász hagyománynak megfelelően a megközelítés rendkívül pragmatikus és eredmény orientált. Az egészség-gazdaságtani megközelítésnek egyik legalapvetőbb kiindulópontja, hogy az egészségügyi intézkedéseket nem az egyes egyének, hanem a népegészségügy szintjén tekinti. A népegészségügyi egészségnyereség mértékének meghatározásához pedig különböző standardizált számítási módszereket alkalmaz, amely lehetővé teszik az időbeni és az országok közötti összehasonlítást.

A könyv első fejezete (szerző: Gulácsi) ismerteti az olvasókkal az egészség-gazdaságtan, mint diszciplína kiindulópontjait és az abban használt klasszikusnak tekinthető mutatókat, mint az egészségügyi ellátásra fordított költségek és születéskor várható élettartam hányadosa, vagy újabban a funkcióvesztéssel korrigált életév (DALY) mutatója. A szerző azonban felhívja a figyelmet arra is, hogy ezek a mutatók nem elég finom mérőszámok ahhoz, hogy a döntéshozókat egyértelműen segítsék az adott ellátórendszer egészség optimalizációjában, ehhez komplexebb mutatókra van szükség. Az egészségügyi ellátás minőségének mindhárom pillérét –a hatékonyságot, a biztonságot és betegek tapasztalatait– mérő mutatókat figyelembe kell venni ahhoz, hogy az elemzések eredményei érvényesek és megbízhatóak legyenek.

Az egészségügyi ellátás mint piac sajátosságait mutatja be a második fejezet. Az egészségügyi ellátások piaca ugyanis különbözik más gazdasági javaknak, a mikroökonómiából ismert tökéletesen versenyző piacától.²

Az egészségügyi ellátást piacként leíró elemzés számára annak három szereplője lényeges: a fogyasztó (egyszerűség kedvéért nevezhetjük betegnek, bár nem mindig beteg a szó köznapri értelmében), a finanszírozó (vevő) és a szolgáltató (az orvosok és az egészségügyi személyzet más tagjai). Ezek viszonyát a könyvből kölcsönzött ábra szemlélteti:

Ábra: Az egészségügyi rendszerek szereplői

Gulácsi részletesen elemzi azt a tényt, hogy az egészségügyi ellátás piacán számos olyan tényező van, amely a keresletet és a kínálatot befolyásolja. Először is: az egészségügyi ellátás hasznosságát nem maga az ellátás adja, hanem az, hogy az ellátás helyreállítja vagy javítja az egészségi állapotot. Magyarán nem az az értékes valakinek, hogy elvégeznek rajta egy műtétet, hanem az, hogy ennek következtében az egészsége helyreáll; értéke az egészségnek van és nem a beavatkozásnak.

Az egészségügyi ellátás piacán is fontos különbséget tenni szükséglet, igény és kereslet között. Minden olyan szolgáltatás, amely lehetővé tesz az egészségi állapotromlás elkerülését vagy javítását, alkalmas szükséglet kielégítésére. Az egészségügyi technológia fejlődésével – ez az utóbbi évtizedekben egy folyamatos tendencia – fokozatosan növekszik a szükséglet. A szükségletnek azonban csak egy része jelentkezik igényként, s megjegyzésre érdemes: az, hogy milyen mértékben jelentkezik ez az igény, az számos szociokulturális, demográfiai és egyéb tényező következménye, melyről a fejezetben nem esik szó.

Igényről tehát akkor beszélhetünk, ha a betegben megfogalmazódik a szándék, hogy igénybe vegye a szolgáltatást, keresletről pedig csak akkor van szó, ha a beteg ténylegesen ki is elégíti ezt az igényt. Ez is számos tényezőtől függ: gazdasági, szociális és pszichológiai okai is lehetnek annak, hogyha egy beteg szüksége ellenére nem keresi fel orvosát, vagy nem veti alá magát orvosi beavatkozásnak. Ez utóbbi kérdés ugyan – annak más jellegű megközelítéséből adódóan – nem témája a kötetnek, de szociológusként érdemesnek tartom továbbgondolásra.

² Összehasonlításként, a tökéletesen kompetitív piac legfontosabb jellemzői: 1. a fogyasztó fizeti a termék teljes árát, ergo érzékenyen reagál az árváltozásokra; 2. cél a profitmaximalizálás; 3. nagyszámú vevő és eladó tevékenykedik, versenyhelyzetet eredményezve; 4. a különböző vállalatok azonos termékei helyettesíthetők egymással; 5. nincsenek a piacra való be- és kilépésnek korlátai; 6. szereplők teljes informáltságban hoznak döntéseket; 7. a termék mennyiségének növekedésével nem csökken az előállítás költsége.

A szerző ismerteti azt a jól ismert jelenséget is, hogy a tökéletesen versenyző piaccal ellentétben erre a „piacra” információs aszimmetriajellemző, azaz mind a fogyasztó-biztosított, mind a szolgáltató és a finanszírozó eltérő típusú, szintű és mennyiségű információval rendelkezik. A szerző Kornaira hivatkozva (Kornai–Eggleston 2001) rávilágít, hogy az információ a fogyasztó és szolgáltató viszonyában egyedi mintázatú, mivel az egészségügyi információ átadása nem minden esetben jelenik meg tudásként a fogyasztónál: *„Az orvos vagy általánosabban, a szolgáltató által nyújtott információ, az nem feltétlenül eredményezne nagyobb tudást. Ez történhet azért, mert a betegnek túl bonyolult lenne feldolgozni a kapott információkat, de az is gyakori, hogy az orvos nem szeretné fölöslegesen felzaklatni, vagy megzavarni a páciensét.”* (42. oldal)

Én ezt az értelmezést kissé leegyszerűsítőnek tartom. Nem tagadva azt, hogy az orvosi tudás mélységében nem átadható a pácienst számára, a beteg/fogyasztó számára is átadható információ mértéke sokszor a megfogalmazás mikéntjén múlik és megfelelő orvos-beteg kommunikációval ez az információs aszimmetria –bár meg nem szüntethető, de –csökkenthető. Másrészt az információ-deficit a beteg oldalán is változik az információ szerzés új formáinak mind szélesebb elterjedésével (internetes egészségügyi tájékoztató), azáltal, hogy a fogyasztók egyre szélesebb csoportja számára elérhetővé válnak információk az őt érintő egészségügyi szolgáltatások tárházáról. Természetesen ezen információk nagyrészt nem szelektáltak, másrészt nem térnek ki a finanszírozó terheire. A beteg tehát, aki a tüneteire, vagy meglévő diagnózisára keresve információkat gyűjt a világhálón, sokszor nem tudhatja, hogy ezen információk közül melyek a relevánsak és érvényesek, illetve, hogy hogyan történik ezek finanszírozása a magyar egészségügyi rendszerben. Ez újabb dilemmát teremt a fogyasztó– szolgáltató – finanszírozó hármában. Ebben a hármában egyébként a fogyasztó, azaz a beteg, az aki a legkiszolgáltatottabb, hiszen mind a szolgáltatóval, mind a finanszírozóval szembeni viszonyában a másik fél van a domináns pozícióban. A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben (Losonczi 1986) tehát nem csak a mikroszinten van jelen, hanem nagyon is meghatározza a makroszintű alárendeltség.

A könyv természetesen nem csak a fogyasztót és szolgáltató közötti információs aszimmetriára tér ki, hanem a biztosító–biztosított közötti viszonyra is. Arra tehát, hogy a saját egészségi állapotát a biztosított ismeri a legjobban, melyet bizonyos egészségbiztosítási rendszerekben érdekében áll a biztosító előtt titkolni. A biztosítónak pedig az az érdeke, hogy olyan betegeket biztosítson, akik a legkevesebbet fogják a szolgáltatást igénybe venni („lefölözés”). Gulácsi az egészségbiztosítást meghatározó információs aszimmetria elemzéséhez bevezeti a használt autók piacának analógiáját. Rámutat, hogy miféle torzulások várhatóak, ha úgy kezeljük ezt a piacot, mintha egy tökéletesen versenyző piac lenne. Egy másik sajátosság, a kínálat indukálta kereslet problémája, tehát amikor az orvos (mint a megbízó, azaz beteg ügynöke) saját érdekeinek kielégítése érdekében kihasználva a betegek információs deficitjét, és azt a helyzetet, hogy ő ad neki tanácsot és szolgáltatást egyszerre, olyan keresletre bírja rá a fogyasztót/beteget, amire nem feltétlenül lenne igénye. Ezzel a témával kapcsolatban a könyv hiányossága, hogy a hálapénz indukálta kereslet a hazai sajátosságát semmilyen módon nem köti össze az amúgy szorosan kapcsolható témával.

A fejezet lezárásaként, a fenti problémák egy részének kezelésére Gulácsi az állami beavatkozás szerepét hangsúlyozza.

A könyv harmadik fejezetében az egészség-gazdaságtanban használt tudományos bizonyítékok szerepét és fajtáit mutatják be a szerzők (Brodzky és Gulácsi). A tudományos alapú orvoslás (*evidence-based medicine*) eredményei nyilvánvalóan nem egy az egyben alkalmazhatók a népegészségügyi szinten működő egészség-gazdaságtani megfontolások számára, de azok kiindulópontját adják. Éppen ezért bemutatásra kerülnek a randomizált kontrollált klinikai vizsgálatok, a nem randomizált epidemiológiai vizsgálatok, a metaanalízisek, valamint a gyakran használt adatbázisok.

A negyedik és az ötödik fejezet az egészség-gazdaságtani elemzések a költség és a hatékonyság meghatározásának módjait mutatja be. A negyedik fejezet a hatékonysággal foglalkozik, méghozzá azzal, hogy népegészségügyi szinten milyen mutatók használhatók fel a hatékonyság mérésére. Ebben a fejezetben a felhasználó, a beteg szempontjai kerülnek bemutatásra. Az élethossz mellett egyre inkább előtérbe kerülnek az egyén és az állampolgárok életminőségének a vizsgálatai és az ennek mérésére képes indikátorok kidolgozása. A fejezet szerzője, Péntek Márta, rámutat, hogy az egészségnyereség meghatározásakor alapvető kérdés, hogy milyen értéket tulajdonítanak ezeknek a hasznoknak az emberek. Az életminőség mutató az egészség-gazdaságtani szakember számára egy tudományosan megalapozott, standardizált, megbízható, megismételhetően megmérhető, érvényes (valid) indikátor, melynek egyszerűbb és összetettebb fajtái is léteznek. A fejezet különböző módszereket mutat be erre (például időalku módszer, standard játszma, *Quality of Well-being* skála, *Health Utility Index*). A fejezet végén a QALY, az életminőséggel korrigált életév mutatót, a pillanatnyilag legelterjedtebb mérőeszközt ismerteti a szerző, melynek lényege, hogy az életminőség és az élethossz-nyereség kombinációjából alkották meg. Szociológusként elgondolkodtatóak az életminőségnek ezen standardizált, általánosítható, indexszerűen meghatározott módszerei. A szociológiában használt számos mérési módszerhez hasonlóan, – mint például az attitűdmérés– itt is felvetődik az általánosíthatóság és a kultúra és kontextus független standardizálás lehetőségének dilemmája.

Az ötödik fejezet a költségszámítás módszereivel foglalkozik, bemutatva a költségkategóriákat és fajtákat. A szerzők (Gulácsi–Boncz–Baji–Péntek) rámutatnak arra a lényeges szempontra, hogy az egészség-gazdaságtani elemzések ideális esetben a társadalom szempontjából történnek, tehát mind a nyereség, mind a költség e széles perspektívában kerül meghatározásra, azaz magukba foglalják az egészségügy összes releváns szereplőjének szempontjait. Előfordul azonban, amikor szűkebb látókörű az elemzés, mondjuk az egészségügyi költségvetés szempontú, ilyenkor könnyen előfordulhat, hogy míg e szempontból az elemzés pozitív eredményt hoz, addig más szempontból, így például az egyes betegcsoportok számára ugyanez kedvezőtlen kimenetelű. A szociológus szemmel ez egy lényeges kitétel az egészségügyi finanszírozás tekintetében, mely komoly társadalmi dilemmákat vet fel továbbgondolásra.

A szerzők úgy vélik az elemzési módszerek lehetővé teszik olyan egészségpolitikai döntések meghatározását, amellyel a rendelkezésre álló erőforrások felhasználásával a társadalom egészségi állapota a lehető legnagyobb mértékben fejlődik. A korábbi fejezetben bemutatott indexek alkalmazása azt sugalmazza, hogy valóban megállapíthatóak olyan mérőszámok, amelyek azt mérhetik, hogy mikor a legegészségesebb a társadalom. Ha ez valóban így van, akkor tényleg megvalósítható lenne a tudományos alapú egészségpolitika.

A hátralévő hat fejezet az egészség-gazdaságtani elemzések különböző fajtáival ismerteti meg az olvasót. A hatodik fejezet egy általánosabb megközelítést kínál, majd az ezt követő fejezetek már a laikus olvasó számára nehezebben követhető elemzési technikákat mutatnak be: költségvetési hatáselemzés, egészség-gazdaságtani modellezés, Bayes-féle megbízhatósági elmélet, túlélési analízis, diszkrét kiválasztási modell és Conjoint analízis. Ezek az elemzési módszerek különböző technikákat alkalmazva próbálnak különböző szempontú és mind precízebb eredményeket adni a fent bemutatott alapkérdésre.

A tudományos alapú egészségpolitikai döntéshozás lehetősége az ezredfordulón jelent meg az angolszász szakirodalomban, ahol a tudomány-alapú orvoslás kiterjesztéseként képzelték el a tudományos tényeken alapuló egészségpolitikai és egészség-gazdaságtani döntések meghozását. Ezen döntések meghozatalának az alapjait jelentenék az egészség-gazdaságtani elemzések, amelyek – reményeik szerint – kerek pereg kimutathatják, hogy költség és hatékonyság tekintetében, mely egészségpolitikai beavatkozása legkívánatosabb. Az egyéni-klinikai evidenciák szintjéről a népegészségügyi-

egészségpolitikai szintre való elmozdulás azonban nem maradt kritika nélkül (Dobrow –Goel–Upshur 2004, Lin–Gibson 2003). A kritikusok szerint az egészségpolitika szintje sokkal kiszámíthatatlanabb, változóbb és komplexebb annál, hogy ezt az tudományelméleti átemelést az egyéni-klinikai szintről problémamentesen meg lehetne valósítani. Nem nehéz belátni, hogy a társadalmi, politikai és gazdasági környezet nagyban befolyásolja, hogy mit tekintünk bizonyítéknak egy adott politikai döntés mellett való elköteleződés során, és hogy a meglévő tudományos eredményeket hogyan interpretáljuk, alkalmazzuk.

A tudományos bizonyítékokon alapuló egészségpolitikát ért kritika ellenére az egészség-gazdaságtan mint diszciplína nagyon sok lényeges, az egészségügyet érintő kérdést igyekszik értelmezni és megválaszolni közgazdaságtani szempontból. Éppen ezért nem csak az egészség-gazdaságtannal foglalkozó szakemberek és hallgatók számára lehet hasznos olvasmány a bemutatott könyv, de az egészségüggyel foglalkozó szociológusok és más társadalomkutatók is új szempontú megközelítést ismerhetnek meg, mely tágíthatja látókörüket és új kérdéseket ébreszthet.

HIVATKOZÁSOK:

Dobrow, M. – Goel, V. – Upshur, R. E. G. (2004) *Evidence-based health policy: context and utilisation*. Social Science and Medicine. 58. 207–217.

Egészségpolitikai fogalomtár (é. n.) Surján Gy. – Borbás I. – Gődény S. – Juhász J. – Mihalicza P. – Pékli M. – Kincses Gy. – Varga E. (szerk.) *Egészségpolitikai fogalomtár*. Budapest: Egészségpolitikai fogalomtár. Gyógyszerészeti és Egészségügyi Minőség- és Szervezetfejlesztési Intézet Informatikai és Rendszerelemzési Főigazgatóság. Hozzáférhető: <http://fogalomtar.eski.hu/index.php/Kezd%C5%91lap> [Letöltve: 2013-03-08]

Kornai, J. – Eggleston, K. (2001) *Welfare, Choice, and Solidarity in Transition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lin, V. – Gibson, B. (szerk.) (2003) *Evidence-based Health Policy*. Problems & Possibilities. Melbourne: Oxford University Press.

Losonczy Á. (1986) *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest: Magvető.

Tallinni Karta (2008) *Tallinni Karta: egészségügyi rendszerek az egészségért és a jólétért*. WHO Európai Miniszteri Konferencia az egészségügyi rendszerekről, Tallinn, 2008. június 25-27. Hozzáférhető: https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:HGQ70X3pHikJ:www.eum.hu/nemzetkozi-kapcsolatok/who/tallinni-karta-pdf+&hl=en&gl=hu&pid=bl&srcid=ADGEESgOcFbed3kuVMHiKvneJN0nIIVaHfUyu9R4ezSOTE09jSmGzj0-nQFPUn6g-OgMvt3SiKGSYqVyaJP4ihVVKYDRZTtqGhoyWA6dUp_M4Vac0EEuY1r1o5Jh6SN34uOII5N_b6t1&sig=AHIEtbREcujud0ADBKLSkijWXi8uWSe-A [letöltve: 2013-03-07]

Barna Ildikó – Pető Andrea (2012) *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten.*

Budapest: Gondolat.

Rendhagyó vállalkozásba fogott Barna Ildikó, az ELTE Társadalomtudományi Kar Társadalomkutatások Módszertana Tanszék adjunktusa és Pető Andrea, a CEU Társadalmi nemek tanszékének docense, amikor levéltári források szisztematikus kvantitatív szociológiai feldolgozása és elemzése révén láttak neki a II. világháború utáni politikai igazságszolgáltatás, azon belül is a népbíróságok² történetének bemutatásához. Rendhagyó, hiszen ahogyan arra a szerzők a kötetük bevezetőjében is rámutatnak, egészen újszerű megközelítésnek mondható, hogy a népbíróságok történetét ne a korábbi kísérletekre jellemző egyes ügyek mikroszintű, esettanulmányyszerű elemzése vagy összefoglaló módon nyert egydimenziós leíró statisztikák révén mutassák be, hanem a meglévő aktákból történő véletlen mintavétellel kiválasztott ügyek mintájának részletes bekódolásával egy olyan adatbázishoz jussanak, amely immáron az ügyek jellemzői közötti összefüggések kimutatására, ezáltal klasszikus értelemben vett hipotézistesztelésre is alkalmas. A kutatás hozadéka tehát a kötetben az olvasók elé tárt eredményeken túl egy új típusú forrásanyag-feldolgozási, módszertani szemlélet bemutatása és akkurátus, részletesen dokumentált végrehajtása, amely mások számára iskolapéldaként használható. A nagy számban rendelkezésre álló azonos típusú társadalmi produktumok – jelen esetben népbírósági perek anyagai – közül való mintavétel, és az információk kvantifikálása lehetőséget ad olyan hipotézisek tesztelésére, amely feltevéseket eddig a történészek vagy nem is vizsgáltak, vagy nem tudtak pontos válaszokat adni. A kutatók által használt módszertani keret azonban erre most lehetőséget ad, és így bővíti azt a tudást, amely eddig a második világháborút követő népbírósági gyakorlatokról volt ismert.

Adja magát a kérdés, hogy vajon miért pont a népbíróságok történetének feldolgozását választották a szerzők kötetük témájául, illetve az alkalmazott új módszertani megközelítés tárgyául. Barna Ildikó és Pető Andrea szerint jellemző, hogy a II. világháborút követő politikai igazságszolgáltatás emlékezete és története konfliktusba, ellentmondásba keverednek egymással: más jelenik meg a közbeszédben és a közgondolkodásban, mint amit a szaktörténészek kutatásaikkal feltárnak. A népbíróságok témája ráadásul erőteljesen átpolitizált, és a közvélekedésben a mai napig tartja magát az elképzelés, miszerint a népbíróságok igazából nem a II. világháborús bűnök feltárását és az elkövetők megbüntetését szolgálták, hanem sokkal inkább politikai célokat. A szerzők éppen ezért jogi folyamatként közelítették meg a népbíróságok működését, és ezért nyúltak kvantitatív alapokon nyugvó feldolgozási apparátushoz, amelynek segítségével a lehető legobjektívebb módon tárható fel a magyarországi népbíróságok II. világháborút követő működése.

A kötet összesen öt fejezetből áll. A bevezetőt követő első fejezet a magyar népbírósági rendszer kialakulását, felépítését, jogi hátterét és működését mutatja be. A népbíróságok 1945-től kezdődő felállításakor még a hatályos, vagyis a világháború

---

¹ ELTE TáTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszék

² A népbíróságokat a második világháború során elkövetett bűncselekmények feltárásának és az elkövetők felelősségre vonásának céljából hozták létre. A recenzált könyv által közölt információk alapján elmondható, hogy 1945 januárjától kezdve országszerte több ilyen testület – köztük a vizsgált anyagok forrását jelentő Budapesti Népbíróság – és azokon belül is több népbírósági tanács működött. A tanácsot jogi képzettséggel nem rendelkező népbírák alkották, akik mellett egy szakképzett bíró segédkezett a népbírának az ítéletük meghozatalában, de csak annyiban, hogy felvázolta a jog adta lehetőségeket a döntéshez.

előtti jogszabályok adták meg a jogi keretet a működéshez, és csak fokozatosan alakult ki a népbíróság mint különálló bíróság hatáskörét szabályozó jogi keret. Ennek az áttekintő fejezetnek az a fő célja, hogy bemutassa, mennyire komplex és dinamikusan alakuló, változó jogi háttérrel működött a népbíróság intézménye. Ez egyben azt is megvilágítja, hogy mennyire nehéz egységesen kezelni és univerzális következtetéseket levonni a népbíróságok működésére vonatkozóan, vagyis valóban indokolt olyan kutatási módszer alkalmazása, amely képes ennek a komplexitásnak a dinamikus kezelésére. A fejezet nagyon fontos információkat tartalmaz a népbíróságok működéséről, és ezeknek az elemeknek az ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy a könyv későbbi, a kutatás eredményeit feldolgozó fejezeteket megértse az olvasó. Nem kis kihívást jelent ugyanakkor a legfontosabb jellemzők bemutatása, a laikus – vagy inkább nem történész – olvasók „képbe hozása”. Első olvasásra néhol el is veszhet az ember a különböző jogi szaknyelvi rövidítésekben, rendeletekre és törvényekre való utalásokban, és ez kissé megnehezíti a szöveg befogadását.

A következő kihívást a kutatás konkrét módszertanának ismertetése jelenti, amelynek leírása a kötet második fejezetében található. A kutatók fő célja az volt, hogy a kiválasztott ügyek elemzése során kapott eredmények ne csak a kiválasztott konkrét eseteket jellemezzék, hanem az így kapott megállapítások általánosíthatóak legyenek a feldolgozásra ki nem választott ügyekre is. Ez a logika a szociológusok számára ismerős, hiszen mindenféle valószínűségi mintavételnek ez az alapja. Kevésbé bevett megközelítést jelent azonban történeti források feldolgozása során. Éppen abból a célból, hogy legitimálják ezt az újfajta megközelítést, a szerzők igen részletesen és alaposan bemutatják a kiválasztás logikáját, a kiválasztás mögött megbújó módszertani feltevéseket, és magát a konkrét kiválasztási módot is. A Budapest Főváros Levéltárában fellelhető és 1945-1949 közötti ügyeket tartalmazó 22 ezer budapesti népbírósági aktából évenként 100, összesen 500 darabot választottak ki a kutatók véletlenszerűen. Bár a szerzők megjegyzik, hogy általánosítani ebből a mintából a megmaradt, vagyis a mintavétel kereténél szolgáló előbb említett akták sokaságára lehet, arról azonban nem olvashatunk, hogy milyen mértékű lehet az akták vesztesége, vagyis körülbelül hány olyan akta lehet, ami be sem kerülhetett a mintavételi keretbe, mert nem fellelhető, és hogy ennek milyen hatása lehet a levont következtetésekre.

A kiválasztott akták feldolgozása kérdőívekre hasonlító kódoló lapok, úgynevezett adatlapok segítségével történt. Az adatfelvételt nehezítette, hogy egy akta különböző szintű potenciális megfigyelési és elemzési egységeket tartalmaz. Információ gyűjthető ugyanis magáról az aktáról, az ügyről, a vádlottakról, az ügyvédekről, a vádakról, a tárgyalásokról, az ítéletekről és a beidézett tanúkról is, és az elemzések is ezeken a különböző szinteken végezhetőek el. Azt, hogy a kutatók mennyire komolyan vették a munkájukat, és hogy mennyire körültekintően akartak eljárni az adatfelvétel során jól mutatja, hogy a kiválasztott 500 akta éles feldolgozása előtt egy próbakódolás során véglegesítették a kódlapokat, valamint egy szakértői kerekasztalt is összehívtak, ahol a téma neves hazai kutatói számára prezentálták a kutatási tervüket és a kidolgozott mérőeszközöket. Manapság egészen ritkaságszámba megy ilyen szakértői kerekasztaloknak az alkalmazása, ezért is példaértékű, ahogyan a szerzők saját kutatásuk érdekében még a nagy volumenű adatfelvétel előtt kikérték a kollégák véleményét az új típusú adatfelvétellel kapcsolatban.

A kötet módszertani fejezete több bekezdésben is utal a kódolók munkájára. A kutatás irányítói a kódolókra nem egyszerű adatrögzítőként tekintettek, hanem figyelembe vették mindazokat a személyes ismereteket is, amelyekkel a kódolók a legkülönbözőbb utakon keresztül (személyes, családi történetek vagy iskolai, esetleg filmes élmények alapján) a népbíróságokról rendelkezhetnek. Újdonságszámba megy az is, hogy az egyes bekódolt aktáról minden kódolónak egy hangfájlt kellett készíteni,

amiben minden olyan további, jellemzően kvalitatív információt meg tudtak osztani a kutatókkal, amelyeket a részletesen kidolgozott kódlapok kitöltése után is fontosnak tartottak közölni. A kódolók ilyen jellegű, tulajdonképpen használhatjuk azt a kifejezést, hogy *demokratikus* bevonása a kutatásba több módon is javítja az adatok minőségét. Motivált kódolók jobb minőségű kódolást végeznek, és még ha lenne is olyan információ, amire a kódlapok nem kérdeznek rá, azt maguk a kódolók tudják rögzíteni a hangfájlokon.

A kutatás módszertanát részletező fejezet következő nagyobb egysége azzal foglalkozik, hogy a lekódolt lapokból miként építhető fel az az adatbázis, amelyet aztán elemezni lehet. Itt kerül bemutatásra, hogy miként lehetséges a különböző szintű (az ügyekre, vádlottakra, tanúkra vonatkozó) adatok megragadása. Az egész módszertani fejezetre igaz, hogy a szerzők rendkívül didaktikusan, logikusan, lépésről lépésre vezetik az olvasót a módszertani tudnivalók útján. Egyeseknek, főleg azoknak, akik szociológusként járatosak a különböző típusú kvantitatív kutatásokban, talán túl részletezőnek vagy szájbarágósnak tűnhetnek ezek az oldalak, de a szerzők jól érzékeltetik, hogy mennyi különféle, még egy szakavatott olvasó számára sem evidens problémába ütköztek, amelyeket meg kellett oldaniuk ahhoz, hogy eljussanak az elemezhető adatbázisig. Ilyen probléma volt például az, hogy egy olyan adatbázist kellett építeni, ami egyben tudta kezelni a különböző szintű megfigyelési, illetve elemzési egységeket. Hiszen információkat lehetett feljegyezni magáról az aktáról, vagyis a pererről, de a peren belül az egyes vádlottak, tanúk, sértettek demográfiai profiljáról, az ügyvédekről és a tárgyalásokról is. A fejezet egyúttal pont emiatt a már-már kézikönyvszerű leírás miatt lehet hasznos azok számára, akik a könyvvel megismerkedve maguk is szeretnének hasonló kutatást lefolytatni. Azt is figyelembe kell venni, hogy a szerzők azért is ragaszkodhattak az ilyen részletes leíráshoz, hogy eloszlassák a módszer alkalmazhatósága nyomán felmerülő kételyeket azokban, akik számára ez az eszköz még szokatlan módszer történeti források feldolgozására.

A módszertani fejezet érzékletesen mutatja be, hogy mennyire aprólékos és nagy precizitást igénylő munka áll az akták bekódolása és adatbázissá alakítása mögött. Bár minden kutatás más és más, azok számára, akik a kötet elolvasása után maguk is kedvet kapnak hasonló módszertanú kutatás kivitelezéséhez, bizonyára informatív lett volna, hogy ekkora adattömeget hány kódoló kódolt be, és hogy mennyi ideig tartott a kutatás ezen szakaszának egyik vagy másik fázisa.

A módszertani leírást követően a harmadik fejezettel nyílik meg a kötetben az eredmények bemutatása. A szerzők elsőként arra világítanak rá, hogy korántsem tekinthetők egységesnek a népbírói perek, ezért az ügyeket összesen ötféle csoportba sorolták. A szerzők szerint az ügyek között relatív többségben voltak azok, amelyek a háború alatt zsidók sérelmére elkövetett eseteket vizsgáltak. A második leggyakoribb pertípusnak a szélsőjobboldali szervezeti tagság nyomán lefolytatott perek számítottak. Körülbelül minden további nyolcadik per foglalkozott nem zsidók sérelmére elkövetett cselekményekkel (például szovjet katonák ellen elkövetett cselekményekkel). Hasonló arányban voltak megtalálhatóak a politikai ideológiai perek, melyek már a háború után bekövetkező időszakban történt cselekményekkel voltak kapcsolatosak. Végül a maradék ügyeket a háború utáni, zsidó sértettekkel kapcsolatos perek (például verbális antiszemitizmus) tették ki. A szerzők elemzése arra mutatnak rá, hogy míg közvetlenül a háború után valóban a II. világháború során elkövetett ügyek tárgyalása állt a népbírói perek tevékenységének fókuszában, addig 1949 felé haladva egyre nagyobb arányban találhatjuk meg az ideológiai pereket.

A kutatók előtt innentől kezdve számtalan lehetőség állt, hogy a különböző változók (pertípusok, tanúk, vádlottak, sértettek, ügyvédek különböző jellemzői) között különféle összefüggést keressenek. Ez azonban könnyen vezethetett volna *ad hoc* elemzésekhez, így érthető, hogy maguk a szerzők is igyekeztek keretet szabni az elemzésüknek. A szerzők célja elsősorban az

volt, hogy leíró jellegű, illetve egyszerűbb összefüggéseket feltáró elemzést adjanak. A létrehozott ötféle pertípus válik a könyv későbbi elemzéseinek egyik legfontosabb változójává. A különböző leíró elemzések mellett a szerzők grafikonokkal igyekeznek vizualizálni a fontosabb eltéréseket a különböző pertípusok között. Ez egy nagyon olvasóbarát megoldás lenne, az olvasó azonban, aki először találkozik az említett tipizálással, még nem járatos annyira a perek között, hogy mindig képes legyen beazonosítani, hogy a grafikonon olvasható „1. pertípus” vagy „2. pertípus” kategóriák alatt konkrétan mely perek is találhatóak.

A perek vádlottjainak többsége férfi volt, a perek időpontjában jellemzően 30–50 év közöttiek, többségében községekből származtak (ez azért is szembetűnő, mert a kutatók kizárólag a Budapesti Népbíróság aktáit elemezték), és a népességnél valamivel magasabb iskolai végzettség volt jellemző rájuk. Figyelemreméltó, hogy az eredmények szerint a Budapesti Népbíróság elé került vádlottak közel fele volt tagja valamilyen nyilas szervezetnek, de ők szinte mind csak a háború alatt elkövetett cselekmények miatt kerültek a bíróság elé.

A vádlottak mellett a tanúk és az ügyvédek demográfiai profilját is felvázolják a kutatók, ezeknek a szereplőknek a vizsgálata mindezidáig kívül esett a kutatók fókuszán. Az, hogy ilyen különféle megfigyelési egységekről történt adatgyűjtés, lehetővé teszi, hogy ezek egymással való kapcsolatát is vizsgálják a szerzők. Így olyan összefüggéseket képesek feltárni, mint hogy a magasabb társadalmi pozíciójú vádlottak nagyobb arányban rendelkeztek fizetett ügyvéddel, a fizetett ügyvéd alkalmazása pedig jellemzően azzal járt, hogy ezekben az esetekben magasabb arányban tanúskodtak a vádlott mellett a beidézett tanúk. Mindezek természetesen befolyásolhatták az ítéleteket is, és mivel maguk az ítéletek is rögzítésre kerültek, ennek tesztelését is elvégezték a szerzők, és a különböző pertípusokon belül tudták az eredményeket bemutatni, az esetleges különbségekre rámutatni.

A kötetben többször tesznek utalást a szerzők arra, hogy a politikai igazságszolgáltatás II. világháború utáni történetét a társadalmi nemek szerint külön is érdemes megvizsgálni. Az erről szóló külön fejezet követi a kvantitatív kutatási eredményeket bemutató részt. A társadalmi nemek fókuszából történő külön vizsgálatra a szerzők szerint azért van szükség, mert az eddigi népbíróság-történet tulajdonképpen férfiak története, és kevés figyelem jutott a női szereplőkre, holott mind a vádlottak, mind a népbírók között voltak nők. A kiválasztott ügyek összes vádlottjának közel ötöde volt nő a kutatás eredményei szerint, és a háború utáni, vagyis a jellemzően verbális antiszemitizmust takaró ügyek során felülreprezentáltak a vádlottak között, hiszen ezen ügyek vádlottjainak közel 40 százaléka volt nő. A kutatási eredmények leszámolnak azzal a történeti mítosszal, miszerint a népbíróság elé került háborús bűnös vagy nyilaskeresztes nők fiatal, eltévelyedett nők voltak. A női vádlottak többsége is középkorú, felülreprezentáltak körükben is a községből Budapestre költözők és magasabb iskolai végzettségűek a korabeli átlagosnál. Ezek a karakterjegyek arra utalnak, hogy a nők aktívan vettek részt a különböző ügyekben, vagyis nem támasztható alá az az elképzelés, miszerint az eseményekbe belesodródva, véletlenül keveredtek volna bele ezekben az esetekben. Az eredmények szerint az igazságszolgáltatás kettős módon bánt a női vádlottakkal. Egyrészt nagyobb arányban mentették fel a férfi vádlottakhoz képest őket, ugyanakkor a női és a férfi elítéltek körében nem látható jelentős különbség a büntetés szigorúságában, amennyiben elítélték őket.

Az aktív női részvétel másik lehetősége a népbírók közt adatott meg. Érdekes, hogy a különböző pertípusok között különbség lelhető fel abban, hogy a népbírók közt volt-e nő: az ideológiai perek esetében alulreprezentált a női népbírók jelenléte, míg a háború alatti zsidó sértettek ügyeiben, illetve a nyilas szervezeti tagsághoz kötődő ügyekben felülreprezentáltak. Arra, hogy vajon minek köszönhető ez a különbség, nem térnek ki a szerzők.

Az ötödik fejezetben Barna Ildikó és Pető Andrea azt vizsgálják, hogy kik voltak azok a zsidó sértettek, akiknek az ügye a népbíróság elé került, és milyen tapasztalat érthette az eljárás során ezeket a sértetteket. A fejezet fő állítása, hogy a zsidó túlélők számára a népbíróság az igazságszolgáltatás be nem váltott ígéréteinek szimbólumává vált. A kutatás eredményei szerint a háború alatti zsidó sértettekkel kapcsolatos ügyek fele végződött felmentéssel, aminek az volt az üzenete, hogy a zsidóság elleni bűncselekmények elkövetése miatt nem az egész társadalom, hanem sokkal inkább egy szűk politikai réteg a felelős. A politikai igazságszolgáltatás a zsidóság számára még szimbolikusan sem történt meg, és ez hozzájárult ahhoz a szerzők szerint, hogy a II. világháború utáni zsidó identitás negatív és reaktív legyen.

A kötetet a szerzők egy rövid összefoglaló fejezettel zárják, ahol rámutatnak a legfontosabb eredményekre, és a korábban olvasott megállapításokat is új fénybe helyezik következtetéseik kiemelésével. Immáron a kutatási eredményeikkel hangsúlyozzák, hogy a népbíróságok második világháború utáni történetében legalább két korszak megkülönböztetése indokolt: a háborús bűnöket vizsgáló, valamint a hatalomátvételt előkészítő korszaké. A megkülönböztetés a szerzők szerint semmiképp sem jelent éles elhatárolhatóságot, mert ezek a korszakok egymásba csúsznak. További fontos eredménye a kutatásnak, hogy rávilágít arra, hogy nők is tevékeny szereplői voltak a népbíróságoknak, akár vádlottként, akár bíróként, akár tanúként jelentek meg. A mindezidáig figyelmen kívül hagyott tanúk és ügyvédek elemzésére is különösen nagy figyelmet fordítottak a kutatók, és ezzel is új ismereteket adnak közre, hiszen bemutatták, hogy miképp tudtak hatást kifejteni a népbírósági ítéletekre.

A kötet, ahogyan a recenzió elején is említettük, hiánypótló. A magyarországi társadalomtörténet egy ritkán vizsgált témáját elemzi a szokásostól egészen eltérő forrás-feldolgozási módszerrel, amely a feltehető kutatási kérdések és az adott válaszok újszerűségét is maga után vonta. A könyv igen széles olvasóközönség számára lehet izgalmas. Érdeklődéssel forgathatják történészek, módszertanászok, szociológusok, a társadalmi nemek iránt érdeklődők és a zsidóság történetével foglalkozók egyaránt. Nincs kétségünk afelől, hogy mindezeknek a területeknek a képviselői új tudással gazdagodnak, ha elolvassák a könyvet, és abban is biztosak vagyunk, hogy mások is kedvet kapnak hasonlóan innovatív adatfelvételi módszerek kidolgozására, alkalmazására.

Kuczi Tibor (2011) *Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. Budapest: L'Harmattan.

A L'Harmattan és a Jelenkutató Alapítvány Társadalom – ismeret sorozatában jelent meg 2011-ben Kuczi Tibor könyve, a *Munkásprés*. A szerző előszavában említi, hogy igen régóta, több mint egy évtizede foglalkozik a témával, amit jelen sorok írója is alátámaszthat: 2003 tájékán jártam e témában tartott kurzusára a Corvinus Egyetem Szociológia doktori iskolájában. Részvételtem azon a régi kurzuson e recenzió megírásának közvetlen előidézőjeként szolgált: az érdekes témát Kuczi Tibor nagy felkészültsége és előadói tehetsége a doktori program egyik legemlékezetesebb órájává tette, így évekkel később nagy érdeklődéssel vettem kézbe a végül könyvvé szilárdult produkciót.

A *Munkásprés* címe kissé talán félrevezető, az olvasónak egyfelől felidézheti Závada *Kulákprését*, bár semmi nem jelzi, hogy ez az utalás szándékos lenne. Ugyanakkor a présbe szorított – megkínzott – munkás képe „marxos” kapitalizmuskritikát, osztályharcos megközelítést sugallhat. Korántsem erről van azonban szó. Marx természetesen – Weberhez, Polányihoz, Foucault-hoz, Thompsonhoz hasonlóan – fontos referencia, ám Kuczi Tibor könyve sem témájában, sem a feldolgozott elméleti megközelítéseket és empirikus beszámolókat tekintve sem elsősorban a munkások kizsákmányolásáról szól. A szerző kérdésfeltevései sokkal általánosabb problémákra irányulnak: mi veszi rá az embereket, hogy dolgozzanak; és ha felveszik a munkát, hogyan lehet rávenni őket, hogy rendszeren el is végezzék azt?

Az első kérdés talán triviálisnak tűnhet – mi más lehetne a válasz, mint a megélhetési kényszer? Kuczi könyvének egyik fő tézise azonban, hogy a fejlett ipari országokban a 19. század második felétől az egyre növekvő gazdagság és kényelem ezt már nem feltétlenül tenné szükségessé.

Az ipari forradalmat megelőző idők Európájában a munka kikényszerítésének két alapvető formája létezett: a nyílt, hatalmi erőszak, melynek ideáltípusa a rabszolgamunka, illetve a rejtett, közösségi kényszer, melyet Weber patriarchális autoritáson alapuló munkaszervezetnek nevez (ilyen például a családon, de a család mintájára szerveződő céhen belüli munka is). Mindkettő esetében az engedelmesség mélyen beágyazódott a kultúrába, az azt megtagadó „nem csupán a »munkáltató«, a földesúr, céhmester, családfő, hanem az egész érvényes világtrend ellen támadt” (13). A 16. századtól kezdődően azonban az engedelmesség kikényszerítését segítő kultúra kezdett erodálódni, a nagy társadalmi változások során pedig tömegek kerültek ki hagyományos közösségeikből. Emellett magának a gyáripari termelési formának a megjelenése is új munkaszervezési problémákat vetett föl: a gyárakban több száz embert kellett úgy felügyelni, hogy munkájuk eredménye a kialakuló piacon versenyképes legyen. E folyamatok miatt új munka-kikényszerítési és fegyelmezési módok kialakítása vált szükségessé. A munkáltatók persze mindig leleményesek voltak e téren: a gyáripar kialakulásának korában bevett gyakorlat volt például, hogy

---

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

egész családokat alkalmaztak, és a családfő mintegy művezetőként felelt a családtagok engedelmességéért. A nyílt erőszak is vissza-visszaért, többnyire az állam támogatásával, például a rabszolgamunkán alapuló észak-amerikai gyapotfeldolgozó-ipar, vagy a robotmunkával „megtámogatott” sziléziai textilipar esetében. A régi kényszerítési formák azonban az azokat támogató kultúra segítségével már nem bizonyultak gazdaságosnak.

Kuczi kiemeli, hogy a kultúra az ipari forradalom után is óriási szerepet játszik a munka kikényszerítésében. Annak technikái azonban jóval személytelenebbekké válnak: egyre kevésbé köthetők a hatalmat gyakorlók egy konkrét csoportjához. Ahhoz azonban, hogy a személytelen és nyílt erőszak nélküli hatalmi technikák működni tudjanak, a szerző szerint két alapvető „civilizációs vívmány” kultúrába való beépülésére volt szükség. Az egyik az óraidő szerint szervezett élet természetessé, mindennaposá válása, a másik pedig az a tény, hogy a munkavállalók konkrét életkörülményeiktől függetlenül elégedetlenek a keresetükkel – ez a mentalitás a könyv érvelése szerint korántsem jellemezte az ipari forradalom előtti idők munkásait.

„Hallom az öt perces jelző dudálást. Ideje bemenni az üzembe. Leveszem a kártyát a kaputábláról, és felakasztom a részleg táblájára.” (Angol nyelvlecke lengyel emigránsoknak, idézi Kuczi 57.)

A könyv első nagyobb, *Időrezsím* című egysége az óraidő kialakulásának, mindennapokba való beépülésének történetét bontja ki. Az általunk többnyire természetesnek tartott időorientáltság ugyanis a modern kor és a nyugati civilizáció sajátja. Kuczi klasszikus antropológiai és néprajzi példákkal mutatja be az óra nélküli társadalmak *feladatorientált* működését. Az időt az ilyen kultúrákban a mindennapi tevékenységek generációk alatt kialakult egymásutánja szerint tartják számon, így nincs „abszolút idő”, „egy feladat elvégzése addig tart, míg el nem készülnek vele” (38).

A 13. századtól kezdődően azonban, írja Kuczi Le Goff kifejezésével élve, Európát elkezdte foglyul ejteni a kronológiai háló. Az első, kronológiai idő szerint élő közösségek a szerzetesrendek voltak, Szent Benedek regulája kifejezetten törekedett arra, hogy a természetes életritmust fegyelmezési céllal átformálja. A nagyobb tömegek életére pedig a nyilvános órák, azaz a városi toronyórák megjelenése volt hatással. Ezek korántsem csupán arra szolgáltak, hogy a városi lakosok tudják, hány óra van éppen, hanem a városi élet tevékenységeinek szabályozására. A városi hatóságok az óraidő szerint határozták meg bizonyos árúk (pl. bor) árusításának engedélyezését, a hangos munkák (pl. kovácsolás) tilalmát, vagy a takarodót, mely lényegében esti kijárási tilalmat jelentett. Így kezdett kifermődni a hatalomgyakorlás személytelen technikája, az időrezsím. A 17. századtól azután, a könyv újabb plasztikus kifejezésével élve, elindult az *idő privatizációja*: a polgári otthonok falára felkerült a falóra, nem függetlenül a protestantizmus jól ismert, az időt magánvagyonnak tekintő szemléletétől.

A 18. századtól kialakuló európai és észak-amerikai gyáripar az óraidőre már mint társadalmi intézményre támaszkodhatott. Mégis, jó száz évbe beletelt, míg a munkások megszokták a természetes ritmustól eltérő óraidőt, főként, mivel mindig újabb és újabb, feladatorientált szemléletű társadalmi csoportok kerültek a gyáriparba, akiknek „betörését – finomabban szólva szocializációját – előlről kellett kezdeni.” (58)

A szigorú napirend betartatásához a gyárakban állandó felügyeletre volt szükség. A felügyelő személyzet fő feladata a munkaidő hézag nélküli kitöltésének kikényszerítése volt. Az ilyenfajta ellenőrzés viszont hosszabb távon nem bizonyult elég hatékonynak a termelés szempontjából: a folyamatos munkavégzést ugyan el tudta érni, a teljesítmény szándékos visszatartásának állandó problémájával azonban nem tudott megbirkózni. Erre a problémára kísérelt meg választ adni magának

a munkavégzésnek az a fajta racionalizálása, melyet a könyv második, *Taylorizmus – fordizmus: hatékony testhasználat* című része mutat be.

„Ha 150 milliméternyit elmozdítják a lábszárát, ez 7,1 egységnyi időt vesz igénybe, és minden további 10 milliméteres elmozdulás 0,5 TMU-t emészt föl (1 másodperc 28 TMU).” (Időelemzés és munkamérés 1980, idézi Kuczi 99)

A test használatának ellenőrzése természetesen már a taylorizmus előtt is fontos szerepet játszott: Foucault a *hatalom mikrofizikája* fogalmával írja le azokat az egyszerre hatalmi és hatékonysági megfontolásokat, melyek az iskolák, börtönök, gyárak munkavégzési szabályait alakították. Ezek a szabályok azonban korábban csak hétköznapi tapasztalatokon, nem pedig tudományos módszereken alapultak. A taylorizmus néven is emlegetett tudományos vezetési módszer lényege, hogy mérsékelje a munkáltatók és a munkások közötti információs aszimmetriát, és ezáltal a munkáltatók és a menedzserek számára átláthatóvá váljon a termelés egész folyamata, különös tekintettel arra, hogy milyen teljesítmény várható el *valójában* a munkásoktól. A Kuczi által részletesen bemutatott taylori módszerek – a munkát végző test tudományos feltérképezése valamint az idő- és mozdulatelemzés – az ellenőrzést szisztematikusan *testen belülivé* igyekeztek tenni. Így alapozták meg a *normát*, ami által a termelési folyamat pontosan kiszámíthatóvá és tervezhetővé válik. A taylorizmus alapvetései a 20. század közepére részévé lettek az ipari munkavégzés kultúrájának. Ismertté váltak ugyanakkor a módszer korlátai is: csak tömegtermelésben alkalmazható, a mezőgazdaságban pedig szinte alig, mivel ott nem szabványosíthatók eléggé a munkavégzés környezeti feltételei.

A 20. századi munkakikényszerítő módszerek fő jellemzője Kuczi Tibor szerint az, hogy az engedelmesség helyett a hatékonyság válik a fő céllá. Ekképpen Foucault jól ismert börtön/gyár analógiája többé már nem adekvát, hiszen a profitorientált vezetés szemében az engedelmesség nem önérték – amennyiben túlságosan drágának bizonyul, nem is ragaszkodnak hozzá.

Az időrezsím rákényszeríti a dolgozót a munkára; a mozdulatelemzés, a panoptikus térelrendezés, a hierarchia pedig arra, hogy képességeinek megfelelően teljesítsen. De vajon miért hajlandó alávetni magát a munkavállaló ennek a többszörös, szigorú kontrollnak? Ezt vizsgálja meg a könyv harmadik *Fogyasztási rezsim* című része.

„A proletariátus türtőztesse magát, és elégedjék meg azzal, hogy nem dolgozik többet napi három óránál, s a nappal és az éjjel többi részében semmittevésével és lakmározással foglalkozik.” (Paul Lafargue 1883, idézi Kuczi 255)

Kuczi Tibor hangsúlyozza, hogy a fenti kérdésre nem ugyanaz a válasz a 19. és a 20. században. A 19. századi munkás „szorgalmáról az állandó szükség gondoskodik” (180). Ebben az időszakban a munkások körében az esetleges magasabb jövedelem korántsem növelte a munkakedvet: a létszükségletek kielégítésén túl inkább a pihenést választották, és csak akkor álltak újra munkába, ha ismét szorította őket a szükség. Az 1880-as évektől kezdve azonban az iparilag fejlett országokban nőttek a bérek és erőteljes javulásnak indultak a munkások életkörülményei. Ennek megfelelően az 1920-as évek munkagazdászai azt jósolták, hogy a megnövekedett termelékenység következtében a század közepére hat, majd négy órára csökkenhet az átlagos munkaidő. A munkavállalók azonban, bár 19. századi mércével mérve sokszorosan megvolt mindenük, ami a jó élethez kellett, nem úgy viselkedtek, mint száz évvel ezelőtti kollégáik: szabadidő helyett egyértelműen a több munkával járó nagyobb keresetet választották. Kuczi megfogalmazása szerint a „kapitalizmus elérte a munkások lelkét” (181): a fogyasztás nélküli „*l'art pour l'art*” szabadidő üressé, értéktelenné vált számukra.

A fogyasztás vágya a munka kikényszerítésének történetében talán a leghatékonyabb hajtóerőnek bizonyult. Természetesen ehhez az kellett, hogy a munkavállalók számára életpályájuk tervezhetővé váljon: a foglalkoztatási biztonság szükséges előfeltétele annak, hogy az emberek ne csak a pillanatnyi jövedelemmel, hanem a távolabbi kilátásokkal számolva rendezzék be az életüket. A 20. század közepétől a fejlett országokban élők (pontosabban: közülük csak azok, akik egyáltalán be tudtak lépni a munkaerőpiacra) bízhattak abban, hogy szorgalmas munkával hozzá tudnak jutni az áhított fogyasztási javakhoz. A munka – legyen bármilyen sivár vagy lélekölő – a szükséges ár, amit azért kell fizetniük, hogy szabadidejükben az egyre inkább identitásukat is meghatározó fogyasztási tevékenységekben kiteljesedhessenek (persze – teszi hozzá Kuczi – a munkában való kiteljesedés öröme korábban is a társadalom csekélyke részének adatott meg).

A Szabadidő: a lustasághoz való jog? című epilógusból az is kiderül, hogy a jelenkori társadalomban fészélnak indult az időnkét rabul ejtő kronológiai háló. Egyrészt a munkaidő –szabadidő merev felosztása egyre kevesebb foglalkozás esetében releváns, sok munkakörnél a munkáltató csupán az eredményt várja el. Így az idő polikrómmá válik, azaz jellemzően több tevékenységet végzünk egyszerre, az emberek napirendje pedig a korábnál jóval inkább flexibilis. Kuczi szemléletes példájával élve nincs meg már a tevékenységek szinkronizálásának az a valaha volt rendje, amikor „az egész ország a tévé képernyőjén megjelent órát bámulta másfél-két percen keresztül, a híradóra várva” (286). Jellemző módon szabadidőnkben is többnyire keményen dolgozunk azon, hogy kihozzuk belőle az elérhető fogyasztási maximumot – nem élünk a lustasághoz való jogunkkal. Ez nem is csoda, hiszen ma – szemben a vebleni hivalkodó szabadidő korszakával – a társadalom munkában és szabadidőben egyaránt az elfoglaltságot becsüli meg: mára az *időhiány* vált a társadalmi státusz jelzőjévé.

Kuczi Tibor a *Munkásprésben* a feldolgozott hatalmas szakirodalomnak (melyben nemcsak tudományos cikkek, kötetek, hanem forrásanyagok és irodalmi művek is helyet kapnak) köszönhetően óriási információmennyiséget zúdít az olvasóra. Teszi ezt azonban olyan végtelenül szórakoztatóan és olvasmányosan, hogy könyve nem lesz túlterhelt, hanem mindvégig izgalmas sztoriként követhetjük nyomon a munka kikényszerítésének igaz történetét.

Prazsák Gergő (szerk.) (2012). *Szülőgyilkosság Magyarországon az ezredfordulón.*

Az ELTE Oresztész Műhely közzétételében. Budapest: Apeiron.

Az ember általában előbb látja egy film előzetesét, trailerjét, mint magát a filmet. Egy jó trailert csinálni valóságos művészet, hiszen úgy kell a teljes mű legizgalmasabb, legfontosabb jeleneteit összevágni, hogy kedvcsináló legyen, ugyanakkor ne áruljon el minden poént. A *socio.hu* 2012/4. számában Bíró Judit és Csepeli György által írt beharangozó² a trailer különlegesen jól sikerült esete: több potenciális olvasó is jelezte, hogy ő már alig várja, hogy kezébe vehesse a könyvet.

A recenzens azonban abban a furcsa helyzetben van, hogy előbb olvasta a könyvet, s utóbb a beharangozót. Így aztán rögtön azzal kell kezdenem, hogy számomra a tanulmánykötet csalódás volt, nem adott annyit, mint amennyit vártam tőle, és mint amennyit a trailerje ígért.

A kutatócsoport munkájának elméleti alapvetését Csepeli György és Bíró Judit bevezető tanulmányai képezik. A görög mitológia Kerényi Károly-féle feldolgozása, Jung és Szondi Lipót mélylélektani archetípusai, Heisenberg fizikája és Hamvas Béla gondolatai „feszítik ki” azt az elméleti teret, amelyben az *anyagyilkosságot*, mint emberi tettet elhelyezik. Bíró Judit egyenesen azt állítja, hogy: „*Kiindulópontom szerint az anyját vagy apját legyilkoló ember az európai kultúra terméke, aki több ezer éves motívumokat lel fel és másol le, amikor tette mellett dönt*” (55.). Valószínűleg nem illene bevallani, de engem, mint olvasót erről a legkevésbé sem győz meg. Egyrészt nem tudom elfogadni az európai kultúra egyetlen meghatározó forrásaként a görög mitológiát. Úgy vélem, a zsidó-keresztény kultúrkör útmutatásai legalább olyan mélyen (ha nem mélyebben) határozzák meg gondolkodásunkat, mint a görög mitológia történetei. A szülőgyilkosságról pedig a Biblia a mitológiáitól igencsak eltérő módon vélekedik. Ezt a problémát, bármilyen elegáns legyen is a mitológiára épülő magyarázat, nem oldja meg Bíró Judit.

A másik ok, ami miatt számomra a mitológiai-mélylélektani gondolatsor párhuzamba állítása E. történetével erőltetett marad, az, hogy ezeket a szülőgyilkosságokat sokkal inkább szimbolikusnak látom. Mindannyian, akár egyenként, akár egy generáció tagjaként „megöljük” szüleinket és általában az előttünk járó generációkat, hogy kiteljesíthessük magunkat, hogy kiharcoljuk helyünket a világban. Viszonylag kevesen tesszük azonban ezt a szó valóságos értelmében. Nem találok az okfejtésben azt a kulcspontot, amitől a bemutatott szülőgyilkosok átlépték a szimbolikus és a valóságos cselekvés közötti határt. Ebben persze lehet, hogy reménytelen pozitívizmusom játszik nagy szerepet, de – megvallom – engem még az is zavar, hogy a teóriának megfelelően legtöbbször *anyagyilkosságról* ír a szerző, miközben a megismert négy gyilkosság áldozataai között anya nincs, csak apák, nagyszülők és egy nevelőanya. Ezt természetesen Bíró Judit is leszögezi írásában, de annyira tetszetős

---

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

² Bíró Judit és Csepeli György: A legemberibb bűn. *socio.hu* 2012/4. p. 52-57. Hozzáférhető: http://www.socio.hu/6pdf/14_biro_csepeli.pdf
[letöltve: 2013-01-17]

Oresztészt látni a tanyasi fiúban, vagy a többszörös visszaeső bűnelkövetőben a 21. század elején, hogy az ilyen „apróságokon” könnyedén átlép. Természetesen nem gondolom, hogy a mélylélektani, vagy az európai mitológiára támaszkodó elemzés ne lenne érdekes, fontos gondolatokkal gazdagító. Csupán számomra a két szint szervesülése nem történt meg.

Még egy megjegyzés Bíró Judit írásáról: nem tagadom, a felhasznált irodalomban a szellemóriások művei között megdöbbenve fedeztem fel Bácsfi Diána 2003-ban kiadott könyvét. Akkoriban még hungarista volt nevezett honleány, napjainkra az ezotéria szakértőjévé vált. El sem tudom képzelni, hogy milyen kihagyhatatlan mondanivalója volt Bácsfi könyvének, amitől a szerző Szondival, Foucault-val egy sorba helyezte munkáját.

A kötetben a bevezető tanulmányon kívül szereplő többi elemzés lényegesen empirikusabb, mondhatnám „földközelibb”, talán ezért is érzem úgy, hogy valódi közük van E. és a másik három személy élettörténetéhez, tettehez. Az írásokban megjelenik a szociológiai, a médiaelemzési, a pszichológiai, a pszichiátriai és persze a kriminológiai megközelítés is. Úgy tűnik, az elemzések alaposan körüljárnak a választott témát.

Végigolvasva a könyvet, egyfajta hiányérzet azonban maradt bennem. A sokféle megközelítés közül egyet nagyon hiányolok: mégpedig a családtagok közötti erőszak („lánykori nevén” *családon belüli erőszak*) paradigmáját. Persze a recensens nem bújhat ki a bőréből, így talán nem okozok meglepetést azzal, hogy a kötetet azzal az előfeltevéssel vettem a kezembe, hogy benne a családon belüli erőszak legszélsőségesebb formájának sajátos elemzésével találkozom.

Hiszen a szülő, nagyszülő megölése evidensen családon belüli erőszak. De ha hátrébb lépünk egy lépéssel, a szülő megölését általában más szereposztásban megjelenő tartós bántalmazás előzi meg (például a későbbi gyilkost bántalmazza szülője és/vagy gyerekként végig kell néznie, amint szeretett családtagját bántalmazzák). Nem csupán a szakirodalom állítja ezt, de valójában a bemutatott esetek is bizonyítják. Mégis, a kötetnek mindössze két tanulmányában (Bacsák Dániel és BIRTHA Magdi írásai) fordul elő egyáltalán a *családon belüli erőszak* vagy a *gyerekbántalmazás* kifejezés. Egyedül Bacsák használt ilyen jellegű szakirodalmat, s ennek olyannyira örültem, hogy az egyoldalú, csupán kriminológiai megközelítésű irodalmak kiválasztását már fel sem rogom a szerzőnek.

A családon belüli erőszak irodalmának és általában szemléletének mellőzése aztán azt a helyzetet idézi elő, hogy míg a kötet elméleti bevezetőinek alkotói a szülőgyilkosokat mitológiai magasságokba emelik, addig a többi szerző a családtagok megölését az idegenek közötti indulatcselekmények közé „fokozza le”. Ezzel a szerzők mindkét csoportja kiveszi a cselekmény mögül az évek, évtizedek óta tartó fizikai, érzelmi terrort. Az ölést megelőző bántalmazás persze nem ad felmentést az elkövetőknek, de ha tettét megérteni igyekszünk, akkor ezt a szempontot – legalább a többi fontos szempont között – illene figyelembe venni.

A laikusok leggyakrabban feltett kérdése a tartós bántalmazást elszenvedőhöz az, hogy miért nem lépett ki a kapcsolatból. A bántalmazó kapcsolat dinamikájának értő ismerete nélkül az áldozat – a későbbi elkövető – magatartása irracionálisnak, a bántalmazó megölése pedig váratlanul, megalapozatlanul tűnik. Így jelenik ez meg a kötet azon szerzői szemében is, akik E. esetét elemezték több oldalról is. Kimondva-kimondatlanul magukévá teszik tehát azt a vélekedést, hogy E. kiléphetett volna a családból, hiszen nagykorúvá vált. A családon belüli erőszak paradigmájának ismeretében azonban a történet szinte végzetszerűen robog a tragikus végkifejlet felé.

Mindezek fényében határozottan értékesnek tartom például Birtha Magdi írását, aki a közösség szerepére irányítja rá figyelmünket. E., a később gyilkossá váló fiú fizikai bántalmazása, érzelmi zsarolása, korlátozása a közösség szeme előtt zajlott, lényegében mindenki tudott róla. Senki sem érezte azonban az évek során, hogy valamilyen módon be kellene avatkoznia. Vélhetőleg a szomszédok, sporttársak, ismerősök is tartottak az apa indulatától, de talán azért is, mert a gyerek ilyenfajta fegyelmezése sokak nevelési gyakorlatába belefér. A környezet sajnálta a fiút általában, de amikor kiderült, hogy ő ölte meg az apját és nevelőanyját, a tartós bántalmazás ténye kicsinyítődött, sokak számára feledésbe merült. Vajon a környezetben élők fejében az a tanulság csapódik le, hogy gyereket bántalmazni szabad, de annyira azért nem, hogy egyszer bosszút álljon? Vajon a végső nagy bűn tényleg semmissé teszi a hosszan tartó sok „kicsi” bűnt?

Érdekesnek és tanulságosnak találtam Petényi Sára írását is, aki azt elemezte, hogy a tanúk miképpen vélekednek E.-ről, illetve a kutatás mintájául szolgáló Foucault kötet³ „főhőséről” Pierre Rivière-ről. Örültem volna, ha a szerző arról is ejt szót, hogy E. narratívája hogyan építkezik a bírósági tárgyalás számára kedvező tanúvallomásaiból. Az önvallomásban és (nyilván gondolatban naponta a cellájában) lejátssza a tárgyalást, önmaga védelmére kölcsön véve a tanúk mondatait. Vajon vannak-e saját szavai is az eseményekre, vagy már kizárólag mások szemével tudja láttatni magát?

A *Szülőgyilkosságok Magyarországon az ezredfordulón* című, Prazsák Gergő által szerkesztett kötet leginkább egy olyan kollázshoz hasonlítható, melyhez az alkotó a legkülönbélebb anyagokat használta fel. Avatott művész keze alatt a madártoll, a kő és a textil úgy őrzi meg sajátos minőségét, hogy az egész egy művé szervesül. Ha azonban ez az utolsó simítás hiányzik, a néző legfeljebb a sokféleséget, rosszabb esetben a rendezetlenséget érzékeli. A kötetet olvasva végig annak szurkoltam, hogy ez a minőségi változás megtörténjen. Számomra azonban ez az átlényegülés elmaradt.

---

³ Foucault, Michel (1999). közzétételében: *Én, Pierre Rivière, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémet. Egy XIX. századi szülőgyilkosság*. Budapest: Jászöveg.

Nichols, Bill és Renov, Michael (2011) *Cinema's Alchemist. The Films of Péter Forgács* (Visible Evidence 25). Minneapolis-London: University of Minnesota Press.

Ha Forgács Péter filmrendező, videó művész életművéről monográfia készülne, címként talán elég is lenne ez a szép „beszélő név”. Hiszen a különféle anyagok (pl. fa, fém) megmunkálása közben lehulló, értéktelennek tűnő forgács újrafelhasználásával keletkező mű párhuzamba állítható a privátfilmekből, talált filmekből szerkesztett önálló műalkotással. Ezt a kapcsolatot még egy filmtörténeti érdekesség is erősíti: Bódy Gábor egyik legfontosabb filmnyelvi kísérletének nyersanyagát az akkori TV magazin snitt-kosarából („elhullott anyagából”) gyűjtötte össze². A később továbbfejlesztett módszer, mesterműveket eredményezett, köztük a *Privát történelem* c. rövidfilmet,³ amely konkrét ihletforrással szolgált az akkor még pályakezdő zenész, képzőművész, performer Forgácsnak.⁴

Az azóta világhírűvé vált „film-alkimista” munkásságáról a közelmúltban kiváló tanulmánykötet jelent meg. Mielőtt azonban ismertetésébe, értékelésébe kezdenék, egy pillanatra meg kell állnunk a *talált film* fogalmánál. Ennek a filmkészítési formának a magyar nyelvű szakirodalmában rendkívül szegényes, holott épp a Forgács-életmű nemzetközi elismertsége is bizonyítja felértékelődését. Egyetlen vékonyka, ám annál hasznosabb kötet előszavában találunk a külföldi vonatkozó szakirodalmakat áttekintő leírást (Kádár 2010:9). Jelen írásnak nem a Forgács-féle megközelítés elemzése a célja, ám annyit mindenképp érdemes leszögezünk, hogy a Wees-féle tipológia⁵ – amely Kádár szerint a leginkább használható – mindegyik fajtájára találunk a gazdag, még lezáratlan életműben példát. A talált filmek másfajta művészi kontextusba helyezésétől az önálló művé való újraserkesztésükön át a teljes „kisajátításig” Forgács különböző eljárásokkal él.

Ezeket elemzik a kötet remek filmtudósai. Bár angol nyelvű, többszörösen is öröm a magyar filmes szakmának, és talán a Forgács-filmeket kedvelő vagy a témái iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönségnek. Egyrészt az alapvetően a kulturális megközelítésű irodalmak közé tartozó, film és emlékezet viszonyát behatóan vizsgáló tanulmányok sora miatt, másrészt pedig azért, mert magyar dokumentumfilmes alkotóról még soha nem jelent meg ilyen kiváló szerzőktől származó, önálló tanulmánykötet. (Tegyük hozzá, még az egyetemes filmtörténet irodalmában is ritkán volt rá példa: csak a valóban meghatározó műveket alkotók esetében, mint pl. Jean Rouch, Dziga Vertov vagy Robert Flaherty.)

---

¹ PPKE Bölcsészlet-és Társadalomtudományi Kar Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet

² Vadászat kis rókára (Filmpélda, saját produkció, 1972, fekete-fehér, 16 mm, 6') (Beke–Peternák 1987:80)

³ Privát történelem (Tímár Péterrel közösen, dokumentumanalízis, Híradó- és Dokumentumfilm Stúdió, 1978, ff, 35 mm, 25')

⁴ Forgács Péter több helyen is kiemeli a hatás fontosságát. A Metropolis c. folyóiratban megjelent interjúban „harántimpulzusnak” nevezi, hiszen Bódyék módszerét közvetlenül folytathatatlannak tartotta, ám a saját elképzelések szerinti eljárás gyümölcsözőnek bizonyult (Vasák 1999:115). Az ismertetett kötetben is említi a Bill Nichols-szal folytatott beszélgetésben (Nichols 2011:40-41).

⁵ Wees négyféle újrafelhasználási módot különböztet meg: a periférikus anyagok új, művészi kontextusba helyezését; a kész filmek újraserkesztését; a több forrásból összeállított filmes montázsokat és a kisajátított filmanyagokat (Wees 1993).

A harmadik ok az öröme (és a büszkeségre is) az a közeg, amelyben a Forgács-filmek értő elemzései megjelentek. Ahogy azt már egy korábbi, rövidebb ismertetőmben kifejtettem (Pócsik 2012), a múlt évben kiadott tanulmánykötet „a *Visible Evidence* c. sorozat újabb darabja, méltó folytatása az eddigi huszonnéggy műnek, amelyek a valóságfilm elméleti, történeti kérdéseivel foglalkoznak, a terület legkiválóbb szakértőinek (pl. Michael Renov, Jean Rouch, Malin Wahlberg) tolmácsolásában”.

Ám érdemes találgatnunk még a lehetséges okokat, miért épp a Forgács-filmekre esett a sorozatszerkesztők (Michael Renov, Faine Ginsburg és Jane Gaines) választása? Ez valószínűleg több dolognak köszönhető: a lezáratlan, igen gazdag – videó filmeket, egész estés dokumentumfilmeket, installációkat tartalmazó – életmű különlegességének, a „talált filmek” felhasználását jellemző sajátos módszernek, és nem utolsósorban a korunkra jellemző „emlékezetdömpingnek” (Pierre Nora).

Vegyük akkor sorra. Mivel most nem az elemzés a célom, az életmű különlegességét egy talán szokatlannak tűnő érveléssel kívánom alátámasztani. Ha megnézzük egy nagy hagyományokkal bíró egyetem filmes tanszékének kurzuskínálatát, az egyetemes filmtörténet és filmelméletek megismertetését szolgáló sillabuszokat, azzal az érdekes helyzettel találjuk magunkat szembe, hogy a Forgács-filmek, videóinstallációk elemzései a legkülönbözőbb módokon és helyekre beilleszthetők. Hiszen a talált film önmagában sokféle (elméleti, formai és történeti) kérdést felvet, ahogyan azonban Forgács használja fel azt, annak elemzése, értelmezése rendkívül tág perspektívákat nyit. Az egyetemes filmtörténeti kurzust lehet a *Hunky Blues – az amerikai álmom* (2009) vetítésével kezdeni, mivel ebben Forgács nyersanyagként használ Edison- és egyéb nickelodeonos⁶ ősfilmeket. Ám azok osztott képernyős megoldású, és számos egyéb utólagos beavatkozással élő használata, a kiváló, eredetileg nyelvészeti kutatás céljait szolgáló hanganyag sokrétű felhasználása formai elemzésre is módot ad. A század eleji magyar emigránsok története pedig a mozi születésének társadalomtörténeti hátterét mutatja be élményszerűen. Aztán csak címszavakban: film és kulturális emlékezet (*Privát Magyarország* sorozat, 1988), film és filozófia (*Wittgenstein Tractatus*, 1993), film és történelem (*El Perro Negro*, 2005), film és kulturális identitás (*Dunai Exodus*, 1998), film és tudomány viszonyát (*Beszélgetések a pszichoanalízisről*, 1993), a mozgóképnek az installációművészetben betöltött szerepét (*Dunai exodus – A folyó beszédes áramlatai*, 2002, Ludwig Múzeum) az életmű számos darabjával lehetne vizsgálni, az említett filmek csak néhány példát jelentenek a sok közül.

Valamiképp ezt tükrözi a megjelent kötet felépítése is. A szerzők a legkülönbözőbb megközelítésben elemzik a Forgács-műveket az emlékezetkutatás és történeti társadalomtudományok felől, vagy fenomenológiai, filmelméleti szempontokat építve az elemzésekbe.

Magyarországon a filmtudománynak és -történetnek, de még a kritikáirásnak is elhanyagolt területe a dokumentumfilm. Ha őszinték akarunk lenni, beismerhetjük, hogy igazán kevesen értenek hozzá. Úgy vélem, fordított a helyzet, mint ahogy sokan gondolnák: nem a jó dokumentumfilmeknek vagyunk híján, hanem az értő elemzéseknek.⁷ Mintha ezt az állítást igazolná, hogy a Forgács-kötet: szerkesztői, Bill Nichols és Michael Renov, a dokumentumfilm-elmélet és – történet kiváló ismerői (Renov 1993, 2004; Nichols 1981, 1991, 2010).

⁶ A „nickelodeonok” a 20. század első évtizedében, az Egyesült Államokban létrehozott mozik voltak. A nevüket olcsóságuk miatt az akkori ötcentesről kapták, a rövid, egy-két tekeréscsől álló némafilmek nézői többnyire az angol nyelvet még alig-alig beszélő szegény bevándorlók voltak; mint azok a magyar munkások, akikről Forgács filmje szól.

⁷ Bár korábban is, napjainkban is születnek jó kritikák, elemzések Forgács műveiről (a *Metropolis* c. folyóirat 1999/2. száma elemzi munkásságát, közöl válogatott bibliográfiát a róla szóló írásokból), továbbá a rendező honlapján is találunk egy folyamatosan frissülő, ám sajnos nem teljes, csak válogatott irodalomlistát. Elérhető: <http://www.forgacspeter.hu/magyar/bibliogr%E1fia>.

Bill Nichols a kötethez írt bevezetőben méltatja Forgács Pétert, ezzel mintegy indokolja is a döntésüket. Mozgóképkultúránk azon egyik legfontosabb szerzőinek nevezi, aki – szavait szabadon idézve – megfelelő képzelet és szakértelem birtokában képes a privát, személyes használatra készült *home movie*-kat a szélesebb közönség számára olyan kivételes alkotásokká formálni, amelyek a múltfelidézést a jövő számára is érdekessé teszik. „*Teljesítménye egyfajta alkímia, amely a home movie-k salakját a társadalomtörténet és filozofikus meditáció aranyává változtatja*”(Nichols-Renov 2011:9).⁸ (Érdekes véletlen, hogy Nichols itt a „*dross*” kifejezést használja, amelynek bár alapjelentése salak, az „*anvil dross*” összetételben fémforgácsot is jelent.)

A bevezetőben Nichols bemutatja a kötet szerkezetét, közben vázlatosan ismerteti az egyes tanulmányok elméleti kiindulópontjait, jellemzi a szerzők megközelítését. A klasszikus hármastagolás szerencsés vállalkozás, hiszen a Forgács-életmű esetében „nehézséget” jelent a lezáratlanság (a kötet szerkesztése, megjelenése óta is alkotott jelentős műveket, amelyek nem képezhetők elemzés tárgyát).

Az első rész tartalmaz egy alapos életút-interjút, amelyben a kérdések és válaszok alapján, a társadalmi, kulturális környezet és a személyes alkotói ambíciók metszetében kirajzolódik a művek születésének kontextusa (MacDonald 2011:3-38). Ezt egészíti ki Bill Nichols és Forgács Péter levélben folytatott beszélgetése, amely egészen más célokat szolgál: a teoretikust, filmtörténészt bizonyos kérdések érdeklik, ezekről faggatja Forgácsot (Nichols 2011:39-58). Ám az egymás alá írt, vagy inkább egymás fölé rétegzett címek, mottók is jelzik a beszélgetés szokatlanságát, komplexitását: „*Forgács Péter és Bill Nichols párbeszéde; A veszteség emlékezete; Forgács Péter sagái a családi életről és a társadalmi pokolról*”; „*Valójában nem a dolgok jelenléte, hanem a hiánya az, ami a kreatív motiváció okává és kiváltójává válik*” (Alexander Archipenko); „*A múltat feldolgozó film lehet a jövő filmje*” (Erwin Leiser, a *Mein Kampf* rendezője). A párbeszéd formában írt, az inspiratív együttgondolkodás lendületét, dinamikáját hordozó szöveg az életmű bizonyos pontjain időzve, azok között kapcsolatot teremtve elemzi azokat a fontos elméleti kérdéseket, amelyekre majd a tanulmányok szerzői is vizsgálódásaikat alapozzák. A beszélgetéshez írt rövid bevezető pedig összegző módon előrevetíti Bill Nichols kutatási alapvetéseit, olvashatjuk úgy is, mint a Forgács-életmű egy lehetséges (ám számos irányba leágaztatható) megközelítésének néhány fontos gondolatba sűrítését.

„*Szemző Tibor hátborzongató hatású zenéje, a szűkszavú kommentár, a feliratok, zoomolások és pásztázások, a színezések és elmosások, a kimerevítés, (az izraelita felekezethez tartozók közéleti részvételét korlátozó náci törvények tagolt előadására használt) oratórium a Forgács-filmekben lehetővé teszik, hogy a megmentett képeken egy letűnt világ élénken felvillanó képeit pillantsuk meg. A megfigyelhető spontán gesztusokat, az improvizált jeleneteket és a konkrét szituációkat nem a tág történelmi erőviszonyok jelölésére, hanem a személyes történelem animált mementóiként formálja meg. Ám ezekben a home movie-kban a társadalmi szereplők egymásnak szánt gesztusaikkal most minket ösztönöznek válaszadásra, nem az eredeti 'címzettek'. A megmentő antropológiát művelő archeológus Forgács szeánszában megjelenő alakok a múlt hangján szólnak a ma emberéhez*” (Nichols 2011:40).

Ha végighaladunk a kötet tanulmányain, láthatjuk, hogyan értelmeződik át a megmentő-megőrző antropológusi és archeológusi tevékenység eredeti jelentése Forgács Péter esetében. Hiszen mind a holokauszt, mind a Kádár-korszak

---

⁸ A 2007-ben Erasmus Díjjal elismert (a kitüntetésben többek között Martin Buberrel és Claude Lévi-Strauss-szal osztozó) magyar alkotót az európai kultúrához való hozzájárulásáért méltatták.

emlékezetének kutatásában, leginkább az ahhoz kapcsolódó történelempolitikák hatására vagy azok „ellenstruktúráiként” napjainkban felértékelődött a személyes emlékezet és annak megőrzésére irányuló tevékenységek szerepe. Forgács ennek sajátos módját műveli, hiszen archív filmeket, fotókat gyűjt és formál művészi eszközökkel újra. Mondhatnánk azt is, egy új konnektív struktúra elemző létrehozásában vállal szerepet. Jan Assmann, német egyiptológus – akinek alapműve az írásbeliség kialakulása óta eltelt időszakban vizsgálja a kulturális emlékezet működését –, az emlékezést, az identitást és a kulturális folytonosságot összekötő szálakat nevezi konnektív struktúráknak (Assmann 2007:27-86). Arra irányuló vizsgálatok, hogy a képi fordulat után, a digitális korszakban milyen transzformációkon megy keresztül az írásbeliségre jellemző textuális koherencia, leginkább az archívum fogalmát, működését, az archiválás módozatait elemzik.

A Forgács életmű esetében az okozza a legizgalmasabb filmelméleti problémát, hogy ezek a talált filmek nem dokumentálás céljából készültek, illetve kizárólag az intim családi környezet számára kívánták megőrizni az egymást átszövő életsorsok kitüntetett pillanatait. Ernst van Alphen épp ezért a privátfilmek időkezelése felől közelíti meg az emlékezés társadalmi gyakorlatát (és annak felértékelődését): *Egy új historiográfia felé. A temporalitás esztétikája* c. tanulmányában (Alphen 2011:59-74). A mozgókép és annak különféle manipulálási módjait vizsgálva gyakran kezdeményez képzeletbeli párbeszédet Kaja Silverman egy korábbi írásával, akinek jelen kötetben szigorúbban vett fenomenológiai megközelítésű tanulmánya, *Várakozás, reménykedés a megmaradt romok között* címmel a trauma feldolgozáshoz szükséges emlékezeti formákat veszi górcső alá Forgács filmpéldái alapján, méghozzá a *home movie*-kban megragadott kapcsolatok fizikai tulajdonságai mentén (Silverman 2011:96-118). Van Alphen egy Siegfried Kracauer-i jóslat beigazolódását látja az 1990-es években felértékelődő emlékezetkutatás és annak „mediálisan túltelített” kulturális gyakorlataiban, mivel a német tudós „Fotográfia” című tanulmányában a személyes és a történelmi emlékezetben a technikai kép elburjánzásának hatására bekövetkező válságos helyzet kialakulására hívja fel a figyelmet. Silverman szerint a Forgács-filmek ezeknek a folyamatoknak a „lenyomatait” is, érzését az *El Perro negro – Történetek a Spanyol Polgárháborúból* c. 2005-ös alkotással támasztja alá. Csakhogy „a mozi alkimistája” olyan esztétikát teremt a különféle események megtévesztő módon időben és térben létesített kapcsolatainak ábrázolására, amely épp az ön-reflexivitás és a kritikai megközelítés eszközével ássa alá a kitüntetett politikai és magánéleti események filmbeli jelentéstulajdonításának egyértelműségét. Jill Bennettet idézi Forgács szubverzív módszerének jellemzésére, miszerint „a művészet nem azt ábrázolja, ami megesett, hanem megteremti azokat a körülményeket, amelyek között kapcsolatot tudunk teremteni az adott eseménnyel”.

Azért is időztem hosszabban van Alphen tanulmányánál, mert meglátásom szerint az ő gondolatmenete elemzi a legmeggyőzőbben a Forgács-életmű alaptulajdonságait, valamint helyezi el azt az emlékezettel kapcsolatos kortárs művészetelméleti, filmelméleti szerteágazó kérdéshalmazban. Ez nyilvánvalóan nem von le semmit az utána következő tanulmányok értékéből, a megközelítések sokszínűségéből. Hiszen ugyanebben a holokausztreprezentációt taglaló fejezetben találjuk két kiváló szerző Michael S. Roth és a sorozatszerkesztő Michael Renov *Maelstrom*-elemzését is (Roth 2011:75-84; Renov 2011:85-95). Roth a filmet a traumafeldolgozást művészi módszerekkel elősegítő alkotások sorába illeszti, miközben fő vívmányának a létrehozásuk környezetéből kiragadott, „elárvult”, otthontalanná váló privátfilmeknek teremtett új otthon kialakítását tekinti. Roth az *unheimlich* szó használatával kimondatlanul bár, de felidézi a hozzá kapcsolódó freudi elméletet a kísérteties hasonlóság kiváltotta élményekről. Így miközben a holokausztra okozta traumáknak a személyes és történelmi emlékezetben betöltött szerepét vizsgálja a film kapcsán, folyamatosan emlékezteti az olvasót a privátfilm alaptulajdonságára: a néző élethelyzeteiben előforduló események észlelése során tapasztalható felismerésekre, beazonosításokra.

Renov ugyanezt a filmet a történelempolitikák felől veszi szemügyre, tanulmányát a holokausztfilmek elburjánzásának, különös tekintettel a zsidó származású alkotók körében növekvő figyelemmel övezett téma reprezentációtörténeti elemzésével kezdi. A kiváló rendszerező jellegű bevezető után fogalmazza meg állítását, miszerint Forgács filmjei egy olyan, a játékfilmek hegemoniájából származó, intézményesített dualista felfogást dekonstruálnak, amely a valóságos és az elképzelhető közötti eltérést a filmes megközelítések (fikciós és dokumentum) alapján választja szét. „Az elképzelhetetlen történeti diskurzusait hozza létre” – írja Renov, majd a *Maelstrom* elemzésével gyűjt állításához érveket.

A harmadik fejezet (*Más filmek, más kontextusok*), nem annyira egységes, mint a második, az összegyűjtött írások megközelítésbeli gazdagsága és a Kádár-korszak emlékezetére helyezett hangsúllyal tér el attól. A szerzők között találjuk Roger Odint, a *home movie*-k francia szakértőjét, aki a magyar olvasók számára különösen releváns összefüggéseket vizsgál: a nemzeti identitás és a talált filmek kapcsolatát (Odin 2011:137-158). Itt szerepel továbbá két magyar szerző tanulmánya, egyik sem filmelméleti szempontból elemzi a Forgács-műveket. Földényi F. László már korábban megjelent írásaiból (*Lettre Internationale*, *Col Tempo* c. kiállítás katalógusa) szerkesztett munkája az installációkat elemzi, Korányi Tamás pedig a Forgács-filmek nagy részét meghatározó zenét és az azt komponáló Szemző Tibor társalkotói szerepét vizsgálja hozzáértő módon (Földényi F. 2011: 229–234, Korányi 2011: 22–227).

A záró tanulmányra helyéből adódóan nagyobb hangsúly esik, ám a szerkesztőket dicséri az a tény is, hogy a témaválasztás az életmű nyitottságára irányítja figyelmünket (Kinder 2011:235-256). Nem abban az értelemben, hogy Forgács még remélhetőleg számos alkotással gazdagítja a magyar és egyetemes filmkultúrát, hanem a tekintetben is, hogy archívumának elemeiből nem csak hagyományos értelemben vett filmeket, hanem médiumelméleti, történettudományi és képanropológiai kutatásokhoz kiváló forrásként szolgáló webes adatbázisokat is létrehozhat. Marsha Kinder ugyanis *A dunai exodus* c. film installálását és annak webes adatbázissá alakított változatát elemzi. Rényi András, a *Col Tempo* c. kiállítás kurátorának kifejezésével élve, Forgács az installációiban elhelyezett, multimediális eszközökkel létrehozott tárgyakat „inszenálja”, hozzájuk látásmódot és környezetet rendel. Alkotói sokszínűségét jelzi, hogy bizonyos esetekben az installáció után készíti el a dokumentumfilmet, beépítve abba a kiállítási terekben szerzett tapasztalatokat (*Német egység a Balatonnál*⁹), olykor pedig a hagyományos filmbefogadói viselkedésünket ássa alá azzal, hogy egy kész dokumentumfilmhez teremt sokkal tágabb, megfelelőbb környezetet (*A dunai exodus*¹⁰).

Mint minden jó tanulmánygyűjtemény, így ez a kötet is a felmerülő kérdések, elemzési szempontok továbbgondolására készíti az olvasót. (Természetesen, a Forgács-filmek újbóli megtekintése, tananyagba való beépítése iránti igény is felmerülhetne, ha a filmek könnyebben hozzáférhetőek lennének, de sajnos a jelen intézményes, társadalmi viszonyok között nem azok.)

Ha felidézzük Nichols jellemzését, amelyben Forgács Pétert „*megmentő antropológiát művelő archeológusnak*” nevezte, eljátszhatunk a gondolattal, hányféle értelmezést nyithat még a szerző archeológusi minősége. A történelem és önmagunk megértésének foucault-iánus kritikai szemléletű megközelítése csak az egyik a lehetségesek közül, amelyben a Forgács-életműnek, mint fontos emlékezeti helynek a látogatása kulcsfontosságú lehetne. Ám még egy óriási hozadékkal is járhat:

⁹ *Német egység a Balatonnál*, CHB, Berlin, 2009, Balatonfüred, Vaszary Villa 2010.

¹⁰ *A dunai exodus – A folyó beszédes áramlatai*. Ludwíg Múzeum, Budapest, 2002.

kialakíthatja, fejlesztheti azt a reflexív befogadói attitűdöt, amelyre a film megjelenése óta tanítanak a dokumentumfilm-készítés mesterei, ám széles körű elsajátítása, lássuk be, utópisztikus elképzelés marad (Könczei 2005).

HIVATKOZÁSOK:

- Alphen, E. van (2011) *Toward a New Historiography: the Aesthetics of Temporality*. In: Nichols és Renov 2011: 59–74.
- Assmann, J. (2004) *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó
- Beke L. és Peternák M. (szerk.) (1987) *Bódy Gábor 1946–1985. Életműbemutató*. Budapest: Múcsarnok – Művelődési Minisztérium.
- Földényi F. L. (2011) *Analytical Spaces. The Installations of Péter Forgács*. In: Nichols és Renov 2011: 229–234.
- Kádár A. (2010) „Körberajzolni a tűz árnyékát”. *Újra felhasznált felvételek a Balázs Béla Stúdió 1968-1979 között készült filmjeiben*. Budapest: PTE BTK, Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- Kinder, M. (2011) *Reorchestrating History. Transforming The Danube Exodus into a Database Documentary*. In: Nichols és Renov 2011: 235–256.
- Korányi T. (2011) Taking the Part of the Whole: Some Thoughts Inspired by the Film Music of Tibor Szemző. In: Nichols és Renov 2011:222–227.
- Könczei Cs. (2005). Reflexivitás a dokumentumfilmben. *Filmtett online*. szept. 15. Elérhető: <http://www.filmtett.ro/cikk/2497/reflexivitas-a-dokumentumfilmben>. [Letöltve: 2013-01-12].
- MacDonald, S. (2011) Péter Forgács: An Interview. In: Nichols és Renov 2011:3–38.
- Nichols, B. (1981) *Ideology and the image: social representation in the cinema and other media*. Bloomington: Indiana University Press.
- Nichols, B. (1991) *Representing Reality: Issues and Concepts in Documentary*. Bloomington: Indiana University Press.
- Nichols, B. (2010) *Introduction to documentary*. 2nd Edition. Bloomington: Indiana University Press.
- Nichols, B. (2011) The Memory of Loss. Péter Forgács's Saga of Family Life and Social Hell. Péter Forgács and Bill Nichols in Dialogue. In: Nichols és Renov 2011:39–58.
- Nichols, B. és Renov, M. (2011) *Cinema's Alchemist. The Films of Péter Forgács*. (Visible Evidence 25). Minneapolis-London: University of Minnesota Press.
- Odin, R. (2011) How to make History Perciptable: *The Bartos Family* and the Private Hungary Series. In: Nichols és Renov 2011:137–158.
- Pócsik A. (2012) Kötet egy világhírű magyar „film-alkimistáról”. *Élet és Irodalom*, október. 31. p. 20.
- Renov, M. (szerk.) (1993). *Theorizing Documentary*. Taylor & Francis Group.
- Renov, M. (2004) *The Subject of Documentary*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Renov, M. (2011) Historical Discourses of the Unimaginable: *The Maelstrom*. In: Nichols és Renov 2011:85–95.
- Roth, M. (2011) Ordinary Film: *The Maelstrom*. In: Nichols és Renov 2011:75–84.
- Silverman, K. (2011) Waiting, Hoping, Among the Ruins of all the Rest. In: Nichols és Renov 2011:96–118.
- Vasák B. (1999) Határesetek. Forgács Péterrel beszélget Vasák Benedek Balázs. *Metropolis*. nyár, 108–128.
- Wees, W. C. (1993). *Recycled Images. The Art and Politics of Found Footage Film*. New York: Anthology Film Archive.

TÖRTÉNETEK

Sotéria: *Történetek*

„Jaj az eszem most hol jár, kihagytam a királylányt.

Ezt a kicsi fehérret, vége van a mesének.”

(idézet a filmből)

Vajon miről, kiről szól a *Történetek*? Az első képkockán egy mosolygó lányt látunk a zongoránál. Egy fiú kezd el mesélni az életéről, a gyerekkoráról, arról, hogy mennyi trauma érte őt: meghalt az apja, a testvére, anyukájának sok élettársa volt, verték őt, s végül ő maga kérte, hogy állami gondozásba vegyék. Egy másik férfi szintén a gyerekkoráról mesél, a zárt bérházzal ahol laktak, a rácsokról, s a démonokról, amik már akkor ott voltak vele. Arról mesél majd a film, hogyan lehet mindezt, az élet nehézségeit elviselni, feldolgozni? Majd egy újabb szereplő következik, s egy történet arról, hogy ő gyerekkorában ufókkal találkozott, csipet ültettek bele, s embriókkal is kommunikál. Egy csodavilágba pillanthatunk be? A zongorázó lány arról tudósít, hogy az egyetem alatt jött a betegség. A pszichiátriai betegségről szól a film?

Van, aki azt álmodta, hogy egy óriás repülőgép húz el Óbuda felett, van, aki úgy érezte, amikor repülőgépen utazott, hogy felemelkedett a mennyországba, ő jól érezte magát, de maga körül mindenkit kárhözatra ítélt. Van, aki szerint a skizofrénia nem tudatállapot, hanem kapu egy másik világ felé, a skizofrének érző, látó szemek, akik érzékelik a világ szenvedését. Van, aki beszélgetni szokott a természettel, a nappal, például arról, hogy mi lesz a következő életében: lesülés, lassulás, lesállás... Talán jó futballista, bár egyelőre nem szereti a focit.

Végignévezve a filmet, vajon elgondolkozunk-e azon, amiről ezek az emberek mesélnek, a szenvedésről, a csodavilágról, az állapotukról, az életükről? Vagy mindezt pusztán csak a betegség megnyilvánulásának tekintjük, ami a pszichiátriára, a pszichiáterekre tartozik?

Ritka, nagyon ritka, hogy azok az emberek osztják meg élményeiket, akik megtapasztalták a pszichózis állapotát. Jellemzően pszichiáterek nyilatkoznak erről a témáról, ők uralják a jelenségről szóló szinte teljes diskurzust; a téboly, az őrület a pszichiátria fenségterülete. Foucault (1998) szerint, míg régebben a vallásos, a modern világban a tudományos diskurzus az, ami megfelelő hatalommal, tekintéllyel rendelkezik ahhoz, hogy érvényes, elfogadható társadalmi narratívákat alkosson. S ezekben a hatalmi diskurzusokban dől el az is, hogy ki válik a társadalomban őrületté, illetve hogyan reprezentálódnak a nem normálisok a normálisok világában (Fehér 2010). A domináns narratíva ebben a folyamatban a pszichiátereké, ők határozzák meg a közbeszéd fogalmi kereteit; döntenek el, ki normális és ki beteg, miközben a pszichiátriai betegként diagnosztizáltak elbeszélései, s más, alternatív diskurzusok jellemzően láthatatlanná, érvénytelenné, értelmetlenné nyilvánítódnak. Hiszen az őrület, s maga az őrült

---

¹ Gombos Gábor: NALSAR University of Law, Hyderabad, India, Légmán Anna: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

– Jaspers óta – a „normálisok” számára érthetetlen; a pszichotikus tapasztalat megértése minőségileg eltér a „normál tapasztalatától” (Jaspers 1963). Ha valamiről nincs konkrét tudásunk, ott a fantázia veszi át a tapasztalat helyét. A közösségben, a társadalomban élő egyének, nem lévén közvetlen élményük az őrületről, az uralkodó diskurzusból kiindulva alakítják saját reprezentációjukat, igazodva a társadalom közösnek és egyetemesnek hitt tudásához. Kulturális értelemben a pszichiátria így „imperializálja” (Young 1990) az őrültséget, a téboly archetípusát korunkban.

Az őrültek elzárása, (tényleges és médiabeli) láthatatlansága, valamint a tömegkommunikációs eszközök által közvetített egyoldalú ábrázolások mind-mind elősegíthették azt, hogy a jelenségről a közösségben élő kép mára végletesen leegyszerűsödött. A pszichiátriai betegek diagnosztizáltak, az egészségesek világából kizárva, a társadalom perifériáján élnek. Alig tudunk róluk valamit, nem ismerjük őket, sokszor félünk is tőlük. Nunally már 1961-es kutatásában beszámolt arról, hogy a közvélemény az információhiánynak köszönhetően a pszichiátriai betegségekhez félelmet, bizalmatlanságot és ellenszenvet társít, amit a későbbiekben számos más vizsgálat is megerősített. Gerbner (2002) kutatásai szerint a pszichiátriai betegek a drámai és hírműsorokban többnyire deviáns szerepben láthatók. A médiában az elmebetegekhez kapcsolódó leggyakoribb tulajdonságok a gonoszság és a veszélyesség. Úgy tűnik, a média az „ön- és közveszélyes őrült” mítoszát szentesítve elősegíti, megerősíti a társadalomban az elmebetegekkel szemben élő előítéleteket, a velük való bizalmatlan, elzárkózó viselkedésmódokat.

A *Történetek*ben azonban csak olyan emberek jelennek meg, akik átéltek már pszichózist. Vajon mennyire lehet autentikus egy film, ahol nem szólal meg senki sem a pszichiátriai szakmából, s az eddig láthatatlan, néma, perifériára szorított emberek hallatják hangjukat?

A *Történetek* azzal szembesít minket, hogy a pszichózis nem feltétlenül veszélyes állapot, a betegek diagnosztizáltak nem kizárólag őrjöngő, önmagukból kivetkőzött elmebetegek, akik szinte nem is emberi lények már, s egy pszichiátriai betegnek diagnosztizált embernek is vannak megosztható, érthető, szerethető történetei. Ezek a történetek szembemennek a tipikus előítéletekkel, ahogy a társadalom minősíti, látja az őrülteket, a kiszámíthatatlan, ön- és közveszélyes emberek képével, akikkel nem lehet a társadalomban együtt élni.

Az itt megismert történeteket követően már nehéz ezeket az embereket ily módon skatulyázni. Vajon a filmben bemutatott szereplők kivételes emberek, s a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak többsége nem ilyen, mivel többségük nem képes emberként viselkedni, érhetően, értelmesen beszélni, megjelenni mások, a normálisok, a nyilvánosság előtt, a filmvászonon? Vagy csak az érhetőbb, élhetőbb felét látjuk a film szereplőinek élettörténeteiből, s jellemzően az ő hétköznapjaik sem ilyenek? Mennyire lehet teljes körűen bemutatni az őrületet? A film nem ad választ ezekre a kérdésekre, ugyanakkor az vitathatatlan, hogy hiteles beszámolókat nyújt, amiket a mesélők saját élete hitelesít. Néha mese- vagy csodavilágban járunk, máskor a tragédiák földjén, ami olykor szomorú, humoros vagy izgalmas, ahol van szenvedés, fájdalom, tragédia, de van szép és jó is, olyan, mint az élet, az életünk.

Ily módon lehetőségünk nyílik arra, hogy ne pusztán csak az előítéleteink által alkotott képet szemlélhessük, a film kiszabadít minket ebből a perspektívából, s egy új, belülről megélt nézőpontot nyújt. Épp azt mutatja meg, hogy ha odafigyelünk a másik emberre – még ha pszichiátriai betegnek diagnosztizált is –, akkor mi is megérthetjük, átérzhetjük, átélhetjük az ő történetét. Persze nem minden veszélyt nélkülöző utazás ez, ha hagyjuk, hogy a film a történetek sajátos világába kalauzoljon

minket, hiszen így kénytelenek leszünk szembenézni azzal, hogy egy bolond története, érzései, félelmei sok esetben jelentősen hasonlíthatnak sajátunkéira. Vajon tényleg olyan nagy a különbség normális és nem normális között? S mi alapján, hol húzzuk meg a határvonalat, építünk egyre magasabb falakat magunk és a másik – a bolond, az őrült, a pszichiátriai beteg – közt?

Foucault (1998) szerint az, hogy hogyan viszonyul egy adott társadalom a betegeihez, hol húzza meg például a normálist az abnormálistól elválasztó határvonalat, hogy milyen helyeket, léteket biztosít a normálistól eltérő emberek számára, egyfajta tükröt tart a társadalom elé, az adott közösség működéséről, az emberi kapcsolatokról. A *Történetek* szereplői sokféleképpen látják, élik meg a skizofréniát, s nem a medikális keret az egyetlen elfogadható magyarázat, értelmezés számukra. Ami közös elbeszéléseikben, az a külvilágból érkező negatív reakció.

Mindannyian hajlamosak vagyunk arra, hogy csak azt fogadjuk be a minket körülvevő világból, ami beleillik előfeltevéseinkbe, s hogy úgy alakítsuk a valóságot, hogy megfeleljen annak a képnek, amit alkottunk róla, így őrizvén biztonságérzetünket. Ráadásul a tébolyt megtapasztaltak, a pszichiátria „felhasználói” mondandójára való efféle szelektív odafigyelést erősíti a medikális pszichiátria is (Gombos–Dhanda 2009). Minden bizonnyal ez a film is szemlélhető ilyen módon, amiből végül levonható a következtetés, hogy az őrültek betegek, nem a valóságban élnek, gyakran értelmetlenül beszélnek, hallucinálnak. A kirekesztés első lépcsőfoka talán épp az elfordulás, az, hogy nem ajánljuk fel magunkat a másíknak, mint együtt érző embert, holott elengedhetetlen egy jelenség, a másik ember jobb megértéséhez a láthatóság, a közelség, a személyes tapasztalás, a minél teljesebb odafigyelés. A *Történetek*ben egy olyan világba csöppenünk, egy olyan nyelvet hallgatunk, amit kevésbé ismerünk, ami furcsa, idegen számunkra, ami elűt a többség által megszokottól, ami akár félelmetesnek is tűnhet. Egy ezidáig némaságra ítéltetett, az értelmetlenség birodalmába száműzött embercsoport (Foucault 2004) tagjai szólalnak most meg, s mesélik hihetetlen, mégis oly ismerős történeteiket. Ha aktívan odafigyelünk arra, hogy a másik, a mesélő mit akar nekünk mondani, akkor érthetővé válhatnak a kulturálisan szokatlan megfogalmazások, az idegen élmények, s a másfajta nyelvezet is (Rothwell 2010).

Bár az interjúk a mesélőkkel külön-külön készültek, a film egységes egészzé áll össze, bepillantást nyújtva egy eddig szinte láthatatlan világba. Az élet főbb állomásait követhetjük nyomon: a gyermekkortól az iskolákon keresztül (amit a mesélők többségének félbe kellett hagynia, mert beteggé nyilvánították őket) a munka világán át (van, aki nem dolgozik közülük, van, aki félállásban dolgozik, s van, aki épp azt meséli el, hogyan záródott ki a munka világából) egészen a családalapításig, az emberi kapcsolatokig (van, akinek van családja, gyermeke, s van, aki a magányra rendezkedett be). Ezek a hétköznapi események az ő életükben gyakran másként alakultak, mint általában – ez vajon a betegségükből, vagy a társadalom elutasító, kirekesztő mechanizmusaiából ered? S honnan származik elszigetelődésük, az, hogy egyiküknek sincs a szűkebb sorstársi, családi körön túl tartalmas emberi kapcsolata? Mesélőink nem tudnak vagy akarnak a nagyobb közösség részévé válni, vagy mindez a pszichiátriai betegségük, netán a rájuk sötét stigma eredménye? A világ veti ki őket, vagy ők vetik ki magukból ezt a világot? Egyik elbeszélőnél sem tűnik úgy, hogy ez egy örömteli, szabad választás eredménye lenne, sokkal inkább a környezetükben élő emberek azok, akik elzárkóznak tőlük, elutasítják őket. Ugyanakkor mintha ők maguk is félnének megjelenni védett világukon kívül. Bár a film egyik szereplője megházasodott, gyermekei születtek, s egy kis helyen otthon érezheti magát, azonban a külvilág az ő számára is egy fenyegető, ismeretlen hely, csakúgy, mint kevésbé szerencsés sorstársainak.

A külvilág szemében a film szereplői elsősorban elmebetegek, ez a legfőbb ismérvük, s ez foglalja magában a tőlük való elzárkózás, a közösség védelmének igényét. Történeteikben azonban egyáltalán nem az őrület, a téboly a legfőbb s egyetlen

jellemzőjük, próbálják élni az életüket úgy, mint bárki más. Ennek legfőbb akadálya talán épp a pszichiátriai betegség billogja, ami sok esetben ellehetetleníti a leghétköznapibb tevékenységeket is. A filmben megjelenő karakterek mintha mindennek ellenére hosszabb-rövidebb időre képesek lennének kitörni a társadalomban rájuk kiszabott szűk helyről, életük nem kizárólag a betegségről szól.

Történeteik egyik központi eleme az alkotás: van, aki verseket ír, van, aki zongorázik, van, aki fest, s úgy tűnik, hogy identitásuknak ez legalább olyan fontos eleme, mint a téboly. S talán épp a pszichotikusság az, ami egy olyan újfajta nézőpontot, kifejezőmódot adhat számukra, ami a művészetben értéké válhat, a társadalomban azonban már nem tolerálható.

Az alkotás mintha egyfajta támasz lenne számukra, egy lehetőség arra, hogy állapotukat kiadják magukból, szembenézhesenek vele, s hogy megoszthassák mással, még ha a másik nem is érti teljes mértékben alkotásaikat, őket magukat. A betegség, s a betegséggel járó társadalmi megítélés azonban visszatérő motívuma marad az ő életüknek is.

Az állapotukkal való megküzdési stratégiák olyan történetek, ahol saját maguknak kellett rájönniük, hogy mi a legjobb számukra, hogy milyen eszközeik vannak, lehetnek. Mintha hiányozna az a támogató közeg, környezet, ami segíthetné őket, sőt többnyire mintha a külvilág, az őket körülvevő intézményes rendszer ellenében kellene cselekedniük ahhoz, hogy jobban legyenek. Egy jól működő ellátórendszer legfontosabb feladata épp az lenne, hogy abban segítse az egyéneket, hogy ráleljenek azokra az eszközökre, melyek segítségével ki tudnak mászni a gödörből, meg tudják találni helyüket a világban. A mai ellátórendszerben jellemzően azonban még azt sem tudják, hogy van, lenne lehetőségük a „felépülésre”, a „gyógyulásra”, arra, hogy ne az ellátórendszer által fenntartott világban létezzenek. Bár vannak felépülés-orientált megközelítések is (Slade 2009), az intézményközpontú ellátórendszer azonban az elmebetegség diagnózisát követően beszűkíti az ember életét, kórházközpontú, hagyományos betegszerepbe helyezi őket, ami éppen ellentétes azzal, mint ami kívánatos lenne.

Magyarországon – úgy tűnik –, a pszichiátriai betegség diagnózisa, a felülről meghatározott, kényszerített betegidentitás jellemzően a társadalomból való kizáráshoz vezet, egy olyan stigma, amivel a közösségben nem lehet együtt élni. A legtöbb filmbeli történet nem tagadja, hogy a téboly élményének vannak fájdalmas elemei, aspektusai, de ami az igazi szenvedést okozza, az nem magából az örületből fakad, hanem sokkal inkább a környezet elutasításából, a kirekesztődésből. Mindez mintha azt erősítené, hogy a tébolyt sokkal inkább fogyatékoságként² kéne meghatározni, mint betegségként, hiszen a közösségben, a társadalomban való részvétel kérdése nem orvosi állapot, hanem a környezet válasza (Jakab 2011). Miért nem elfogadhatóak a legtöbb ember számára ezek az állapotok, az ilyen típusú történetek? Nem vagyunk kíváncsiak egymásra, egymás történeteire, főleg ha a másik furán viselkedik, vagy tudjuk róla, hogy pszichiátriai beteg? Vagy általánosságban félünk a másiktól, a másságtól, az idegentől?

Talán azzal, hogy mint ebben a filmben –, ezt a fajta kizáródást a nézők, az emberek tudomására hozzák, egy pillanatra lyukat fúrva ezzel a normálist a nem normálistól elválasztó egyre vastagabbá váló falon, érzékelhetővé válik, ők hogyan tudnak élni a nekik kiutalt zárt világban, ahova a társadalom tébolyuk miatt száműzte őket, láthatóvá válik, hogy ők is emberek, akik szeretnek, szenvednek, nevetnek és sírnak. De vajon mi valójában a téboly, amitől ennyire fél a társadalom? Miért oly nagyon mások ők, mint mi? Emberi történetek, emberi arcok, emberi hangok peregnek a filmvásznon, embereket látunk, akik néha kicsit

² A fogyatékoság társadalmi modellje a fogyatékoságot társadalmi konstrukciónak értelmezi (Oliver 1990). Ezen a modellen alapul a Fogyatékosággal Élő Személyek Jogairól szóló ENSZ Egyezmény.

furcsának, néha boldognak, néha szomorúnak tűnnek. Néha mintha álmovilágban, néha mintha a saját vagy mások által épített börtönben élnének. Ez lenne a téboly?

A film egyik mesélője szerint nincs olyan, hogy beteg tudatállapot, mert mindez nem az agy terméke, minden tudatállapot csak része az egésznek, s igazából ő már meglévő tudással érkezett erre a világra, s csak az eszközöket kapta itt meg ahhoz, hogy használni tudja a tudását. Ez meglehetősen bizarrul hangzik egy bolond, tébolyult szájából. Holott a filozófia egyik alapkérdése éppen ez, sőt a természettudományokban is megjelenik a téma, hogy vajon születésünkkor „üres lappal” érkezünk-e a világra vagy sem. Az emberi tudatot a tudomány mind a mai napig nem tudja megmagyarázni. De a mesélő ebben az esetben nem filozófus vagy természettudós, hanem elmebetegnek diagnosztizált.

Ő a skizofréniát ajándéknak tartja. A skizofréniával a világnak egy olyan részét érzékelheti, amit mások nem. Mi az oka annak, hogy a skizofréniának az effajta olvasata, ami értéként, lehetőségként értelmezi a fogalmat, nem jelenik meg a nyilvános, közösségi olvasatokban? Miért kizárólag negatív, félelmetes jelenségként értelmezzük, kezeljük a tébolyt? A filmben semmiféle ijesztő, félelmetes dolog nincs, amit sztereotípiáink alapján elvárnánk. Úgy tűnik, hogy lehet teljesen más, mégis hiteles képet adni a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltakról anélkül, hogy dühöngő örülteket, magukból kikelt, vagy elzárt, lekötözött, legyógyszerezett, ártalmatlanná tett tébolyultakat mutogatnánk. Természetesen, mindez nem azt bizonyítja, hogy ilyen nincs, ugyanakkor azt jelzi, hogy a közösségben élő negatív örületkép meglehetősen sematikus, mely továbbérteti, fenntartja azt a rendszert, ami a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltakat elzárja, kizárja közös világunkból. Mintha túlságosan szűken értelmeznénk a téboly jelenségét társadalmunkban, holott a különböző művészeti alkotások régóta azt bizonyítják, hogy lehetséges pozitív, az élettörténetet gazdagító megközelítés is (Rothenberg 1990). *„Talán ha jobban megértenénk ezeket az embereket, ha nem félnénk beengedni őket a közösségbe, közelebb kerülhetnénk önmagunkhoz s a másokhoz is, könnyebb lenne szembenéznünk saját szorongásainkkal és félelmeinkkel is, amik mások elutasításához, kizárásához, elembertelenítéséhez vezethetnek”* (Légmán 2011:245.).

HIVATKOZÁSOK

Fehér B. (2010). Hajléktalan emberek traumás élményei és azok feldolgozása narratív eszközökkel. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE TÁTK.

Foucault, M. (1998). Az igazság és az igazságszolgáltatási formák. Debrecen: Latin Betűk.

Foucault, M. (2004). A bolondság története a klasszicizmus korában. Budapest: Atlantisz.

Gerbner, G. (2002). A média rejtett üzenete. Budapest: Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.

Gombos, G.–Dhanda, A. (2009). Catalyzing Self Advocacy; an Experiment in India. Pune: Bapu Trust.

Jakab N. (2011). A támogatott döntéshozatal elméleti és gyakorlati kérdései Kanadában. *Sectio Juruduca et Politica*, Thomus. XXIX/2 p. 435-450. Elérhető: http://www.matarka.hu/koz/ISSN_0866-6032/tomus_29_2_2011/ISSN_0866-6032_tomus_29_2_2011_435-459.pdf. [Letöltve: 2013-01-12].

Jaspers, K. (1963). *General Psychopathology*. Manchester: Manchester University Press.

Légmán A. (2011). Az örület és az örültek helye a társadalomban. Doktori disszertáció. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola Kultúratudományi Doktori Programja.

Nunnally, J. (1961). *Popular Conceptions of Mental Health*. New York: Holt, Rinehart & Winston.

Oliver, M. (1990). The individual and social models of disability. Paper presented at Joint Workshop of the Living Options Group and the Research Unit of the Royal College of Physicians on PEOPLE WITH ESTABLISHED LOCOMOTOR DISABILITIES IN HOSPITALS 1990-07-23. Hozzáférhető: <http://www.leeds.ac.uk/disability-studies/archiveuk/Oliver/in%20soc%20dis.pdf> [letöltve: 2013-03-01]

Rothenberg, A. (1990). *Creativity & madness: New findings and old stereotypes*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Rothwell, J. D. (2010). *In the company of others: an introduction to communication*. New York: Oxford University Press.

Slade, M. (2009). *Personal Recovery and Mental Illness*. Cambridge: Cambridge University Press.

Young, I. M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.